STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 01213

YIDISHE GESHIKHTE

H. Efrati

Permanent preservation of this book was made possible
by Susannah R. Juni
in memory of
Max & Lillian Geitheim

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS
413 256-4900 | YIDDISH@BIKHER.ORG
WWW.YIDDISHBOOKCENTER.ORG

•

MAJOR FUNDING FOR THE
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
WAS PROVIDED BY:

Lloyd E. Cotsen Trust
Arie & Ida Crown Memorial
The Seymour Grubman Family
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
Max Palevsky
Robert Price
Righteous Persons Foundation
Leif D. Rosenblatt
Sarah and Ben Torchinsky
Harry and Jeanette Weinberg Foundation
AND MEMBERS AND FRIENDS OF THE
National Yiddish Book Center

•

The *goldene pave*, or golden peacock, is a traditional symbol of Yiddish creativity. The inspiration for our colophon comes from a design by the noted artist Yechiel Hadani of Jerusalem, Israel.

The National Yiddish Book Center respects the copyright and intellectual property rights in our books. To the best of our knowledge, this title is either in the public domain or it is an orphan work for which no current copyright holder can be identified. If you hold an active copyright to this work – or if you know who does – please contact us by phone at 413-256-4900 x153, or by email at digitallibrary@bikher.org

ח. אפרתי.

יידישע געשיכטע

(לערנבוך)

צווייטער טייל.

די צייט פון בית שני.

די דאָזיגע אויפלאַגע איז אַרויסגעגעבן ביי דער מיטווירקונג פון צענטראַלן בילדונגס קאָמיטעט פאַר ליטע און ווייסרוסלאַנד — די ערשטע אויפלאַגע איז אַרויס אין קיעוו ביי דער מיטווירקונג פון יידישן דעמ. לערער-פאַרבאַנד.

צווייטע אויפלאַגע

ווילנע — 1920

ווילנער פאַרלאַג פון ב. א. קלעצקין

דרוקעריי „ווילנער פֿאַרלאַג״
ווילנע קליין סטעפן גאַס 23.

די צייט ווען די גריכן האָבן געוועלטיקט איבער יהודה.

(142—332 פֿאַר דער קריסטלעכער צייט).

די גריכן אָדער די העלענען. גריכנלאַנד אָדער העלאַס פֿאַרנעמט דעם דרום־טייל פֿון באַלקאַנישן האַלב־אינזל. דאָס לאַנד איז באַדעקט מיט ניט קיין הויכע בערג. און אין זיינע ברעגעס זיינען איינגעשניטן פֿילע בוכטעס. דאָס קלימאַט איז דאָ וואַרים און מילד, אָבער די קרקע איז אַ שטייניקע. אין אַמאָליקן גריכנלאַנד זיינען געווען זעלטן וואו אַקער־פֿעלד, ווייַנגערטנער און סָדער: פּרוכפּעריגע ערד איז געווען ווייניק, און אַ צייט איז די הויפּט־פּרנסה פֿון די העלענען געווען האָדעווען בהמות. זיי האָבן געהאַלטן סטאַדעס ציגן און שעפּסן, וואָס מען האָט זיי געקאָנט פּיטערן אויף די זייטן בערג.

כל זמן אין העלאַס זיינען געווען ווייניק מענטשן, האָבן די איינוואוינערס געקאָנט זיך מפרנס זיין פֿון ערד־אַרבעט און פֿון האָדעווען בהמות. נאָר מיט דער צייט האָבן זיך די גריכן שטאַרק פֿאַרמערט, און עס איז געוואָרן אַלץ שווערער צו לעבן. שוין טויזנט יאָר פֿאַר דער קריסטלעכער צייט האָט ניט געקלעקט קיין ערד פֿאַר אַלעמען, און אַ סך גריכן האָבן אָנגעהויבן אַרייספֿאָרן אין שכנישע לענדער, בכדי צו זוכן זיך פֿאַרדינסט אין דער פֿרעמד.

אין מזרח־זייט פֿון גריכנלאַנד ליגט דער עגעאישער ים אָדער אַרכיפּעלאַג. דאָרט זיינען צעוואָרפֿן אַ סך אינזלען. אַהין פֿלעגן פֿאָרן די גריכן, וואָס האָבן ניט געהאַט פֿון וואַנען צו לעבן ביי זיך אין דער היים. געקומען אויף די אינזלען, פֿלעגן זיי צוערשט צונעמען ביי די אָרטיקע איינוואוינערס אַלע בעסערע זאַכן, וואָס יענע האָבן פֿאַרמאָגט, און מיטן אָנגעראַבעוועטן גוטס פֿלעגן זיי זיך אומקערן אַהיים. נאָר מיט דער צייט האָבן די גריכן אָנגעהויבן זיך צו באַזעצן אויף די אינזלען פֿון אַרכיפּעלאַג, און אין 200—300 יאָר אַרום זיינען כמעט אַלע אינזלען, למשל קרעטאַ, סאַמאָס, ראָדאָס, און אויך די ברעגעס פֿון קליין־אַזיע, געווען באַזעצט דורך העלענען.

פֿון קליין־אַזיע האָבן די גריכן אָנגעהויבן פֿאָרן קיין מצרים. דאָרט האָבן זיי זיך אויסגעלערנט פֿאַרשיידענע מלאכות און האָבן אָנגעהויבן אויס־אַרבעטן געווער פֿון מעטאַלן, ליימענע געפֿעס און פֿאַרשיידענע געוואַנטן. צוערשט האָבן זיי דאָס אַלץ אויסגעאַרבעט פֿאַר אייגענעם געברויך, שפּעטער אָבער —

אויך צום פֿא[illegible]ריפֿן. זיי האָבן זיך אויסגעלערנט בויען שיפֿן, וואָס זײַנען געוואָרן געטריבן דורך זעגלען און רודערס, און האָבן אָנגעהויבן פֿירן זייערע סחורות איבערן מיטללענדישן ים. אויף שיפֿן פֿלעגן זיי פֿאָרן ניט נאָר אין די מזרחדיקע לענדער — קיין מצרים, סיריע, בבל, נאָר אויך קיין מערבֿ. פּאַמעלעך האָבן די העלענען איבערגעשטיגן אין זייער האַנדל אַפֿילו די פֿעניקיער. אין אַלע לענדער, וואָס ליגן אַרום די ברעגעס פֿון מיטללענדישן ים, זײַנען אויפֿגעקומען גריכישע קאָלאָניעס.

פֿון האַנדל זײַנען די העלענען שטאַרק רײַך געוואָרן; דערצו נאָך האָבן זיי, אַ דאַנק זייערע פֿיל נסיעות איבער דער וועלט און אַ דאַנק זייערע שטענדיקע אויפֿטראָגן מיט די פֿעניקיער, בבלים, מצרים און אַנדערע געבילדעטע מזרח־פֿעלקער, זיך אָנגעשאַפֿט אַ סך קענטעניש און זײַנען געוואָרן אַלץ געבילדעטער. אין גיכן האָבן די גריכן אָנגעהויבן איבערצושטײַגן זייערע רבי׳ס און האָבן זיך אַלץ מער אויסגעצייכנט אין קונסט און וויסנשאַפֿט. מיט 500 יאָר פֿאַר דער קריסטלעכער צײַט זײַנען די העלענען שוין געווען דאָס געבילדעטסטע פֿאָלק אין יענער צײַט. די גריכישע בנינים און זייערע סטאַטועס האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט אַ באַזונדער שיינקייט, און די גריכישע שריפֿטשטעלערס און געלערנטע האָבן געהאַט אַ שם אויף גאָר דער וועלט.

די העלענען זײַנען געווען געצנדינער. זיי האָבן געהאַלטן פֿאַר געטער דעם הימל, די זון, דעם דונער און אַנדערע כּוחות פֿון דער נאַטור. אַלע די דאָזיקע געטער האָבן זיי זיך אויסגעמאָלט אין דער געשטאַלט פֿון מענטשן, ז. ה. זײַנען אומגעוויינלעך שטאַרק און שיין און לעבן אייביק. זיי האָבן געגלייבט, אַז זייער העכסטער גאָט, דער דונער־גאָט זעווס מיט זײַן משפּחה וואוינען אויפֿן הויכן באַרג אָלימפּ. אין אַ הייליק וועלדל נעבן דעם דאָזיקן וואַלד איז געווען אויפֿגעבויט אַ טעמפּל, און עס איז געשטאַנען דאָרט אַן אומגעהייער גרויסע סטאַטוע פֿון זעווס. דאָרט פֿלעגט מען אײַנאָרדענען לכּבֿוד דעם דונער־גאָט זעווס — געלויפֿן פֿון פֿערד און מענטשן, פֿויסט־געשלעגן, וואַרפֿן דיסקוסן (גרויסע רעדער פֿון מעטאַל) און שפּיזן אין ציל און אַנדערע שפּילן. צו די דאָזיקע שפּילן פֿלעגן זיך צונויפֿקומען צענדליקער טויזנטער העלענען. די גריכן זײַנען בכלל געווען פֿריילעכע מענטשן, זיי האָבן ליב געהאַט געזעלשאַפֿטלעכע שפּילן און טעאַטער־פֿאָרשטעלונגען. מיט אַ באַזונדער פֿריילעכקייט פֿלעגן זיי אָפּריכטן דעם פֿאָלקס יום־טובֿ לכּבֿוד דיאָניסיוס, דעם גאָט פֿון ווײַן־פֿלאַנצונג.

זינט דעם 5־טן יאָרהונדערט האָבן די גריכן אַזוי אײַנגעשטעלט דעם סדר פֿון זייערע מלוכות, אַז די אײַנוואוינער פֿון איטלעכן לאַנד פֿלעגן אַליין אויסקלײַבן זייערע אויבערשטע, און פֿאַרזאַמלונגען פֿון גאַנצן פֿאָלק אָדער פֿון אויסגעקליבענע מענטשן פֿלעגן באַשטימען איבער אַלע ענינים פֿון דער מלוכה. זייער פֿרײַע צײַט פֿלעגן די גריכן פֿאַרברענגען אויף די שטאָט־פּלעצער, וואו עס איז שטענדיק געווען פֿול מענטשן. דאָ פֿלעגן זיי זיך דערוויסן אַלע נײַעס און זיך דורכשמועסן וועגן די געשעענישן אין לאַנד. די העלענען האָבן זייער טײַער געהאַלטן די אָרדענונגען פֿון זייערע מלוכות און זייער שטייגער־לעבן און האָבן שטאַרק ליב געהאַט זייער לאַנד. אין דער זעלביקער צײַט האָבן די גריכן באַוויזן אַ סך אויפֿצוטאָן אין מלחמות מיט זייערע שכנים. די גריכישע

זעלנערס זיינען געווען בעסער באוואפנט און מער געלערנט, איידער די פערסער, מצרים, יידן און אנדערע. חוץ דעם, האבן די אָרדענונגען פון דער מלוכה ביי די העלענען גורם געווען דערצו, אז די גריכישע זעלנערס זיינען געווען אין שלאכט זיכערער און פעסטער ביי זיך. די גריכן האבן שטענדיק געוואוסט, צוליב וואס זיי פירן מלחמה, און זיינען געווען גרייט צו פארטיידיקן זייער געבוירן־לאנד ביזן לעצטן טראפן בלוט. ווען עס פלעגט טרעפן, אז דער אנפירער פלעגט פאלן אין שלאכט, פלעגן די גריכישע זעלנערס ניט דערשראקן און ניט צעמישט ווערן, נאר זיי פלעגן זיך ווייטער שלאגן, ווייל איטלעכער האט אליין געוואוסט, וואס צו טאן.

אט די מעלה האט אויסגעפעלט ביי די זעלנערס פון די מזרח־פעלקער. דארט האט יעדער איינציקער זעלנער פאר זיך קיין מאל ניט געוואוסט, וואס ער האט צו טאן; זיי זיינען נאר געוויינט געווען בלינד צו פאלגן די באפעלן פון זייערע אנפירערס. און ווי נאר זיי פלעגן זיך דערוויסן, אז דער קריגס־הויפטמאן איז געפאלן טויט, פלעגן זיי אלע זיך תיכף צעלויפן. אומזיסט האבן די פערסישע מלכים, וואס האבן איינגענומען מצרים, פעניקיע, פאלעסטינע און אנדערע לענדער פון אזיע, געפרובט אונטערטעניק מאכן אויך די העלענען; דאס קליינע גריכנלאנד האט לא די וואס ניט אונטערגעגעבן זיך דעם מוראדיקן פערסישן חיל, נאר עס האט אפילו אפגעהאלטן איבער אים גרויסע נצחונות.

ס'איז קיין חידוש ניט, וואס די גריכן האבן אליין מער אנגעהויבן האלטן פון זיך. זיי האבן זיך גערימט, אז די העלענען זיינען קליגער פון אלע איבעריקע מענטשן, אז די גריכישע שפראך איז די בעסטע פון אלע שפראכן, און האבן מיט גאוה געקוקט אויף אלע מזרח־פעלקער, אנגערופן זיי באַרבאַרן, דאס הייסט כבד־פה'ניקעס.

אין יאר 332 זיינען די העלענען געווארן אזוי שטארק, אז זיי האבן געקאנט איינגעמען די גאנצע פערסישע מלוכה, מצרים, פעניקיע, בבל, פאלעסטינע און אלע איבעריקע לענדער, וואס האבן געהערט צו די פערסער. אין יענער צייט זיינען שוין אלע העלענישע מלכות געווען פאראייניקט, און בראש פון זיי איז געשטאנען א קיניג, אלכסנדר דער גרויסער פון מאקעדאניע אדער אלכסנדר מוקדון. ער האט געוואלט, אז אין אלע לענדער, וואס ער האט איינגענומען, זאלן וואוינען גריכן און זיי זאלן האבן די ערשטע דעה אין אלע ענינים: צוליב דעם האט ער אויסגעבויט אין די מזרח־לענדער א סך נייע שטעט. און די העלענען האבן אין א קורצער צייט טאקע פארשפרייט זיך אומעטום. זיי האבן זיך באזעצט ניט נאר אין די נייע שטעט, נאר אויך אין די אלטע שטעט פון געוועזענעם פערסישן קיניגרייך. זיי זיינען אריינגעדרונגען אזש ביז שושן, בבל און נאך ווייטער קיין מזרח; באזונדערס א סך גריכן האבן געוואוינט אין די מערבדיקע אזיאטישע שטעט, אין דמשק, ירושלים, און נאך מער אין די שטעט פון ארץ־ישראל, וואס ליגן ביים ברעג ים און ביי די גרעניצן פון פעניקיע. חוץ גריכישע זעלנערס, האבן זיך אומעטום באזעצט גריכישע סוחרים און בעלי־מלאכות.

אלכסנדר מוקדון האט געקיניגט ניט לאנג. אין יאר 323 איז ער געשטארבן. באלד נאך זיין טויט איז זיין קיניגרייך צעטיילט געווארן אויף עט-

לעכע מלוכות, וואָס די גרעסטע פֿון זיי זיינען געווען דריי: איינע אין אייראָפּע, מאַקעדאָניע, די צווייטע אין אַזיע, סוריע, און די דריטע אין אַפֿריקע, עגיפּטן.

אין אַלע די דאָזיקע מלוכות זיינען געוואָרן מלכים גריכן, אַלכּסנדרס געוועזענע קריגסהויפּטלייט. נאָר די פֿאַרשפּרייטונג פֿון די העלענען איבער אַזיע און עגיפּטן האָט ניט אויפֿגעהערט מיט אַלכּסנדר מוקדונס טויט. די מקורבים און שׂרים פֿון די העלענישע מלכים זיינען אויך געווען גריכן, און זיי האָבן געוויינטלעך אומעטום געוועלטיקט. אין הונדערט יאָר אַרום זיינען שוין אין די מזרח־לענדער געווען מער גריכן, איידער אין גריכנלאַנד גופא. אין אַלע לענדער האָבן זיי פֿאַרנומען די ערשטע ערטער אין דער מלוכה, און אומעטום האָבן זיי זיך געפֿליסט איינפֿלאַנצן העלענישע מנהגים און רגילותן און די גריכישע שפּראַך.

דער גאַנצער שטייגער לעבן פֿון די העלענען איז, פֿאַרשטייט זיך, געווען פֿאַרשיידן פֿון שטייגער לעבן פֿון די אָרטיקע איינוואוינערס פֿון מצרים און אַזיע. געקומען אויף די נייע ערטער, האָבן די גריכן זיך געפֿירט פּונקט, ווי זיי זיינען געווען צוגעוויינט פֿון דער היים: געטראָגן די זעלביקע קליידער, וואָס אין דער היים, געבויט זייערע הייזער אויפֿן היימישן שטייגער, אָפּגעהיט די זעלביקע ימים־טובֿים א. אַז. וו. נאָר אין דער זעלביקער צייט האָבן זיי זיך אויך ניט געהאַלטן פֿון דערווייטנס פֿון די אָרטיקע איינוואוינערס, זיי האָבן פֿאַרפֿירט מיט זיי באַקאַנטשאַפֿטן, זיך מתחתן געווען מיט זיי, און בכלל געפֿליסט זיך ווערן וואָס מער היימיש אין די נייע ערטער. זיי האָבן אַפֿילו איבערגענומען טייל מנהגים און גלויבונגען פֿון די אַרומיקע מזרח־פֿעלקער, נאָר נאָך מער האָבן זיי געווירקט דורך זייערע שטענדיקע אויפֿטראָגן אויף די רייכע און געבילדעטע קלאַסן פֿון די אָרטיקע פֿעלקער. צו־ביסלעכווייז האָבן די פֿעלקער פֿון מזרח־אַזיע און עגיפּטן אָנגעהויבן אָפּלערנען זיך ביי די העלענען פֿאַרשיידענע זאַכן. אין בבל און עגיפּטן הייבן זיך אָן באַווייזן אין יענער צייט, אָנשטאָט די געפֿליגלטע אָקסן און די ספֿינקסן, סטאַטועס אויפֿן גריכישן שטייגער, און גריכישע בנינים מיט שלאַנקע זיילן, און קינסטלערישע פֿאַרצירונגען און שניצערייען פֿאַרנעמען דעם אָרט פֿון די אומגעלומפּערטע בונטע בבלישע פּאַלאַצן און פֿון די האַמעטנע מצרישע פּיראַמידעס. אין משך פֿון דער צייט האָבן אויך די אָרטיקע בעלי־מלאכות זיך אויסגעלערנט אויסאַרבעטן פֿאַרשיידענע חפצים, פּונקט אַזוי ווי די גריכן. די באַפֿעלקערונג פֿון די בבלישע, עגיפּטישע און סורישע שטעט געוויינט זיך אַלץ מער צו צום העלענישן לעבנס־שטייגער, ווערט אַלץ מער העלעניזירט. אומעטום האָט מען געקאָנט הערן ריידן גריכיש, און די אָרטיקע שפּראַכן ווערן אַלץ מער אָפּגעשטופּט, ווייל אויף זיי ריידן נאָר די אומגעבילדעטע קלאַסן פֿון פֿאָלק. ס'איז דערגאַנגען אַזוי ווייט, אַז בבלישע און עגיפּטישע כּהנים האָבן אָנגעהויבן שרייבן אַפֿילו די געשיכטע פֿון זייער פֿאָלק ניט אויף דער אייגענער שפּראַך, נאָר אויף גריכיש.

די פּרנסות פֿון די יידן. די יידן האָבן זיך ר א ק צוגעקוקט, ווי די גריכן נעמען איין ארץ־ישׂראל, און האָבן זיך ניט אַנטקעגנגעשטעלט קעגן זיי. סיי ווי זיינען זיי געווען אונטערטעניק, און נאָכדעם וואָס אַלכּסנדר מוקדון האָט גובֿר געווען דעם קיניג פֿון פּרס, זיינען יידן איבערגעגאַנגען נאָר פֿון איין אויבערהאַר צום צווייטן. פּונקט אַזוי ווי די מלכים פֿון די פּערסער, אַזוי האָט

אויך אלכסנדר ניט געשטערט יידן צו האלטן זייער אמונה און צו פירן זייערע אינעווייניקסטע ענינים, ווי זיי ווילן. און דאס איז פאר יידן דעמאלט געווען גענוג. יידישע זעלנערס האבן איצט געדינט אין חייל פון אלכסנדר דעם גרויסן, פונקט ווי פריער האבן די יידן געדינט אין פערסישן חייל. קיין אייגענעם חייל האבן די יידן פריער ניט געהאט, האבן זיי דאס אויך איצט ניט פארלאנגט צו האבן. יידן האבן געהאלטן, אז עס איז אלץ איינס, וועמען צו צאלן צינז, צי דעם פערסישן קיניג אדער דעם גריכישן.

בכלל האט די איבערהערשאפט פון די העלענען לכתחילה קיין שום נייס ניט אריינגעטראגן אין לעבן פון די יידן. אלץ איז געבליבן, ווי פריער. די איינוואוינערס פון יהודה האבן זיך נאך אלץ פארנומען מיט ערד-ארבעט, סעדעריי, וויינגארטנעריי, און געהאנדלט האבן זיי דער עיקר צווישן אנאנד. אין מארק-טעג פלעגן די יידישע פויערים ברענגען צו פירן אין די שטעט אריין צו פארקויפן תבואה, גרינסן, בוימל, עופות, בהמות און פלעגן איינקויפן ביי די בעלי-מלאכות רידלען, העק, געפעס און אנדערע ניטיקע זאכן.

די פויערים פלעגן דעמאלט נאך טראגן שוכווארג, וואס זיי פלעגן זיך אליין מאכן; קליידער פלעגן זיי זיך נייען פון איינגעוועבטע געוואנטן, און אפטער פון אלץ פלעגן זיי קויפן פארשיידענע געצייג אויף צו באארבעטן די פעלדער, וואס דאס האבן זיי אליין ניט געקענט אויסארבעטן. די בעלי-מלאכות האבן אויך געפירט א פשוטן שטייגער לעבן. אנדערש האבן געלעבט די גדולים און מיוחסים פון פאלק און די איבערשטע כהנים. זיי האבן געלעבט אין עשירות און וואוילטאג און האבן זיך ניט באנוגנט מיט די אויסארבעטונגען פון די היימישע בעלי-מלאכות. זיי פלעגן קויפן פאר זיך צום געברויך פארשיידענע טייערע זאכן, וואס סוחרים פלעגן ברענגען צו פירן פון פרעמדע לענדער — פיינע געוואנטן, שפיצן, קאפריצעס, גאלדענע צירונג. די אלע זאכן פלעגן ברענגען צו פירן צוערשט גריכישע סוחרים, נאר ביסלעכווייז האבן אויך יידן גענומען זיי נאכטאן, און אזוי האט דער האנדל, א דאנק די גריכן, אנגעהויבן וואקסן אין לאנד יהודה.

אין עגיפטן און אין גאנץ מערב-אזיע זיינען איינגעקומען א סך האנדלס-שטעט; אהין האבן אנגעהויבן אפטמאל פארן יידישע סוחרים. זיי פלעגן ארויספירן מיט זיך, אנגעלאדן אויף קעמלען און אייזלען, ווין, בוימל, באלזאם און אנדערע פראדוקטן, וואס זיינען איינגעארבעט געווארן אין לאנד יהודה. זיי פלעגן דאס אויפקויפן ביי די פויערים פאר וואלוול און פארקויפן טייער, און דערפון זיינען זיי שטארק רייך געווארן. דורכן האנדל זיינען אויך רייכער געווארן די יידישע פריצים, די בעלי-בתים פון מאיאנטקעס, וויינגערטנער און סעדער. זיי האבן איצט געקאנט פארקויפן א סך תבואה, ווין און בוימל פאר העכערע פרייזן, ווייל זיי האבן איצט געהאט קונים ניט נאר ביי זיך אין לאנד, נאר אויך אין אנדערע ווייטע לענדער; חוץ דעם, האבן זיי איצט געקאנט נעמען ביי די פויערים, וואס האבן ביי זיי ארענדירט ערד, א גרעסערע געצאלט פאר דער ארענדע.

בכלל איז דער רייכטום און וואוילשטאנד אין לאנד געוואקסן. דאס יידישע פאלק האט זיך גיך פארמערט. די באפעלקערונג פון לאנד יהודה איז

געוואָרן אַלץ געדיכטער, און קיין פרייע ערד צו פאַרנעמען איז שוין ניט געווען אין לאַנד. שוין אין 3-טן יאָרהונדערט, אין 100 יאָר אַרום, נאָכדעם ווי די גריכן האָבן איינגענומען דאָס לאַנד יהודה, זיינען די חלקים ערד פון די פויערים געווען אַזוי קליין, אַז זיי האָבן שווער געקאָנט זיך מפרנס זיין. האָבן דעריבער אַ סך פון די פויערים געוואָרפן זייער געוויינלעכע אַרבעט און גענומען זיך פאַר אַנדערע פרנסות — פאַר מלאכה און האַנדל. די צאָל פון בעלי-מלאכות און הענדלער איז כסדר געוואַקסן. חוץ שמידן, טעפערס, בוימייסטערס, בעקערס, פאַרבערס, האָבן זיך באַוויזן טישלערס, שלאָסערס, גראַווערן, גאָלד-שמידן, און אייניגע יידישע דערפער זיינען געוואָרן צו שטעט. אמת, אין אַט די נייע שטעט זיינען געבליבן וואוינען, חוץ הענדלערס און בעלי-מלאכות, אויך פויערים, וואָס האָבן זיך פאַרנומען, ווי פריער, מיט ערדאַרבעט, אָבער מסחר און אינדוסטריע זיינען כסדר געוואַקסן, און אין לאַנד יהודה האָבן זיך באַוויזן אַ סך רייכע לייט, וואָס האָבן השק געהאַט צו לעבן אַ גוטן טאָג.

ווי אַזוי איז דאָס לאַנד יהודה געוואָרן רעגירט נאָך אַלכסנדרס מוקדונס טויט איז דאָס לאַנד יהודה אַרונטערגעפאַלן אונטער דער ממשלה פון עגיפּטישן קעניגרייך, וואו עס איז געוואָרן אַ קעניג דער גריכישער קריגסהויפּטמאַן פּטאָלאָמעאָס אָדער תלמי. אין די גריכישע כראָניקעס ווערט דערציילט, אַ תלמי איז אַריינגעדרונגען אין ירושלים אום שבת, און אַז די יידן האָבן זיך ניט אַנטקעגנגעשטעלט קעגן אים, ווייל זיי האָבן ניט געוואָלט מחלל שבת זיין. ווי די מעשה איז, האָבן די יידן אויך דאָס מאָל פונקט אַזוי גרינג שלום געמאַכט מיט דעם נייעם איבערהאַר, ווי מיט אַלכסנדר דעם גרויסן.

זינט יענער צייט איז דאָס לאַנד יהודה געוואָרן אַ טייל פון דער פּראָווינץ, וואָס האָט געהייסן קעלעסיריע אָדער דרום-סיריע, און דאָרט האָט געוואוינט אַ פאַרטרעטער פון עגיפּטישן קעניג, וואָס האָט געגעבן השגחה, אַז יידן זאָלן צאָלן צו דער צייט דעם צינז, וואָס איז אויף זיי אַרויפגעלייגט. אין סיריע האָט פאַרכאַפּט די ממשלה אַן אַנדער קריגס-הויפּטמאַן אַלכסנדרס סעלעווקוס. ער און זיינע יורשים, די סעלעווקידן, האָבן שטאַרק השק געהאַט צו פאַרנעמען אויך דאָס לאַנד יהודה, און מחמת דעם האָבן זיי געפירט כסדר מלחמות מיט די מלכים פון עגיפּטן, מיט די פּטאָלאָמעערס. יידן האָבן אין די דאָזיקע מלחמות קיין אָנטייל ניט גענומען, ווייל פאַר זיי איז געווען, סוף כל סוף, אַלץ איינס, ווער עס וועט געוועלטיקן איבער זיי. אין יאָר 198, נאָך אַ גאַנצער ריי מלחמות, וואָס האָבן געדויערט העכער 100 יאָר, האָבן די סעלעווקידן צולעצט איינגענומען דאָס לאַנד יהודה. אויף די יידן האָט די דאָזיקע געשעהעניש קיין גרויסן רושם ניט געמאַכט: זיי האָבן געמיינט, אַז אפילו אונטער דער ממשלה פון די סירישע מלכים וועט אַלצדינג בלייבן, ווי פריער.

די גאַנצע פריערדיקע צייט האָט די ממשלה פון די גריכן זיך ווייניק געלאָזט פילן. די עגיפּטישע מלכים האָבן זיך ניט אַריינגעמישט אין אינעווייניקסטן לעבן פון יידן, און אין גרויסן און גאַנצן איז אין לאַנד יהודה געבליבן דער זעלבער רעגירונגס-סדר, וואָס אין דער צייט פון די פּערסישע

מלכים. פונקט ווי פריער, האבן די שטעט פון יהודה, ווי ירושלים, יריחו, גופנא און אנדערע, געהאט די דעה איבער די ארומיקע דערפער. אין איטלעכער שטאט האט זיך געפונען א ראט פון עלטסטע, וואס האט געהאט די השגחה איבער דער ארדענונג, פאנאנדערגעקליבן פראצעסן און געמשפט די איינוואוינערס פון דער גאנצער סביבה פאר גנבות, גזלות, שאדנס און אנדערע פארברעכנס. דער הויפט-ראט האט זיך געפונען אין ירושלים. אין אים זיינען געזעסן די מיוחסדיקע לייט פון דער הויפט-שטאט און די עלטסטע פון די כהנים בראש מיטן כהן גדול.

פונקט ווי אין דער צייט פון דער פערסישער איבערהערשאפט, האט דער כהן גדול געהאט די גרעסטע דעה אין לאנד, און זיין ממשלה פלעגט איבערגיין בירושה פון פאטער צום זון. ניט נאר די כהנים, נאר אלע איינוואוינערס פון לאנד יהודה זיינען געווען מחויב אים צו פאלגן, און ער האט געהאט צו באשטימען איבער אלצדינג, וואס עס ווערט געטאן אין לאנד. אינאיינעם מיטן אויבערשטן ראט פלעגט דער כהן גדול באשטימען די אפצאלונגען, השגחה געבן אויף דער ארדענונג, און אלע זיינען געווען מחויב אפצוהיטן זיינע באשטימונגען. דער הויפט-ראט פלעגט אויך משפטן יידן פאר פארשיידענע פארברעכנס לויט די געזעצן פון דער תורה.

די כהנים גדולים האבן פארמאגט גרויס עשירות און האבן געקאנט לעבן אין וואוילטאג און תענוגים. זיי פלעגן צונויפקלייבן די צינזן, וואס יידן האבן באדארפט צאלן די פרעמדע אויבערהארן, און עס איבערשיקן דעם קיניג. אין דער צייט פון תלמי III (247—220) האט דער כהן גדול זיך מיט אמאל אפגעזאגט צו צאלן דעם עגיפטישן קיניג צינז. מען איז משער, אז דאס האט אים צוגערעדט צו טאן דער סירישער קיניג, וואס האט געוואלט איינעמען דאס לאנד יהודה און האט געזוכט מיט אלע מיטלען צוצוציען צו זיך די יידישע שרים און דעם כהן גדול. וועגן אט דער געשעהעניש דערציילט מען אזא מעשה.

דער כהן גדול חוניו האט ניט געוואלט צאלן דעם קיניג קיין צינז. דעם קיניגס פארוואלטער האט אנגעהויבן מאנען ביי אים, נאר ער האט זיך געמאכט ניט הערנדיק. אז די יידן זיינען געוואר געווארן פון דער מעשה, זיינען זיי שטארק צעטראגן געווארן: זיי האבן געוואוסט, אז סוף כל סוף וועט דער קיניג תלמי אויסלאזן דעם כעס צו זיי. נאר דעם כהן גדולס פלימעניק, יוסף בן טוביה, האט זיך איינגעגעבן אפצווענדן די צרה.

יוסף האט אזוי געטאן. צוערשט האט ער געגעבן א גרויסע מתנה דעם פארוואלטער און דורך דעם איינגעשטילט זיין כעס; דערנאך איז ער אוועק קיין אלכסנדריא, דער הויפט-שטאט פון עגיפטן, צום קיניג, בכדי צו פארענטפערן די יידן. אונטערוועגס האט ער זיך געטראפן מיט די עלטסטע פון קעלעסיריע, וואס זיינען געפארן קיין אלכסנדריא, בכדי צו נעמען אין הכירה דעם צינז פון דרום-סיריע, דאס הייסט, זיי האבן געוואלט באצאלן דעם קיניג א געוויסע סומע געלט, און דערפאר זאלן זיי האבן דאס רעכט איינצומאנען דעם צינז פון די איינוואוינערס פאר זיך. די דאזיקע חוכרים האבן זיך שטארק געגרויסט מיט זייער רייכקייט און האבן געקוקט אויפן יוספן פון אויבן אראפ.

נאָר יוסףן איז דעמאָלט איינגעפאַלן דער געדאַנק צו ווערן אַליין אַ מוכר. דורך חניפה־רייד און מתנות האָט זיך יוסףן געלונגען צו געפינען חן אין די אויגן פון קיניג און פון דער קיניגין. צולעצט האָט ער פאָרגעלייגט צו באַצאָלן פאַר דער מכירה אַ סומע, צוויי מאָל אַזוי גרויס, ווי עס האָבן פאָרגעלייגט די סירישע מוכרים, און דער קיניג האָט טאַקע אים איבערגעגעבן די מכירה פון צינז פון דרום־סיריע.

יוסףס מצב איז געווען ניט גאָר קיין גרינגער: די איינוואוינערס פון די סירישע שטעט זיינען געוויינט צו צאָלן צינז זייערע אייגענע עלטסטע, און עס האָט גאָר קיין ספק ניט געקאָנט זיין, אַז דעם נייעם מוכר וועלן זיי באַגעגענען מיט פיינטשאַפט. מחמת דעם האָט יוסף בן טוביה מיטגענומען מיט זיך פון קיניג 200 זעלנערס. און די דאָזיקע זעלנערס זיינען טאַקע יוסףן צו נוץ געקומען. די סירער האָבן זיך אָפגעזאָגט צו צאָלן צינז דעם פרעמדן מוכר. האָט יוסף אָנגענומען שטרענגע מיטלען. בכדי צו בויגן די ווידערשפעניקע איינוואוינערס, האָט ער געלאָזט טויטן אייניקע חשובֿע סירער און זייער פאַרמעגן האָט ער אָפגעשיקט צום קיניג תלמי. דער קיניג איז געווען שטאַרק צופרידן דערמיט, און יוסף האָט ביי אים נאָך מער אויפגענומען. אויף די איינוואוינערס פון סיריע האָט ער אָבער אָנגעזאָגט אַזאַ שרעק, אַז זיי האָבן אָנגעהויבן צאָלן צינז אָן שום טענות, און יוסף איז דערפון שטאַרק נתעשר געוואָרן.

די גריכישע השפעה אין ירושלים. אין 2 יאָרהונדערט נאָך דעם ווי די סעלעוקידן האָבן איינגענומען קעלעסיריע, און דאָס לאַנד יהודה איז אַרונטערגעפאַלן אונטער דער ממשלה פון די סירישע מלכים, האָט אין ירושלים אַלץ מער אָנגעהויבן זיך צו לאָזן מערקן די השפעה פון די גריכן. אין יענער צייט האָט שטאַרק אויפגעלעבט דער האַנדל צווישן ירושלים, יפו, אַנטיוכיא און אַנדערע סירישע שטעט. אין אַלע די דאָזיקע שטעט האָבן געוואוינט אַ סך העלענען, און דער האַנדל האָט זיך געפינען כמעט אינגאַנצן אין זייערע הענט. אין יענער צייט האָבן די אָרטיגע סירישע סוחרים זיך געהאַט אָנגענומען מיט דער העלענישער קולטור, און אויסווייניק, אין זייער שפראַך און מנהגים האָט מען זיי כמעט ניט געקאָנט אונטערשיידן פון די גריכן. צוליב פירן מסחר זיינען די ירושלימער סוחרים געווען געצוואונגען זיך אויסלערנען גריכיש ריידן. אויף אַזאַ אופן איז געמאַכט געוואָרן דער ערשטער טריט, אַז די גריכישע מנהגים און דער גאַנצער שטייגער לעבן זאָלן אָנהייבן ווירקן אויף ייִדן.

די רייכע גריכן און סירער זיינען געוויינט געווען צו לעבן אַ גוטן טאָג. זיי זיינען שטענדיק געווען פאַרנומען מיט אויסקלערן זיך אַלץ נייע פאַרגעניגנס און שפּילן. איין געזעלשאַפטלעכע פאַרווײַלונג נאָך דער אַנדערער פלעגן זיי מאַכן: גימנאַסטישע וועט־שפילן, וועט־לויפן, טעאַטער־פאָרשטעלונגען. אויף זייערע הנאות פלעגט מען שטענדיק הוליען און לוסטיק פאַרברענגען, און קיינער פון זיי האָט דאָס ניט געהאַלטן פאַר אַן עוולה; אַדרבא, זיך משמח זיין און האָבן הנאה פון דער וועלט האָבן די גריכן געהאַלטן פאַר דער גרעסטער מצוה.

בײַ ייִדן פֿאַרקערט איז מען געווײנט געווען צו לעבן שטיל און באַשיידן. דער גרעסטער טייל פֿון פֿאָלק, די פּויערים, האָבן ליב געהאַט אַ פּשוטן לעבן אויף דער פֿרײַער נאַטור, ווי די טאַטעס און זיידעס זייערע האָבן געלעבט. זיי האָבן אויך מיט די פֿרעמדע, מיט די גריכן און סיריער, ווייניק מגע ומשא געהאַט. די רײַכע סוחרים אָבער, וואָס האָבן זיך נאָענטער באַקענט מיט די פֿרעמדע און האָבן געהאַט די געלעגנהײַט צו זעהן אַ ביסל וועלט, האָבן שטאַרק חשק געקראָגן צום פֿריילעכן לעבן פֿון די גריכן און סיריער. נאָך זיי האָבן זיך געצויגן די ירושלימער שרים און מיוחסים און אויך די עלטסטע פֿון די כּהנים. ניט די גריכישע וויסנשאַפֿט און ניט די גריכישע קונסט איז זיי געלעגן אין זינען, ניט דאָס איז זיי געפֿעלן געוואָרן בײַ די פֿרעמדע, נאָר די אויסווייניקסטע מנהגים זייערע און דער גרינגער און פֿאַרשייטער שטייגער לעבן.

די ערשטע זאַך, וואָס מען האָט אויסגעטאָן, איז געווען אָנהייבן ריידן צווישן זיך גריכיש און איבערמאַכן זייערע ייִדישע נעמען אויפֿן גריכישן שטייגער, יאַסאָן פֿון יהושע, אַלקימוס פֿון אליקים וכדומה. נאָר פֿון איין זאַך פֿון דער ייִדישקייט האָבן אַפֿילו די אָנהענגערס פֿון די גריכישע מנהגים אָדער העלעניסטן זיך ניט געוואָלט אָפּזאָגן: פֿון דער ייִדישער אמונה; דעם גלייבן פֿון זייערע עלטערן האָבן אויך זיי געטרײַ אָפּגעהיט און ניט געוואָלט אים איבערבײַטן אויף דער גריכישער רעליגיע.

אין ירושלים גופֿא זײַנען געווען אַפֿילו ווייניק גריכן, פֿונדעסטוועגן איז די השפּעה פֿון די גריכן אויף דאָרט געשווינד געוואַקסן. עס זײַנען נאָך ניט אַוועק קיין 25 יאָר, זינט דאָס לאַנד יהודה איז אַרונטער אונטער דער ממשלה פֿון סירישן קיניגרײַך, איז שוין אַפֿילו דער כּהן גדול אַליין געווען אַ העלעניסט און האָט איבערגעמאַכט זײַן נאָמען יהושע אויפֿן גריכישן נאָמען יאַסאָן.

באַלד איז אין ירושלים געגרינדעט געוואָרן אַ גימנאַזיע. בײַ די גריכן האָט מען גערופֿן אַזוי ניט קיין שול אויף לערנען זיך, נאָר אַ פּלאַץ, וואו יונגע לײַט פֿלעגן זיך פֿאַרנעמען מיט גימנאַסטישע שפּילן. אין די גימנאַסטישע שפּילן פֿלעגן נעמען אַן אָנטייל אַפֿילו כּהנים. עס פֿלעגט טרעפֿן, אַז יונגע כּהנים פֿלעגן גלײַך פֿון דער עבֿודה אין בית-המקדש אַוועק צום שפּיל-פּלאַץ, וואו זיי פֿלעגן אַראָפּוואַרפֿן פֿון זיך די בגדי-כּהונה און זיך נעמען פֿאַר גימנאַסטיק. די גריכן פֿלעגן מאַכן גימנאַסטיק געוויינטלעך נאַקעטערהייט; אויך דערין פֿלעגן די ייִדישע יונגע לײַט זיי נאָכטאָן.

פֿרומע ייִדן, וואָס מען האָט זיי דעמאָלט גערופֿן חסידים, זײַנען געווען שטאַרק אין כּעס דעריבער, וואָס ייִדישע יונגע לײַט פֿאַרנעמען זיך מיט גריכישע שפּילן. די חסידים, וואָס האָבן געהאַלטן טײַער די אַלטע ייִדישע מנהגים, זײַנען געווען קעגן אַלע נייע אויפֿטוען, און די אָנהענגערס פֿון העלענישן לעבנס-שטייגער זײַנען געווען פֿאַררעכנט בײַ זיי פֿאַר פּושעי-ישׂראל. אַזוי איז געוואָרן אַ פֿײַנטשאַפֿט צווישן די חסידים און העלעניסטן, און דאָס פֿאָלק איז צעטיילט געוואָרן אויף צוויי פּאַרטייען. די חסידים האָבן, פֿאַרשטייט זיך, געהאַט אַ גרעסערע צאָל אָנהענגערס, איידער זייערע קעגנערס. העלעניסטן זײַנען געווען חוץ אפֿשר געציילטע מענטשן אין אַנדערע שטעט, נאָר אין ירושלים. אָבער די אײַנוואוינערס פֿון די איבעריקע שטעט פֿון יהודה, בפֿרט די פּויערים אין די

דערפאַר, זײַנען געבליבן געטרײַ די אַלטע יידישע מנהגים און זײַנען געווען אויפן צד פון די חסידים. דערפאַר אָבער האָבן די העלעניסטן געהאַט אויף זייער צד די רײַכסטע און השובֿסטע מענטשן פון פאָלק און האָבן געקאָנט אויסקוקן אויף דער אונטערשטיצונג פון סירישן אויבערהאַר.

דער סירישער קיניג אַנטיוכוס עפּיפאַנעס און די העלעניזירונג פון לאַנד יהודה. דער כהן גדול יאַסאָן האָט באַקומען די ממשלה אין (יאָר 174) ניט על פּי ירושה, נאָר לויטן ווילן פון קיניג אַנטיוכוס. יאַסאָן האָט זיך אַזוי שטאַרק געיאָגט נאָכן כבוד, אַז בײַ אים איז געווען רעכט אָפּצונעמען איבערגעוואָלט די כהונה גדולה בײַ זײַן לײַבלעכן ברודער. די העלעניסטן זײַנען געווען אויף זײַן צד, און ער האָט צוגעזאָגט אַנטיוכוסן אַז אויב ער וועט אים מאַכן פאַר אַ כהן גדול, וועט ער צאָלן אים מער צינז, ווי פריער, און חוץ דעם, וועט ער זעהן פאַרשפּרייטן צווישן יידן גריכישע מנהגים. דעם קיניג איז דאָס שטאַרק געפעלן געוואָרן. אַנטיוכוס איז ניט געווען ווי די פריערדיקע העלענישע מלכים, וואָס זיי האָט ניט שטאַרק געאַרט, וואָס די אונטערטעניקע פעלקער נעמען ניט אַזוי גיך איבער די גריכישע מנהגים. ער האָט געוואָלט מיט אַמאָל מאַכן פאַר גריכן אַלע זײַנע אונטערטאַנען און איז גרייט געווען זיך ניט אָפּשטעלן אַפילו פאַר געהאַלטמיטלען. הקריבער האָט ער, ניט לאַנג געקלערט, אַראָפּגעזעצט דעם פריערדיקן כהן־גדול און באַשטימט יאַסאָנען אויף זײַן אָרט.

דער נײַער כהן גדול האָט געהאַלטן זײַן וואָרט, וואָס ער האָט געגעבן דעם קיניג, און האָט זיך שטאַרק געמיט צו פאַרשפּרייטן גריכישע מנהגים צווישן פאָלק. ער איז אַזוועק אין דעם פּרט אַזוי ווײַט, אַז ער האָט אָנגערירט אַפילו די יידישע אמונה. איינמאָל האָט געדאַרפט פאָרקומען אַ הײדנישער חגא אין דער פעניקישער שטאָט צור, וואָס דער קיניג אַנטיוכוס איז געווען דערבײַ. האָט יאַסאָן געשיקט פון זיך פאַרטרעטערס, בכדי צו באַגריסן דעם קיניג. היות ווי ער האָט געוואָלט זיך וואָס מער אונטערהנפען צו אַנטיוכוסן, האָט ער געהייסן די שלוחים ברענגען אַ קרבן פאַר די הײדנישע געטער. נאָר צו באַגיין אַזאַ גרויסע עבֿירה קעגן דער יידישער אמונה האָבן אַפילו די העלעניסטן ניט געקאָנט פועלן בײַ זיך. האָבן זיי דאָס געלט, וואָס דער כהן גדול האָט געשיקט, אָפּגעגעבן דעם קיניג אויף בויען שיפן.

אין אַ צײַט אַרום איז אַנטיוכוס געקומען קיין ירושלים. האָט יאַסאָן אויסגענוצט די געלעגנהײַט, בכדי אַרויסצווײַזן דעם קיניג זײַן איבערגעגעבנקײַט און האָט אים געמאַכט אַ קבלת־פּנים מיט גרויס פּאַראַד. אַ גרויסע מאַסע פון פאָלק האָט באַגעגנט דעם קיניג מיט ברענענדיקע פאַקלען אין די הענט און מיט פרייד־געשרייען.

יאַסאָנס חניפה און די אונטערטעניקײַט פון די יידן האָבן צוגעגעבן אַנטיוכסן מער דרייסטקײַט: ער האָט בײַ זיך באַשלאָסן, אַז ער מעג אַראָפּזעצן כהנים גדולים, ווען ער וויל, און אַרויפזעצן, וועמען ער וויל. דערבײַ האָבן יאַסאָנען ניט געהאָלפן אַלע זײַנע ליינג און אויפטוען, און ער האָט סוף כל סוף אָנגעוואָרן די כהונה גדולה. אין דרײַ יאָר אַרום (אין יאָר 171) האָט אַנטיוכוס אַרויפגעזעצט אויף זײַן אָרט מענעלאַאָסן, וואָס האָט צוגעזאָגט צו צאָלן נאָך

אַ גרעסערן צינז און נאָך מער צו זאָרגן וועגן דער העלעניזירונג פון לאַנד יהודה.

נאָר מענעלאַאָס האָט געהאַט צוגעזאָגט אַזאַ גרויסע סומע געלט, אַז עס איז בשום אופן ניט מיגלעך געווען איינצוקלייבן אַזוי פיל צווישן יידן; דעריבער האָט ער אָנגעהויבן פאַרנעמען געלט פון די אוצרות פון בית-המקדש. קיין הידוש ניט, וואָס דאָס פאָלק האָט פיינט געקראָגן דעם נייעם כהן גדול. אָבער אָפן אַרויסשטעלן זיך קעגן אים האָט קיינער זיך ניט געוואַגט, ווייל מען האָט מורא געהאַט פאַרן קיניגס כעס.

יאַסאָן האָט דערווייל זיך ניט געהאַט אָפגעזאָגט פון דער האָפענונג צו באַקומען צוריק זיין פריערדיקע מאַכט. ער האָט געוואוסט, אַז די יידן זיינען ניט צופרידן מיטן איצטיקן כהן-גדול, און דעריבער האָט ער געוואַרט נאָר אויף אַ גינסטיקער צייט, בכדי ער זאָל ווידער קאָנען ווערן כהן-גדול. און באַלד טאַקע איז אַזאַ צייט אָנגעקומען. דער קיניג אַנטיוכוס איז אַוועק מלחמה האַלטן קעגן עגיפטן, האָט יאַסאָן באַשלאָסן אויסצונוצן די געלעגנהייט, בכדי אויסצופירן זיין פלאַן. אומגעריכטערהייט איז ער געקומען צו פאָרן קיין ירושלים. די באַפעלקערונג האָט אים מקבל פנים געווען מיט צופרידנקייט און אָנגענומען אים פאַר אַ כהן-גדול. מענעלאַאָס ווידער האָט געמוזט אַנטלויפן.

אַז אַנטיוכוס איז געוואָר געוואָרן, וואָס די יידן און יאַסאָן האָבן אָפגעטאָן, איז ער אַריין שטאַרק אין כעס. ער האָט געהאַלטן, אַז דערמיט, וואָס די יידן האָבן פאַרטריבן מענעלאַאָסן, האָבן זיי מורד געווען קעגן אים, דעם קיניג. פאַרן עובר זיין דעם קיניגס געבאָט האָט געקומט אַ האַרבע שטראָף. און טאַקע, ווי נאָר אַנטיוכוס איז געקומען צוריק פון עגיפטן, האָט ער זיך געלאָזט גיין קיין ירושלים און געצוואונגען די יידן ווידער אָננעמען פאַר אַ כהן-גדול דעם פאַרטריבענעם מענעלאַאָסן. אין דער זעלבער צייט האָט אַנטיוכוס צוגענומען פאַר זיך די אוצרות און טייערע הפצים פון בית-המקדש: דעם מזבח, דעם שולחן פאַרן לחם הפנים, די מנורה און פיל גאָלדענע און זילבערנע כלים. נאָכדעם איז ער אַוועק פון ירושלים.

די גזרה קעגן דער יידישער אמונה און רדיפות אויף יידן.

די נגישות פון סירישן קיניג האָבן שטאַרק אויפגערייצט די יידן. איצט האָט זיך זיי אויסגעוויזן, אַז די צייט, ווען די תלמיים האָבן געוועלטיקט איבער מלכות יהודה, איז געווען אַ צייט פון נחת און גליק, און אַ סך האָבן אָנגעהויבן קלערן וועגן פאַראייניקן זיך מיט עגיפטן. אַנטיוכוס איז געוואָר געוואָרן וועגן דעם, אַז די יידן טראָגן זיך אַרום מיטן געדאַנק צוצושטיין צו דער עגיפטישער מלוכה, איז ער געוואָרן שטאַרק אין כעס און האָט באַשלאָסן שטרענג צו באַשטראָפן די יידן. אין גיכן איז אין ירושלים אָנגעקומען אַ צינז-קלייבער מיט אַ מחנה זעלנערס. די יידן האָבן וועגן קיין בייז ניט געקלערט און האָבן זיך ניט געלאָזט שטערן אין זייערע געווינטלעכע געשעפטן. נאָר אומגעוואַרט זיינען די זעלנערס באַפאַלן די פרידלעכע איינוואוינערס און גענומען אויסהרגענען אַלטע און יונגע, פרויען און קינדער. דערביי האָבן זיי אַלעמען באַרויבט און צעשטערט אַ סך הייזער.

די יידן, וואס זיינען געבליבן לעבן נאך דער האזיקער שחיטה, האבן זיך געלאזט לויפן, וואו אהין די אויגן טראגן. איינציקע זיינען אנטלאפן קיין עגיפטן, אנדערע אין די בערג אדער אין שכנישן מדבר. געבליבן אין ירושלים זיינען נאר די וואס זיינען געשטאנען אויפן צד פון כהן-גדול מענעלאאס, וואס זיינען געווען גרייט נאכצוגעבן אין אלצדינג דעם קיניג; נאר אזעלכע מענטשן זיינען בכלל געווען ווינציק. די שטאט איז כמעט אויסגעליידיקט געווארן פון איינוואוינערס, און עס האבן זיך באזעצט אין איר גריכן און סיריער. איינער פון די שטאט-טיילן איז געווארן ארומגערינגלט מיט הויכע מויערן און טורעמס און געמאכט פאר א פעסטונג, וואס האט געקראגן דעם נאמען אקרא; אין אט דער פעסטונג איז אריינגעזעצט געווארן א גרויסע אפטיילונג פון סירישע זעלנערס. נאר פאר אנטיוכוסן איז געווען ווינציק, וואס ער האט אנגעמאכט א חורבן אין דער יידישער הויפטשטאט. אים האט זיך נאך פארוואלט פארטיליקן די יידישע אמונה.

אנטיוכוס האט זיך איינגערעדט, אז יידן זיינען אומצופרידן מיט דער סירישער ממשלה ניט הערפאר, ווייל ער האט ארויפגעלייגט אויף זיי צו שווערע אפצאלונגען און האט אוועקגעזעצט איבער זיי שלעכטע שרים, נאר דערפאר, ווייל זיי זיינען געבליבן ביים גלויבן און מנהגים פון זייערע עלטערן און פירן זיך אנדערש ווי די איבעריקע איינוואוינערס פון סירישן קיניגרייך. בעת די איבעריקע פעלקער פון דער סירישער מלוכה האבן זיך שוין געהאט כמעט צוגעוויינט צו די גריכישע מנהגים און צום גריכישן געטער-דינסט, זיינען דער גרעסטער רוב יידן נאך אלץ געבליבן געטריי זייער אייגענער אמונה. און אנטיוכוס האט געמיינט, אז אט די געטריישאפט פון די יידן צו זייער אמונה שטערט זיי זיך צונויפצוגיסן מיט די איבעריקע איינוואוינערס פון דער סירישער מלוכה צו איין פאלק. ערשט ווען די יידן וועלן אוועקווארפן זייער תורה און וועלן ניט אפהיטן אירע חוקים, דעמאלט — האט אנטיוכוס געהאפט — וועלן זיי אננעמען די רעליגיע און די מנהגים פון די גריכן און דעמאלט וועלן זיי אים געטריי דינען. און היות ווי יידן האבן ניט געוואלט מיטן גוטן ווילן זיך אפזאגן פון זייער אמונה, דעריבער האט אנטיוכוס באשלאסן צו צווינגען זיי דאס צו טאן איבער געוואלט. און טאקע אין יאר 168 האט דער קיניג ארויסגעלאזט א באפעל, אז פון היינט אן און ווייטער ווערט די יידישע רעליגיע בטל אין דער סירישער מלוכה.

אויף אלע איינוואוינערס פון יהודה איז געווארן ארויפגעלייגט א חוב צו בוקן זיך צום זעוס און צו די איבעריקע גריכישע געטער. אונטער טויט-שטראף איז געווארן פארבאטן די יידן צו היטן שבת, מל צו זיין זייערע קינדער און מקיים צו זיין אנדערע מצוות. עס זיינען באשטעלט געווארן באזונדערע באאמטע, וואס האבן געדארפט אכטונג געבן, אז דעם קיניגס באפעל זאל אפגעהיט ווערן. די באאמטע האבן זיך גענומען מיט גרויס אימפעט צו פארשפרייטן די גריכישע אמונה. אין אלע יידישע שטעט זיינען געווארן אוועקגעשטעלט מזבחות און סטאטועס פון די געטער. אפילו אין בית-המקדש אין ירושלים איז געווארן אויסגעבויט איבערן מזבח א מזבח פארן זעוס. בעת די חגאות לכבוד דעם וויין-גאט דיאניסאס פלעגט מען צווינגען די יידן אנצו-

טאן אויף זייערע קעפ קראנצן פון האפן-צווייגן און ווינשטאק-בלעטער און טאנצן אין די קארעהאדן.

סירישע באאמטע האבן ארומגעשטערט אין גאנצן לאנד און הארט געשטראפט אלעמען, ווער עס האט ניט געפאלגט דעם קיניגס רצון. יענע, וואס מען פלעגט זיי כאפן ביים לערנען די תורה, פלעגן זיי טייטן און די ספרי-תורות פארברענען אדער מטמא זיין. די מוטערס, וואס פלעגן לאזן מל זיין זייערע קינדער, פלעגן זיי טייטן אינאיינעם מיט זייערע עופעלעך. אפילו די, וואס פלעגן זיך אפזאגן צו עסן חזיר, זיינען געווארן פארמשפט צום טויט. נאר די אלע עינוים און פיין האבן די יידן ניט איינגעשראקן. דער גרעסטער רוב פון זיי זיינען געווען גרייט בעסער צו שטארבן, איידער צו פעלשן אין זייער אמונה.

וועגן דער אכזריות פון די קיניגליכע באאמטע פון יענער צייט ווערן דערציילט א סך מעשיות. אט וואס עס ווערט דערציילט וועגן איינעם א זקן, מיטן נאמען אלעזר. אים האבן געכאפט סירישע באאמטע און געוואלט אים צווינגען צו עסן חזיר. זיי האבן גענומען א שטיק חזיר-פלייש און איבערגעוואלט אים אריינגעשטאפט אין מויל. נאר דער זקן האט עס אויסגעשפיגן און האט זיך געלאזט גיין צו דער בימה, וואו עס איז געשטאנען דער תליון, בכדי ער זאל אים טויטן. די באאמטע, פארחידושט איבער דעם פעסטן מוט פון זקן, האבן אים אפגערופן אן א זייט און גענומען אים צוריידן, ער זאל רחמנות האבן אויף זיין עלטער און זיך אונטערגעבן; זיי האבן אים געוואלט געבן צו עסן כשר פלייש, נאר ער זאל מאכן דעם אנשטעל אזוי ווי ער עסט חזיר-פלייש, — אויב ער וועט זיי פאלגן, וועט ער בלייבן לעבן. נאר אלעזר האט זיך ניט געלאזט איינריידן: ער האט ניט געוואלט ווייזן די יונגע לייט קיין שלעכטן ביישפיל און איז געשטארבן ווי א העלד.

נאך א שטארקערן רושם מאכט די מעשה וועגן טויט פון דער פרומער פרוי חנה מיט אירע זיבן זין. די דאזיקע בחורים האבן זיך אפגעזאגט עובר צו זיין אויף די געבאטן פון דער תורה, און מען האט זיי דערפאר געפייניקט מיט די שרעקלעכסטע עינויים. מען האט ביי זיי אויסגעשניטן די צינגער, אפגעהאקט הענט און פיס, געבראטן אויף גליהענדיקע קוילן, — נאר קיין שום עינויים זיינען ניט געווען בכוח צו צעברעכן זייער שטאנדהאפטיקייט. איינער נאכן אנדערן זיינען זיי געשטארבן פאר דער מוטערס אויגן.

באזונדערס גרויס איז געווען דער צער פון דער אומגליקלעכער מוטער, וואס איז געשטארבן די לעצטע. איר הארץ איז געווארן צעריסן אויף שטיקער, קוקנדיק אויף די יסורים פון אירע זין. נאר זי האט זיי ניט צוגערעדט, זיי זאלן נאכגעבן די שונאים, ניט געפרווט זיי ארויסצוראטעווען פון די עינויים און פון שרעקלעכן טויט, נאר אדרבא זי האט נאך געזעהן צו שטארקן זייער גייסט, אונטערגעבן זיי גבורה און מוט.

די דאזיקע אכזריותדיקע רדיפות האבן נאך פארשטארקט די שנאה פון די יידן צו די גריכן און סירער, און דער קיניג אנטיוכוס האט דערגרייכט פונקט דעם היפוך פון דעם, וואס ער האט געוואלט. כל זמן די סירישע מלכים האבן ניט אנגעבונדן די יידן זייער אמונה, פלעגן די יידישע גדולים און גבירים נאכטאן אין אייניקע פרטים די העלענען, איבערנעמען זייערע מנהגים.

איצט אָבער האָבן אַפילו דער גרעסטער רוב פון די אַמאָליקע העלעניסטן זיך אָפּגעזאָגט צו פאָלגן דעם קיניגס באַפעל. פאַראײניגט מיט די חסידים, די שטענדיקע קעגנערס פון די העלעניסטישע מנהגים, זײַנען זײ געװען גרײט אױף די גרעסטע יסורים, אַבי נאָר צו בלײַבן געטרײַ דער ייִדישער אמונה. און די שנאה און כעס קעגן קיניג אַנטיאָכוס איז אַלץ געװאַקסן. עס איז געװען גענוג די קלענסטע אױסרײד, בכדי עס זאָל אױסברעכן אַן אױפשטאַנד.

די חשמונאים און דער קאַמף פון די ייִדן פאַר זײער גלױבן און פרײַהײט (167—142)

מתתיהו החשמונאי. אין יאָר 167 איז אין שטעטל מודיעין אָנגעקומען אַ סירישער באַאַמטער מיט אַן אָפּטײלונג זעלנערס. דאָס אָנקומען פון די זעלנערס האָט שטאַרק אױפגערודערט די שטאָט. די אײַנװאױנערס פון מודיעין האָבן פאַרשטאַנען, אַז די זעלנערס זײַנען געקומען ניט אומזיסט, און האָבן מיט אומרת און שרעק געװאַרט, װאָס דאָ װעט זײַן. זײער שרעק איז טאַקע געװען ניט קײן אומזיסטער. באַלד איז אױפן שטאָט-פּלאַץ געװאָרן אױפגעבױט אַ הײדנישער מזבח, און דער באַאַמטער האָט געהײסן די ייִדן ברענגען אױף אים קרבנות.

דער אָנגעזעהענסטער ייִד אין גאַנץ מודיעין איז געװען דער אַלטער כהן מתתיהו פון דער משפחה חשמונאים. צו אים האָט זיך קודם כל געװענדט דער אָנפירער פון די סירישע זעלנערס און גענומען אים צורײדן, ער זאָל זיך אונטערגעבן דעם קיניגס באַפעל און װײַזן אַ גוטן בײַשפּיל די איבעריקע ייִדן. אָבער דעם אָנפירערס אַלע רײד און טענות זײַנען געװען אַרױסגעװאָרפן: מתתיהו האָט זיך פעסט אָפּגעזאָגט פון צו נעמען אַן אָנטײל אין דעם הײדנישן געטער-דינסט און צו פעלשן אין גלױבן פון זײַנע עלטערן. נאָר ניט אַלע אײַנװאױנערס פון מודיעין זײַנען געװען אַזעלכע שטאַנדהאַפטיקע מענטשן. עס האָט זיך געפונען אַ ייִד, װאָס האָט זיך געלאָזט גײן צום מזבח, בכדי צו ברענגען אַ קרבן פאַרן גריכישן גאָט. נאָר ער האָט קױם באַװיזן צוצוטרעטן צום מזבח, האָט שױן מתתיהו גענענט צום בוגד מיט אַ בלױזן שװערד אין דער האַנט און האָט אים געטײט. פאַראײנס האָט שױן מתתיהו אין זײַן גרימצאָרן זיך אַרױסגעװאָרפן אױפן אָנפירער פון די סירישע זעלנערס, און נאָך אים זײַנען די איבעריקע אײַנװאױנערס פון מודיעין אָנגעפאַלן אױף די זעלנערס, אַ טײל פון זײ דערהרגעט און די איבעריקע פאַרטריבן פון שטאָט. דעם הײדנישן מזבח האָבן זײ צעשטערט.

אָפּגעטאָן די דאָזיקע זאַך, האָט מתתיהו פאַרשטאַנען, אַז די סירער װעלן דאָס אים ניט פאַרשװײַגן און װעלן זיכן זיך אָפּצורעכענען מיט אים און מיט די איבעריקע ייִדן. דעריבער איז ער באַלד אַרױס פון שטאָט און האָט זיך באַהאַלטן אין די שכנישע בערג; מיט אים איז אַװעק די גאַנצע משפחה פון די חשמונאים. באַלד האָבן אָנגעהױבן זיך אָנקלײַבן אַרום מתתיהון די חסידים, װאָס זײַנען אַנטרונען געװאָרן פון ירושלים און פלעגן פריער אין קלײנע הײַפע-

לעך אַרומגיין איבערן לאַנד יהודה. איצטער זײַנען אָט די אַלע קלײנע מחנות זיך צונויפגעקומען אינאײנעם און האָבן אויסגעקליבן מתתיהון פאַר זײער אָנפירער. זײ אַלע זײַנען געװען פעסט אין אײן דעה צו פאַרטײדיקן זײער אמונה ביזן לעצטן טראָפּן בלוט. אַזױ האָט זיך אָנגעהױבן דער אױפשטאַנד.

אונטער דער אָנפירונג פון מתתיהון גופא און פון זײַנע זין פלעגן מחנות ייִדן אַרומגײן איבערן לאַנד יהודה פון אײן אָרט צום אַנדערן און פלעגן אומעטום אָן רחמנות אױסהרגענען די בוגדים צװישן ייִדן און צעשטערן די הײדנישע מזבחות. פון צײַט צו צײַט פלעגן די מורדים זיך באַגעגענען מיט אָפּטײלונגען פון סירישע זעלנערס, און עס פלעגן פאָרקומען צװישן זײ בלוטיקע געשלעגן. די סירער פלעגן זיך פלײַסן אָנצופאַלן אױף די ייִדן אום שבת, װײַל זײ האָבן געהאָפט, אַז די ייִדן װעלן ניט װעלן מחלל שבת זײַן און װעלן זיך ניט אַרױסשטעלן קעגן זײ. נאָר דאָס מאָל האָבן די סירער זיך גענאַרט אין חשבון. היות װי די סכנה פאַרן פאָלק איז געװען זײער גרױס, האָבן ייִדן באַשטימט, אַז זײ מעגן פירן מלחמה אַפילו אום שבת.

י ה ו ד ה ה מ כ ב י. אין יאָר 166, אין אַ יאָר אַרום נאָכן אָנהײב פון אױפשטאַנד איז מתתיהו החשמונאי געשטאָרבן. נאָר זײַן אױפטו איז ניט אײַנגעגאַנגען. בראש פון די קעמפערס פאַר דער אמונה האָט זיך געשטעלט זײַן זון יהודה, װאָס האָט געקראָגן דעם צונאָמען המכבי.*) יהודה איז געװען יונג, שטאַרק און מוטיק, ער איז געװען אַזױ אַרײַנגעטאָן אין דער מלחמה קעגן די שונאים פון זײַן פאָלק, אַז ער פלעגט ניט קוקן אױף קײן שום סכנה און מיט זײַן העלדישן מוט פלעגט ער אָנצינדן די הערצער פון אַלע זײַנע חברים אין קאַמף. אַ סך גבורות האָבן די מורדים אױפגעטאָן. זײ האָבן אָפּגעהאַלטן אײן נצחון נאָכן אַנדערן, און אַלץ נײַע קעמפערס זײַנען כסדר צוגעקומען.

פּאַמעלעך האָט דער אױפשטאַנד אַרומגענומען גאַנץ יהודה, און די קלײנע אָפּטײלונגען פון די סירישע זעלנערס האָבן שױן ניט געקאָנט קײן זאַך פועלן קעגן די ייִדן. מחמת דעם איז דער פּראָװאַלטער פון פּאַלעסטינע גופא אַרױסגעטראָטן קעגן די מורדים. אָבער דער סירישער חיל האָט געקראָגן אַ מפּלה, און דער פּראָװאַלטער איז געפאַלן אין שלאַכט. יהודה אַלײן האָט אים געטײט און צוגענומען פאַר זיך זײַן שװערד. אין גיכן האָט יהודה המכבי געמוזט אױספּרובן דעם דאָזיקן שװערד אין אַ נײַער שלאַכט, װאָרום קעגן די ייִדן איז װידער אַרױסגעטראָטן אַ גרױסער סירישער חיל. אַז די מורדים האָבן דערזען אַזױ פיל סירישע זעלנערס, זײַנען זײ געװאָרן אָפּהענדיק, נאָר יהודה האָט זײַנע לײַט אױפגעמונטערט און אַרײַנגעגעבן זײ מוט. מיט גבורה האָבן זײ זיך אַ װאָרף געטאָן אין שלאַכט און האָבן צעקלאַפּט די סירער.

דעם קיניג אַנטיוכוס און זײַנע מקורבים האָט זיך אױסגעדוכט, אַז עס װעט זײַן גרינג צו מאַכן אױסע[illegible] די ייִדן. דערפאַר איז גרױס געװען

*) דער נאָמען מכבי, האַלט מען, שטאַמט פון העברעישן װאָרט מקבת, װאָס איז טײַטש אַ האַמער. אַ ייִדישע לעגענדע דערקלערט דעם נאָמען מכבי אַלס ראשי תיבות פון „מי כמוך באלים יהוה" שפּעטער פלעגט מען אָנרופן מיטן נאָמען מכבי די גאַנצע משפּחה פון די חשמונאים.

דעם קיניגס גרימצאָרן, בעת עס איז אָנגעקומען די ידיעה, אַז דער סירישער חיל איז ווידער געשלאָגן געוואָרן. איצטער האָט אַנטיוכוס ביי זיך באַשטימט גיט צו לאָזן אין לאַנד יהודה אַ שטיין אויף אַ שטיין. אין גיכן זיינען אַרויסגעשיקט געוואָרן קעגן יהודה המכבי און זיינע ברידער עטלעכע צענדליק טויזנט זעלנערס, פוספאָלק און רייטערס. דאָס מאָל איז אַנטיוכוס אפילו אויף אַ האָר ניט געווען מסופק, אַז ער וועט געווינען, און האָט אָנגעזאָגט זיינע קריגס־הויפטלייט, זיי זאָלן פאַרטיליקן די יידן ביזן לעצטן. אויך די קריגס־הויפטלייט גופא, ניקנור און גאָרגיאַס, זיינען געווען אַזוי זיכער אין זייער נצחון, אַז זיי האָבן זיך שוין לכתחילה צונויפגערעדט מיט סוחרים וועגן פאַרקויפן די געפאַנגענע יידן. אַ סך שקלאַפן־הענדלערס, וואָס האָבן געהאָפט צו מאַכן אַ גוטן עסק, זיינען מיטגעגאַנגען מיטן סירישן חיל און האָבן געפירט מיט זיך ניט נאָר געלד מיט זילבער, נאָר אויך אייזערנע קייטן, בכדי שמידן אין זיי די קומענדיקע יידישע שקלאַפן.

און ס'איז טאַקע שווער געווען צו קלערן, אַז אָט די קליינע, נעבעכדיקע הייפעלעך פון די יידישע מורדים זאָלן קאָנען זיך אַנטקעגנשטעלן קעגן אַזאַ שטאַרקן חיל. ווינציק זיינען געווען יהודה'ס קריגסלייט. דערצו זיינען די סירישע זעלנערס געווען בעסער באַוואָפנט און געניט אין דער קריגס־קונסט. קיין חידוש ניט, וואָס פון דער בשורה וועגן דעם, אַז דער סירישער חיל גייט, זיינען די יידן צעטראָגן געוואָרן. דער מצב פון די מורדים איז געווען געפערלעך. אַ קאַמף איז פאַר זיי געשטאַנען אויף טויט און לעבן. נאָר קיינער האָט ניט געקלערט וועגן אונטערגעבן זיך דעם שונא.

היות ווי ירושלים האָט זיך געפונען אין רשות פון די הידן, האָבן די מורדים באַשטימט זיך צונויפקלייבן אין דער שטאָט מצפה, וואָס ליגט ניט ווייט פון דער הייליקער שטאָט. דאָרט האָבן זיי גוזר געווען אַ תענית אויף אַלע יידן און אָפגעריכט אַ תפלה בציבור. אַלע האָבן פאַרשטאַנען, ווי גרויס און שווער עס איז די צייט, וואָס זיי לעבן איבער, אַלע האָבן געוואוסט, אין וואָס פאַר אַ מוראדיקער סכנה עס שטייט דאָס גאַנצע יידישע פאָלק. בשעת דער תפלה האָבן די מורדים באַשאָטן זייערע קעפ מיט אַש און האָבן מיטן גאַנצן כח און מיטן גאַנצן האַרצן מתפלל געווען. די הייסע תפלה האָט זיי אויפגעמונטערט און געשטאַרקט זייערע צעבראָכענע הערצער: זיי זיינען געוואָרן דורכגעדרונגען מיטן בטחון, אַז גאָט וועט ניט פאַרלאָזן די, וואָס האַלטן מלחמה פאַר אַ גערעכטע זאַך, און האָבן גענומען זיך גרייטן צו דער קומענדיקער שלאַכט. יהודה המכבי האָט איינגעטיילט זיינע לייט אין טויזנטער, הונדערטער און פופציקער און איבער איטלעכער אָפּטיילונג געשטעלט אַן אָנפירער. ער איז געשטאַנען בראש פון גאַנצן יידישן חייל.

עס האָט זיך צוגערוקט נעענטער דער סירישער חיל. דער קריגס־הויפטמאַן גאָרגיאַס האָט אויפגעשלאָגן זיין לאַגער ניט ווייט פון מצפה און מיט עטלעכע אָפּטיילונגען פון זיין חיל האָט ער זיך געלאָזט גיין נעענטער צו די מורדים. געהאָפט האָט ער צו כאַפן די חשמונאים אומגעריכטערהייט און אויסהרגען דעמאָלט אַלע יידן מיט אַמאָל. נאָר צום גליק האָט יהודה זיך דערוואוסט וועגן דעם און האָט זיך נעקלינט איבערן שונא. איבער זייטיקע וועגן האָט ער

זיך אַרומגעדרייט און איז אָנגעקומען צום סירישן לאַגער, בעת די סיריער האָבן זיך לחלוטין ניט געריכט אויף דעם. דאָס פּלוצלונגדיקע ערשײַנען פון די יידן האָט אַזוי שטאַרק פאַרטומלט די סירישע זעלנערס, אַז זיי האָבן כמעט ניט אַנטקעגנגעשטעלט זיך. אַ סך פון זיי זײַנען געהרגעט געוואָרן און די איבעריקע זײַנען זיך צעלאָפן. אַז גאָרגיאַס איז געקומען צוריק, האָט ער אָנגעטראָפן אין לאַגער יהודהן מיט זיינע קריגס-לײַט. נידערשלאָגן דורך דער מפּלה, וואָס ער האָט געליטן, איז גאָרגיאַס אַוועק, און בײַ די יידן איז געבליבן זײַן גאַנץ געפּעק — אַ סך עספּוואַרג, געווער, גאָלד און אַנדערע זאַכן.

די אויפריכטונג פון בית המקדש. אַנטיוכוס איז אין יענער צײַט געווען פאַרנומען אין אַ מלחמה מיט פּערסיע און דעריבער האָט ער ניט געקאָנט שיקן קײַן נײַעם חיל קעגן די חשמונאים. ערשט אין אַ יאָר אַרום איז קיין מלכות-יהודה ווידער אָנגעקומען אַ סירישער חיל. בראש פון חיל איז געשטאַנען ליסיאַס, דער איבערשטער פאַרוואַלטער פון דער סירישער מלוכה. אין פּלוג האָט אויסגעוויזן, אַז די יידן וועלן ניט קאָנען באַשטײן אַנטקעגן אַזאַ שטאַרקן שונא, אַז זיי וועלן מוזן אָדער אונטערגעבן זיך אָדער אומקומען אין שלאַכט. אָבער פאַר יהודה המכבי און זײַנע קריגס-לײַט איז אָפּזאָגן זיך פון זייער אמונה געווען ערגער, איידער דער טויט, און דערפאַר האָבן זיי זיך געשלאָגן מיט גרויס גבורה און מסירת-נפש. סוף כל סוף האָבן די יידן גובר געווען דעם מוראדיקן סירישן חיל, און ליסיאַס האָט געמוזט אָפּטרעטן.

דער נצחון איבער ליסיאַסן האָט נאָך מער געשטאַרקט דעם מוט פון יהודה המכבי, און ער האָט באַשלאָסן אײַנצונעמען ירושלים. אָנגעקומען קיין ירושלים, האָבן די חשמונאים און זייערע קריגס-לײַט דערזעהן דעם בית-המקדש, ווי ער איז חרוב און פאַרלאָזט, די טויערן פאַרבּרענט. די צוגאַנגען פאַרוואַקסן מיט גראָז, און דער מזבח אין אים פאַרשוועכט. דאָס אַלץ האָט די יידן פאַרשאַפט גרויס צער. זיי האָבן צעריסן זייערע קליידער, באַשאָטן די קעפּ מיט אַש, און זײַנען געפאַלן אויף דער ערד און אויסגעקלאָגט זייער האַרץ אין הייסע תּפלות. נאָר באַלד האָבן זיי זיך געשטאַרקט און גענומען זיך צו דער אַרבעט: אויסצורייניקן דעם הייליגטום. דער מזבח פון זעווס איז געוואָרן צעשטערט, און אַ נײַער מזבח איז געוואָרן אויסגעבויט. אַז מען האָט צוריק אײַנגעשטעלט אַלצדינג, ווי געהעריק, איז געוואָרן אָפּגעריכט אַן עבודה בציבור; מען האָט געזאָגט דאַנק-תּפלות, געזונגען מזמורים פון תהלים, געשפּילט אויף גיטאַרעס, האַרפּעס און צימבלען; דערבײַ האָט מען מקריב געווען אַ סך קרבנות.

דרײַ יאָר נאָכאַנאַנד האָבן די יידן ניט געקאָנט מתפלל זײַן אין בית-המקדש. דערפאַר איז איצט זייער פרייד געווען אָן אַ גרענעץ. אין משך פון אַכט טעג האָבן זיי געלאָזט ברענען אין בית-המקדש אַ סך ליכט, און צום אָנדענק אָן דער געשעעניש איז אײַנגעשטעלט געוואָרן דער יום-טוב חנוכה, וואָס יידן פײַערן אים נאָך ביזן הײַנטיקן טאָג דורך אָנצינדן ליכט. אַ מעשה ווערט דערציילט, אַז אין בית-המקדש האָט מען געפונען דעמאָלט נאָר איין קליין קריגל כשרן בוימל; נאָר אַז מען האָט אים אַרײַנגעגאָסן אין דער מנורה, איז געשעען אַ נס, און דער בוימל האָט געברענט גאַנצע אַכט טאָג.

נאָך זײַנען אין דער פעסטונג אַקראַ געזעסן סירישע זעלנערס. מען האָט

געקאָנט מורא האָבן, זיי זאָלן ניט אַרויסגיין פון דאָרט און אונטערצינדן דעם בית־המקדש. דעריבער האָבן די יידן אַרומגערינגלט דעם הר־הבית מיט מויערן און טורעמס און אַריינגעזעצט שומרים, זיי זאָלן עס היטן.

די מלחמות פון די יידן קעגן דער באַפעלקערונג פון גליל און עבר הירדן. נאָך אָנדערטהאַלבן יאָר זיינען אַוועק, די סירישע רעגירונג איז געווען פאַרנומען מיט דער מלחמה און מיט אינעווייניקסטע מהומות, און דערפאַר האָט זי די יידן געלאָזן צו רו. נאָר די יידן האָבן געהאַט אויסצושטיין צרות פון אַן אַנדער זייט, און די חשמונאים זיינען די גאַנצע צייט געווען געצוואונגען צו פאַרטיידיקן מיט געווער אין די הענט דאָס לעבן פון זייערע ברידער.

אין צפון־פּאַלעסטינע אָדער גליל, אין עבר־הירדן און אין אַנדערע מדינות, וואָס ליגן בשכנות מיט מלכות־יהודה, האָבן געוואוינט ניט נאָר אַזיאַטישע שבטים, נאָר אויך גריכן און סירער; צווישן זיי צעוואָרפן האָבן אויך געוואוינט יידן. אַלע די דאָזיקע אַזיאַטישע שבטים האָבן זיך געפונען אונטער דער השפעה פון די גריכן און האָבן פיינט געהאַט יידן. די נצחונות פון די חשמונאים איבער די סירער האָבן נאָך פאַרשטאַרקט די געווייגטלעכע שנאה, און די הײדן האָבן אָנגעהויבן באַפאַלן די יידן, וואָס וואוינען צווישן זיי און הרגען און באַרויבן זיי.

ווי נאָר די מכבים זיינען געוואָר געוואָרן וועגן די רדיפות, זיינען זיי תיכף געקומען צו הילף. יהודהס ברודער שמעון איז אַוועק מיט אַ חיל קיין גליל, און יהודה האָט זיך געלאָזט גיין קיין עבר־הירדן, אין דער געגנט פון גלעד. שמעונען האָט זיך דער נצחון איינגעגעבן ניט גאָר שווער. גיך האָט ער זיך אָפּגעפּאַרטיקט מיט די הײדן, פאַרכאַפּט אַ סך רויב און האָט מיטגענומען מיט זיך קיין ירושלים אַלע יידן, וואָס האָבן געוואוינט אין גליל, מיט זייערע ווייבער און קינדער.

יהודה אָבער האָט געהאַט צו פירן אַ שווערע מלחמה. די שבטים פון עבר־הירדן האָבן זיך פאַראייניקט אונטער דער אָנפירונג פון אַ סירער מיטן נאָמען טימאָטיוס און האָבן גענומען אָן רחמנות אויסהרגען יידן. בכדי זיך אַרויסצוראַטעווען פון די רדיפות, האָבן די יידן זיך איינגעשלאָסן אין דער פעסטונג [illegible]; נאָר די הײדן האָבן די פעסטונג באַלאַגערט. זיי האָבן זיך פאַרזאָרגט מיט ברעך־מאַשינעס און לייטערס און האָבן געוואָלט איינעמען די פעסטונג און אויסהרגען מיט אַמאָל אַלע יידן, וואָס האָבן זיך דאָרט באַהאַלטן. נאָר [illegible] המכבי איז געקומען צו דער רעכטער צייט און האָט געראַטעוועט די באַלאַגערטע פון אַ זיכערן טויט. די הײדן זיינען געוואָרן געשלאָגן און זיינען זיך צעלאָפן. און יהודה מיט זיינע קריגסלייט האָבן זיי נאָכגעיאָגט, איינגענומען איין שטאָט נאָך דער אַנדערער און באַשטראָפט די איינוואוינערס.

נאָר די איינוואוינערס פון עבר־הירדן האָבן זיך ניט געלאָזט אַזוי גיך איינשטילן. באַלד האָבן די איינוואוינערס פון גלעד זיך ווידער פאַראייניקט אונטער דער ממשלה פון טימאָטיוס און אײנאײנעם מיט געדונגענע אַראַבישע אָפּטיילונגען האָבן זיי זיך געלאָזט אַנטקעגן דעם יידישן חיל. די הײדן האָבן זיך אָפּגעשטעלט אויפן ברעג פון אַ טייך און דאָרט געוואַרט אויפן

שׂונא. טימאָטעוס האָט געמיינט, אַז אים וועט זיך אײַנגעבן ניט צו דערלאָזן יהודהן אַריבערגיין דעם טײַך, און אין דעם טומל, וואָס וועט ווערן, האָט ער גערעכנט דערמאָלט אָנפֿאַלן אויפֿן יידישן חיל און אים פֿאַרטיליקן. נאָר ער האָט זיך אָפּגענאַרט אין חשבון, יהודה המכבי האָט זיך ניט געלאָזט אָפּשרעקן און מיט זײַן געוויינטלעכער גבורה איז ער אַרויסגעטראָטן קעגן שׂונא. אָן שום קווינקלעניש איז ער מיטן חיל אַריבער דעם טײַך; תּיכּף ווי ער איז אָנגעקומען אַהין, האָט ער זיך אַ וואָרף געטאָן אויפֿן שׂונא.

דער אומגעריכטער אָנפֿאַל פֿון די יידן האָט אַרויפֿגעיאָגט אַ שרעק אויף גלעד׳ער קריגסלײַט, און זיי האָבן זיך געלאָזן לויפֿן, אַוועקוואַרפֿנדיק זייער געווער. דער גרעסטער רוב פֿון זיי זײַנען אַנטלאָפֿן אין דער שטאָט קרנים. יהודה האָט זיי נאָכגעיאָגט, אײַנגענומען די שטאָט און פֿאַרברענט דעם היידנישן טעמפּל אינאיינעם מיט די אַנטרונענע, וואָס האָבן זיך דאָרט געהאַט באַהאַלטן. נאָכדעם ווי יהודה האָט זיך אַזוי נוקם געווען אָן די אונטערדריקערס פֿון די יידן, האָט ער צונויפֿגעקליבן אַלע יידן, וואָס האָבן געוואוינט אין עבֿר־הירדן, און איז אַוועק מיט זיי צוריק אין לאַנד יהודה. אין יענער צײַט זײַנען סײַ אין גליל און סײַ אין עבֿר־הירדן געווען אַזוי ווייניק יידן, אַז זיי אַלע האָבן זיך געקאָנט באַזעצן אין ירושלים און איר סבֿיבֿה.

אַנטיאָכוסעס גזרה ווערט בטל (אין יאָר 163). אין יאָר 164 איז געשטאָרבן דער קיניג אַנטיאָכוס IV. זײַן אָרט האָט איצט פֿאַרנומען זײַן 9־יאָריקער זון אַנטיאָכוס V. צווישן דעם קיניגס מקורבֿים האָט זיך דערמאָלט אָנגעהויבן אַ מחלוקת וועגן דעם, ווער פֿון זיי זאָל זײַן דער אַפּאָטראָפּוס פֿון יונגן קיניג. פֿאַרטאָן אין די רײַסערײַען צווישן אַנאַנד, האָבן די רעגירערס פֿון סיריע אַזוי ווי פֿאַרגעסן אָן מלכות־יהודה, און די יידן האָבן איצט געקאָנט טאָן, וואָס זיי ווילן. דאָס האָט טאַקע יהודה המכבי אויסגענוצט און גענומען באַלעגערן די פֿעסטונג אַקראַ, בכדי צו פֿאַרטרײַבן פֿון דאָרט די סירישע זעלנערס און פּטור ווערן איין מאָל פֿאַר אַלע מאָל פֿון אַזעלכע געפֿערלעכע שכנים.

חוץ סירישע זעלנערס, האָבן זיך נאָך געפֿונען אין אַקראַ יידן העלעניסטן, פֿון כהן־גדול מענעלאַאָסעס צד, וואָס האָבן פֿײַנט געהאַט יהודהן פּונקט אַזוי ווי די היידן און האָבן זיך כסדר געפֿלײַסט אים אָנצוטאָן שאָדן. בעת דער באַלעגערונג פֿון דער פֿעסטונג זײַנען אַ טייל פֿון די העלעניסטן אַנטלאָפֿן געוואָרן קײַן אַנטיאָכיאַ, דער הויפּטשטאָט פֿון סירישן קיניג, און האָבן דערציילט וועגן דעם, וואָס עס טוט זיך אין ירושלים. די העלעניסטן האָבן זיך באַקלאָגט, אַז עס קומט זיי אויס צו לײַדן פֿאַר זייער אונטערטעניקייט און געטרײַשאַפֿט צום קיניג, און האָבן געבעטן הילף קעגן יהודה המכבי און זײַנע ברידער.

די ידיעות, וואָס די אַנטלאָפֿענע העלעניסטן האָבן געבראַכט, האָבן טאַקע געווירקט אויף דער סירישער רעגירונג, און עס איז באַשטימט געוואָרן אַרויסצוטרעטן קעגן די יידן מיט גרויס מאַכט. אין יאָר 163 איז ווידער אַוועק קײַן מלכות־יהודה אַ גרויסער חיל, צווישן דעם אַ סך רײַטערס און אויך העלפֿאַנטן, וואָס זײַנען געווען געלערנט צו מלחמה; אויף די רוקנס פֿון די העלפֿאַנטן זײַנען געשטאַנען טורעמס, וואו עס זײַנען געזעסן בויגן־שיסערס. מיטן

סירישן חיל איז געקומען ניט נאר דער פארוואלטער פון דער מלוכה ליסיאס, נאר אויך דער קיניג גופא.

אז יהודה המכבי איז געוואר געווארן וועגן דעם, אז עס קומט אן דעם קיניגס חיל, האט ער אפגעלאזט די באלעגערונג פון אקרא און איז ארויס אנטקעגן די סירער. די סירישע קריגס־העלפטלייט האבן געדויסן זייערע זעלנערס ארויפציען די ציכלעך פון די שילדן, בכדי זייער גלאנץ זאל פארבלענדן די יידן און אנואגן אויף זיי א שרעק. אבער די צענדליקער טויזנטער בלישטשנדיקע שילדן און שווערדן און די מוראדיקע געשטאלטן פון די צעווילדעוועטע העלפאנטן האבן ניט איינגעשראקן דעם קליינעם יידישן חיל. עס האט זיך אנגעהויבן א בלוטיקע שלאכט. אין מיטן טומל האט יהודהס ברודער אלעזר דערזעהן פון ווייטענס א מוראדיק גרויסן העלפאנט, וואס איז געווען רייך באפוצט. האט אלעזר געמיינט, אז אויף אט דעם העלפאנט זיצט דער קיניג גופא, און ער האט זיך א ריס געטאן פאראויס, בכדי צו טויטן דעם העלפאנט. ער האט געהאקט מיט זיין שווערד אויף רעכטס און אויף לינקס און אפגערייניקט זיך א וועג ביז צום העלפאנט. געקומען צו יענעם ארט, האט ער ארייגעשטאכן זיין שווערד אין העלפאנטס בויך. דער העלפאנט איז טאקע אויפן ארט אנידערגעפאלן, נאר מיט זיין שווערקייט האט ער אלעזרן דערשטיקט.

הגם די יידן האבן זיך געשלאגן מיט גרויס גבורה, פונדעסטוועגן האבן די סירער גובר געווען, און יהודה האט געמוזט אפטרעטן קיין ירושלים. דער סירישער חיל איז אוועק נאך אים און האט באלעגערט די שטאט. די סירער האבן געהאט באלעגערונגס־מאשינעס צום ווארפן שטיינער און ברענענדיקע האלאוועשקעס. פונדעסטוועגן האט די באלעגערונג זיך פארצויגן: דער הר־הבית איז געווען גוט באפעסטיקט, און די יידן האבן זיך פארטיידיקט מיט גרויס גבורה און עקשנות. נאר אין גיכן האט אנגעהויבן אויספעלן ברויט אין שטאט. בכדי ניט צו שטארבן פון הונגער, האבן א סך געמוזט אוועק פון ירושלים. די באלעגערטע האבן שוין כמעט נעהאט אנגעווארן די לעצטע האפענונג. עס האט זיך אויסגעדוכט, אז אט וועט מען זיך מוזן אונטערגעבן, און דעמאלט וועט קומען א סוף צו מלכות־יהודה: דער אכזריותדיקער שונא וועט קיינעם ניט שוינען און וועט פארטיליקן אלט און יונג אן רחמנות און וועט אויספירן סוף כל סוף, וואס ער האט געוואלט, מבטל צו זיין די יידישע אמונה. נאר אומגעריכט איז געקומען הילף און אויסלייזונג.

פון סיריע האט ליסיאס געקראגן שלעכטע בשורות און האט געמוזט וואס גיכער אפציען אהין. מחמת דעם האט ער שטארק חשק געהאט צו מאכן שלום און איז געווען גרייט צו גיין אויף אלע מיגלעכע פשרות. די באלעגערטע יידן ווידער האבן נאר געקלערט וועגן דעם, ווי אזוי ווערט מען פטור פון דער באלעגערונג; בכן האבן ביידע צדדים זיך געוואלט וואס גיכער צונויפריידן, און באלד איז געשלאסן געווארן שלום. די יידן זיינען מרוצה געווארן צו בלייבן אונטערטעניק דעם סירישן קיניג און איינצורייסן די באפעסטיקונגען פון הר־הבית. דערפאר אבער האט ליסיאס מבטל געווען דעם באפעל פון קיניג אנטיוכוס, און יידן האבן געקראגן דאס רעכט פריי צו האלטן זייער אמונה.

אַזוי איז דער הויפּט-ציל פֿון אויפֿשטאַנד געוואָרן דערגרייכט. אין משך פֿון די פֿינף יאָר איז ניט ווינציק בלוט פֿאַרגאָסן געוואָרן, נאָר דערפֿאַר האָבן די יידן געפּועלט, וואָס זיי האָבן געוואָלט: זיי זיינען געבליבן ביי זייער אמונה. נאָר דער קאַמף איז נאָך ניט געווען געענדיקט.

דער כהן גדול אלקימוס. ליסיאַס האָט קיין חשק ניט געהאַט צו צווינגען די יידן, זיי זאָלן נעמען פֿאַר אַ כהן גדול מענעלאַאָסן, וואָס האָט זיי געהאַט אָנגעטאָן אַזוי פֿיל צרות. ער גופֿא איז אויך סוף כל סוף געוואָרן אין כעס אויף דעם דאָזיקן כהן-גדול, וואָס האָט איינגערעדט די סירישע מלוכה אין אַזאַ לאַנגער און אומנוציקער מלחמה מיט די יידן. האָט ער מענעלאַאָסן גענומען מיט זיך און אין ניכן איבערמשפּט אויף טויט.

נאָר מלכות-יהודה האָט לאַנג ניט געקאָנט זיין אָן אַ כהן-גדול. יהודה המכבי האָט גערעכנט, אַז די כהונה-גדולה קומט אים, פֿאַר די גרויסע מעשים, וואָס ער האָט אויפֿגעטאָן לטובת דעם פֿאָלק און דעם גלויבן. אויך דאָס פֿאָלק איז געווען אויף זיין צד. נאָר קעגן יהודהן זיינען געשטאַנען די יידישע גדולים און מיוחסים, וואָס האָבן מורא געהאַט צו פֿאַרלירן זייער ממשלה. די סירישע רעגירונג ווידער האָט געקוקט אויף די חשמונאים, ווי אויף מורדים און שונאים. דעריבער האָט זי בעסער געוואָלט באַשטימען פֿאַר אַ כהן גדול אַזאַ מענטשן, וואָס איז האָבן אַרויסגעשטעלט די ירושלימער גדולים. איצטער, נאָכדעם ווי אַנטיוכוס עפּיפֿאַנעסעס גזרה איז בטל געוואָרן, האָבן די ירושלימער רייכע לייט ווידער געלעבט גוט מיט די סירער און זיינען, ווי פֿריער, געווען נוטה צום העלעניזם.

אין יאָר 162 איז געוואָרן באַשטימט פֿאַר אַ כהן-גדול דער העלעניסט אלקימוס. ער האָט געשטאַמט פֿון דער משפּחה פֿון די פֿריערדיקע כהנים-גדולים, און לויטן יידישן דין האָט ער געמעגט פֿאַרנעמען די דאָזיקע שטעל. פֿונדעסטוועגן האָט אלקימוס מורא געהאַט, טאָמער וועלן די חשמונאים אויפֿרייצן קעגן אים דאָס פֿאָלק, און דעריבער איז ער אָנגעקומען קיין ירושלים מיט אַ סירישן חיל. נאָר זיין פּחד איז געווען אומזיסט.

איינגעמידט דורך דעם לאַנגען קאַמף, זיינען די איינוואוינערס פֿון ירושלים געווען גרייט אָנצונעמען דעם נייעם כהן-גדול, אַבי ער זאָל נאָר איינפֿירן די אַמאָליקע אָרדענונג. אַפֿילו די פֿריערדיקסטע אָנהענגערס פֿון פֿרום-פּאַרטייטיקן לעבן, די חסידים, האָבן זיך אונטערגעגעבן אונטער דער ממשלה פֿון אלקימוסן. יהודה המכבי מיט זיינע נאָענטסטע חברים האָבן געמוזט אַוועק פֿון ירושלים. נאָר אלקימוס האָט אָנגעהויבן פֿירן זיין ממשלה צו שטרענג. באַלד ווי ער איז אָנגעקומען, האָט ער געלאָזט טייטן זעכציק חסידים, וואָס זיינען אַמאָל געשטאַנען אויבן צד פֿון די חשמונאים. דאָס האָט דעם כהן-גדול שטאַרק געשאַט.

אין גאַנצן לאַנד האָבן די חשמונאים שטענדיק געהאַט אַ גרעסערע השפּעה און מער גוטע פֿריינט, איידער אין ירושלים. דאָס פֿאָלק האָט באַטראַכט יהודה המכבי און זיינע ברידער, ווי די אמתע אויסלייזערס פֿון פֿאָלק, ווי די באַשיצערס פֿון דער יידישער אמונה און אַלטן יידישן שטייגער לעבן. פֿאַרקערט, אויף די ירושלימער גדולים און רייכע לייט האָבן די מענטשן פֿון דאָרף, די פּויערים און פּאַסטוכער, געקוקט מיט חשד, ווייל זיי זיינען צופֿיל

געווען אויסגעבונדן מיט דער פֿרעמדער סירישער רעגירונג און האָבן זיך אויפֿגעפֿירט לויט די העלענישע מנהגים. איצט, אַז דער כּהן־גדול האָט דערהרגעט די חסידים, איז דער חשד קעגן אים, אַז ער וויל דאָס פֿאָלק וואָס מער פֿאַרשקלאַפֿן, נאָך גרעסער געוואָרן. דערפֿאַר זײַנען איצט ווידער אַ סך ייִדן צוגעשטאַנען צו די חשמונאים און האָבן אָנגעהויבן אָפֿן אַרויסטרעטן קעגן כּהן־גדול אלקימוס.

פֿאַמעלעך איז די באַוועגונג אויסגעוואַקסן, אַזוי אַז דער כּהן־גדול האָט זיך שוין ניט געפֿילט זיכער אין ירושלים. יהודה המכּבים קריגסלײַט האָבן אָנגעהויבן אַרומגיין איבערן לאַנד און אויסהרגענען, וואו זיי האָבן נאָר געטראָפֿן, העלעניסטן, אָנהענגערס פֿון כּהן־גדול אלקימוס. דאָס איז געווען אַן אינעווייניקסטער ברודער־קריג, אַ קריג פֿון ייִדן צווישן אַנאַנד, צווישן די חשמונאים און ירושלימער גדולים, וואָס זײַנען געשטאַנען אויפֿן צד פֿון כּהן־גדול. די צאָל פֿון יהודה המכּבים אָנהענגער איז געוואַקסן וואָס פֿון טאָג. אלקימוס ווידער האָט געהאַט צו ווייניק אָנהענגערס, אַז ער זאָל קאָנען מיט זײַנע אייגענע כּוחות פֿאַרטיק ווערן מיט די ברידער חשמונאים. דער מצב פֿון כּהן־גדול איז געוואָרן אַלץ שוואַכער. אין יענער צײַט האָט שוין דעם קיניגס חיל געהאַט פֿאַרלאָזן דאָס לאַנד יהודה, און די איבערגעבליבענע זעלנערס זײַנען ניט געווען גענוג, בּכדי צו באַשיצן דעם כּהן־גדול. דערפֿאַר איז אלקימוס אַנטלאָפֿן קיין אַנטיוכיא, בּכדי צו בעטן הילף בײַם קיניג.

יהודה המכּבי'ס טויט. אין פֿרי־יאָר פֿון יאָר 161 איז קיין ירושלים אָנגעקומען אַ סירישער חיל אונטער דער אָנפֿירונג פֿון ניקנור. די אײַנוואוינערס פֿון דער הייליקער שטאָט האָבן אים געמאַכט אַ קבּלת פּנים מיט גרויס פּאַראַד און האָבן אים באַוויזן גרויס כּבוד. נאָר ניקנור האָט די ייִדן ניט געטרויט, און אויף די באַגריסונגען פֿון די ירושלימער כּהנים און עלטסטע האָט ער געענטפֿערט מיט סטראַשונקעס און חוזק־רייד. די אײַנוואוינערס פֿון ירושלים האָבן זיך אָבער געפֿירט רואיק, און דער סירישער חיל האָט דאָרט ניט געהאַט וואָס צו טאָן. פֿאַרקערט, אין אַנדערע ערטער פֿון לאַנד יהודה האָט זיך דער אויפֿשטאַנד אַלץ מער פֿאַרשפּרייט. דעריבער איז ניקנור אַוועק פֿון ירושלים און האָט געפֿירט זײַן חיל אַנטקעגן די מורדים. אין גיכן האָט דער סירישער קריגס־הויפּטמאַן זיך באַגעגנט מיט יהודה המכּבי און זײַנע קריגסלײַט. ס'האָט זיך אָנגעהויבן אַ פֿאַרביטערטע שלאַכט, ניקנור איז געפֿאַלן טויט, און זײַן חיל איז זיך צעלאָפֿן.

די בשורה וועגן דער מפּלה און טויט פֿון סירישן קריגס־הויפּטמאַן האָט פֿאַרשאַפֿט די ייִדן פֿיל פֿרייד. אַלע זײַנען געווען שטאַרק צופֿרידן דערפֿון, וואָס ניקנור איז געשטראָפֿט געוואָרן פֿאַר זײַנע חוזק־רייד, און צום זכר פֿון דעם נצחון איז אײַנגעשטעלט געוואָרן אַ יום־טוב—„יום ניקנור", דאָס איז טײַטש ניקנורס טאָג. נאָר די ייִדנס פֿרייד האָט געדויערט ניט לאַנג. אין גיכן איז אין לאַנד יהודה ווידער אָנגעקומען אַ סירישער חיל אונטער דער אָנפֿירונג פֿון באַקכידעסן.

פֿון די כסדרדיקע מלחמות, וואָס זיי איז אויסגעקומען צו פֿירן אין משך פֿון יאָרן, זײַנען די ייִדן געווען שוין אויסגעמאַטערט און האָבן געגאַרט נאָך

רו. זייער ווייניק מענטשן האָבן איצט חשק געהאַט זיך נאָך אַמאָל צו שלאָגן מיט די סיריער, דעריבער איז יהודה המכבים חיל פון טאָג צו טאָג אַלץ קלענער געוואָרן. בעת ער האָט זיך מיט באַקכידעסן באַגעגנט זיינען ביי אים געבליבן סך הכל 3000 קריגסלייט. אַז די קריגסלייט האָבן דערזעהן דעם מוראדיקן סירישן חיל, האָבן זיי זיך שטאַרק דערשראָקן. דער גרעסטער רוב פון זיי זיינען זיך תיכף צעלאָפן, און געבליבן זיינען ביי יהודהן ניט מער פון 800 מאַן. ס׳האָט גאָר קיין ספק ניט געקאָנט זיין, אַז דאָס הייפל העלדן וועט ניט קאָנען ביישטיין קעגן דעם קיניגס חיל, וואָס זיין צאָל האָט באַטראָפן 20000 פוסגייערס און 2000 רייטערס. פונדעסטוועגן האָט יהודה ניט געוואָלט פאָלגן זיינע גוטע פריינד, וואָס האָבן אים געגעבן אַן עצה אָפּצוטרעטן. ער האָט געהאַלטן פאַר מיאוס צו אַנטלויפן פון שלאַכט און איז געפאַלן, ווי אַ העלד, די ברידער האָבן יהודהן מקבר געווען אין מודעין נעבן זיין פאָטערס קבר, און גאַנץ יהודה האָט באַוויינט דעם העלדישן פאָלקס־פירער.

דער קאַמף פון די ירושלימער גדולים קעגן יהודה המכבים ברידער.

נאָך יהודה המכבים טויט זיינען די אָנהענגערס פון די חשמונאים שטאַרק אַראָפּגעפאַלן ביי זיך, און אלקימוס איז ווידער געקומען צוריק קיין ירושלים. אינאיינעם מיטן כהן־גדול איז אויך אָנגעקומען אַ סירישער חיל. די ירושלימער גדולים זיינען געווען זייער צופרידן דערמיט, וואָס אלקימוס איז געקומען. די עלטסטע פון דער הייליקער שטאָט איז שוין פון לאַנג אָן ניט ניחא געווען די אינעווייניקסטע מלחמה, און זיי האָבן פיינט געהאַט די חשמונאים, וואָס ווילן זיך אַליין ניט באַרואיקן; די חשמונאים ווידער האָבן זיי דערפאַר אָנגערופן עוכרי־ישראל און העלעניסטן.

אין יענער צייט האָט שוין די סירישע רעגירונג ניט געוואָלט מער צווינגען די יידן אָפּצוטרעטן פון זייער אמונה. אויך די ירושלימער גדולים האָבן שוין ניט געוואָלט איבערבייטן די אַלטע יידישע מנהגים. זייער איינציקער באַגער איז געווען, אַז ביי זיי זאָל בלייבן זייער פריערדיקע ממשלה, אַז זיי זאָלן קאָנען פאַרנעמען די בעסטע שטעלעס אין לאַנד און רעגירן איבער יהודה. נאָר די חשמונאים, יהודה המכבים ברידער און זייערע קרובים, האָבן אַליין חשק געהאַט צו פאַרנעמען דעם אָרט פון די עלטסטע און צו שטיין בראש פון מלכות־יהודה. אַזוי האָט זיך אָנגעהויבן דער קאַמף פאַר דער ממשלה צווישן די ירושלימער גדולים און צווישן די חשמונאים. בכדי ניט צוצולאָזן די חשמונאים צו דער ממשלה, האָבן די עלטסטע פון ירושלים געהאָלפן דעם כהן־גדול אלקימוסן און דעם קיניגס קריגס־הויפּטמאַן באַקכידעסן. די חשמונאים ווידער האָבן זיך געמיט צוציען צו זיך דאָס פאָלק און האָבן ניט אָפּגעשטעלט די מלחמה.

בכדי צו מאַכן אַ סוף צו דער אינעווייניקסטער מלחמה און איינצושטעלן אָרדענונג, האָט באַקכידעס געמאַכט עטלעכע יידישע שטעט פאַר פעסטונגען און אַריינגעשטעלט דאָרט סירישע זעלנערס. נאָר די אויפשטאַנדן קעגן דער סירישער איבערהערשאַפט האָבן ניט אויפגעהערט. דעמאָלט האָט באַקכידעס באַפוילן צוצונעמען ביי די עלטסטע פון פאַרשיידענע שטעט פון מלכות־יהודה די קינדער און זיי אָפּשיקן קיין אַקרא פאַר ערבות־לייט, און איטלעכס מאָל,

זועֹן אין אַ שטאָט וועט וועֹרן אַן אויפשטאַנד קעגן דער סירישער רעגירונג, זאָל מען טריטן אָט די פּאַרנומענע ערבות־לייט. דורכדעם האָט באַקכידעס געהאָפט אײַנצושרעקן די יידן.

און אַזוי איז טאַקע געשעהן. היות ווי די יידן האָבן מורא געהאַט, זייערע קינדער זאָלן ניט ליידן, האָבן זיי זיך אָפּגעהאַלטן פון די אויפשטאַנדן און האָבן שלום געמאַכט מיטן כהן־גדול אַלקימוס. נאָר אַ קליין הייפל פון די חשמונאָים אָנהענגערס האָבן זיך פאָרט ניט געוואָלט אונטערגעבן און האָבן אויסגעקליבן פאַר אַן אָנפירער יהודה המכבים ברודער יונתן. זיי זײַנען אָבער געווען אַזוי ווינציק, אַז יונתן האָט געמוזט מיט זיי אַוועק אין מדבר, בכדי דאָרט אָפּצוואַרטן, ביז עס וועלן אָנקומען בעסערע צײַטן, און טאַקע גיכער אידער מען האָט זיך געקאָנט ריכטן זײַנען די בעסערע צײַטן אָנגעקומען.

יונתן. אין יאָר 159 איז געשטאָרבן דער כהן־גדול אַלקימוס. באַלד נאָכדעם איז באַקכידעס אַוועק צוריק קיין סיריע און האָט איבערגעלאָזט די ירושלימער גדולים צו רעגירן איבערן לאַנד. נאָר דאָ האָט זיך באַלד אַרויסגעוויזן, אַז דאָס פאָלק איז געטריי די חשמונאים. דאָס פאָלק האָט זיך אײַנגעהאַלטן, כל זמן מען האָט מורא געהאַט פאַרן סירישן פאַרוואַלטער. נאָר קוים איז ער אַוועק פון מלכות יהודה, האָט דאָס פאָלק זיך אָפן געשטעלט אויפן צד פון יהודה המכבים ברידער.

דער מצב פון די ירושלימער גדולים איז געוואָרן אַלץ ערגער, צו יונתנען זײַנען צוגעשטאַנען אַלץ נײַע קריגס־לײַט. די השפעה פון די חשמונאים איז אַלץ געוואַקסן, און די מאַכט פון די פריערדיקע עלטסטע איז אַלץ געפאַלן. אָן זעלנערס זײַנען זיי ניט געווען בכח צו צווינגען דאָס פאָלק, עס זאָל זיי פאָלגן. זיי האָבן ניט געקאָנט אויסקלײַבן קיין נײַעם כהן־גדול און האָבן זיך קיין עצה ניט געקאָנט געבן, ווי אַזוי אײַנצושטעלן אָרדענונג אין לאַנד. דעריבער האָבן זיי ווידער אַמאָל זיך געווענדט נאָך הילף צום סירישן קיניג.

די סירישע רעגירונג האָט געטאָן זייער פאַרלאַנג, און באַקכידעס איז ווידער געקומען קיין מלכות־יהודה. אָבער איצט איז שוין ניט אַזוי גרינג געווען פאַרטיק צו ווערן מיט די חשמונאים. פונדעסטוועגן האָט דער סירישער קריגס־הויפּטמאַן פאָרט געהאַט אַ סך חיל, און אין אָפענער שלאַכט האָבן די חשמונאים אים ניט געקאָנט גובר זײַן. דערפאַר האָט יונתן אָנגעהויבן אײַנצומאַטערן דעם שונא דורך שטענדיקע קליינע געשלעגן. קליינע הײַפעלעך מורדים פלעגן גיין איבערן לאַנד, און וואו זיי פלעגן נאָר אָנטרעפן סירישע זעלנערס, פלעגן זיי זיי אויסהרגען. די אָנפאַלן פלעגן פאָרקומען אומגעריכטערהייט, און אידער די סירער פלעגן זיך אומקוקן און באַווײַזן צוצושיקן גרעסערע אָפּטיילונגען זעלנערס, פלעגן די יידן שוין פאַרשוואונדן ווערן.

באַקכידעסן איז זייער שווער געווען צו פירן אַזאַ מין מלחמה אין קליינער מאָס. אין יענער צײַט אָבער איז שוין דער סירישער רעגירונג געווען אַלץ איינס, ווער וועט זײַן כהן־גדול אין ירושלים, ווער וועט גובר זײַן, צי די פריערדיקע עלטסטע צי די חשמונאים. דער סירישער קיניג האָט געוואָלט, אַז מען זאָל אים צו דער צײַט צאָלן צינז, און אַז ער זאָל זיך רעכענען פאַרן איבערהאַר פון לאַנד יהודה. ווי די יידן וועלן דורכקומען צווישן זיך, דאָס איז ניט געווען

זײַן דאגה. דעריבער האָט באַקכידעס סוף כּל סוף זיך אָפּגעזאָגט פֿון צו פֿירן מלחמה קעגן די חשמונאים. אין יאָר 157 איז ער אַוועק פֿון מלכות=יהודה; מער ניט אין די יידישע פֿעסטונגען האָט ער איבערגעלאָזט סירישע זעלנערס, און די פֿאַרנומענע ערבֿות=לײַט האָט ער פֿאַרהאַלטן בײַ זיך.

נאָכדעם ווי באַקכידעס איז אַוועק, איז יונתן געוואָרן נאָך מער תּקיף אין לאַנד, נאָר אַרײַנקומען אין ירושלים האָט אים זיך פֿאָרט ניט אײַנגעגעבן, ווײַל די עלטסטע פֿון שטאָט זײַנען געווען קעגן אים. בײַ די איז קיין ספֿק ניט געווען, אַז יונתן וויל ווערן כּהן=גדול, און אַז אויב ער וועט קומען צו דער ממשלה, וועט ער אַרויסשטופּן די פֿריערדיקע עלטסטע סײַ פֿון בית=המקדש און סײַ פֿון אויבערשטן ראַט, און אויף זייערע ערטער וועט ער אַוועקזעצן מענטשן פֿון זײַן משפּחה און פֿון זײַנע מקורבֿים. דערפֿאַר טאַקע האָבן די ירושלימער גדולים מיט אַלע מיטלען זיך געשטעלט אַנטקעגן די חשמונאים, און אין משך פֿון גאַנצע פֿיר יאָר האָט יונתן אומזיסט געמאַטערט זיך אַרײַנצוקומען אין ירושלים: מען האָט אים ניט אַרײַנגעלאָזט אַהין.

נאָר אָן דער הילף פֿון סירישן חיל האָבן די ירושלימער גדולים ניט געקאָנט בײַקומען די חשמונאים. יונתן ווידער איז זיך געגאַנגען צו זײַן ציל פּאַמעלעך, אָבער זיכער. געדולדיק האָט ער געוואַרט, ביז זײַנע פּלענער וועלן מקוים ווערן — און האָט זיך סוף כּל סוף דערוואַרט.

יונתן כּהן=גדול. אין יאָר 153 האָט זיך אין סיריע באַוויזן אַ יונגער מאַן, מיטן נאָמען אַלכּסנדר באַלאַס, וואָס האָט זיך אויסגעגעבן פֿאַר אַנטיוכוס עפּיפֿאַנעסעס אַ זון און האָט אַרויסגעשטעלט תּבֿיעות אויף דער סירישער קרוין. אים האָט אונטערגעהאַלטן די עגיפּטישע רעגירונג, און דער סירישער קיניג, דימיטריוס I, איז געווען אין גרויס סכּנה. בכדי צונויפֿצוקלײַבן וואָס מער חיל, האָט ער געמוזט צונעמען צו זיך זעלנערס פֿון די יידישע פֿעסטונגען; גאַרניזאָנען זײַנען געבליבן נאָר אין אַקראַ און אין בית=צור.

דימיטריוס האָט אויך מורא געהאַט, טאָמער פֿאַרבינדן זיך די יידן מיט אַלכּסנדר באַלאַסן. דעריבער האָט ער זיך געמיט זיי צוצוציען אויף זײַן צד און האָט, צוליב דעם, באַפֿרײַט די פֿאַרנומענע ערבֿות=לײַט. חוץ דעם, האָט דימיטריוס איבערגעגעבן יונתנען צונויפֿצוקלײַבן צווישן יידן זעלנערס, וואָס זאָלן אים העלפֿן קעגן אַלכּסנדר באַלאַס, און אַזוי האָט ער געמאַכט יונתנען פֿאַרן אויבערפֿאַרוואַלטער איבער מלכות=יהודה. יונתן האָט טאַקע אויסגענוצט די גוטע געלעגנהייט און איז אַרײַנגעטראָטן אין ירושלים. איצט האָבן שוין די ירושלימער זיך געמוזט אונטערגעבן, ווײַל אויף קיין הילף מצד דעם סירישן קיניג האָבן זיי ניט געקאָנט מער האָפֿן.

באַלד האָט אויך אַלכּסנדר באַלאַס אָנגעהויבן זוכן צו ווערן גוט=פֿרײַנד מיט די חשמונאים. ער האָט באַשטימט יונתנען פֿאַר אַ כּהן=גדול, צוגעשיקט אים אַ פּורפּורמאַנטל, אַ גאָלדענע קרוין, און אויף אַזאַ אופֿן אים צוגעבונדן צו זיך. אום סוכּות פֿון יאָר 153 איז יונתן צום ערשטן מאָל געקומען אין בית=המקדש אַרײַן, אָנגעטאָן אין די בגדי=כּהונה. אַזוי האָט ער דערגרייכט, וואָס ער האָט געוואָלט.

אין דרײַ יאָר אַרום, אין יאָר 150 איז דימיטריוס אומגעקומען אין שלאַכט,

און אַלכּסנדר איז געוואָרן קיניג פֿון סיריע און האָט חתונה געהאַט מיטן עגיפּטישן קיניגס טאָכטער. — אַלכּסנדר האָט דעמאָלט אָפּגעדאַנקט יונתנען פֿאַר די טובֿות, וואָס ער האָט אים געטאָן. ער האָט אים אײַנגעלאַדן צו זיך אויף דער חתונה, אַוועקגעזעצט אים נעבן זיך, אָפּגעגעבן אים כּבֿוד, ווי אַ מלך, און באַשטימט אים פֿאַר אַ סטראַטעג, דאָס הייסט פֿאַרן הויפּט-פֿאַרוואַלטער פֿון לאַנד יהודה.

ס'זײַנען פֿאַרבײַ נאָך עטלעכע יאָר. די גאַנצע צײַט האָבן אין סיריע ניט אויפֿגעהערט מהומות, און די ממשלה איז איבערגעגאַנגען פֿון איין קיניג צום אַנדערן. יונתן האָט דאָס אויסגענוצט און האָט איינע נאָך דער אַנדערער צוגענומען דרײַ שומרונישע מדינות און די ים-שטאָט יפֿו, באַפֿעסטיקט דעם הר-הבית און גענומען באַפֿעסטיקן די גרעניצן פֿון לאַנד. ס'איז געווען באַשײַנפּערלעך, אַז ער האָט בדעה זיך אָפּצורײַסן אינגאַנצן פֿון סיריע און צו מאַכן דאָס לאַנד יהודה פֿאַר אַן אומאָפּהענגיקער מלוכה. אין יאָר 143 זײַנען דערגאַנגען ידיעות וועגן דעם צו דער סירישער רעגירונג, און דער קריגס-הויפּטמאַן טריפֿון איז באַלד אָנגעקומען אין פּאַלעסטינע.

יונתן האָט געשווינד צונויפֿגעקליבן אַ חיל און האָט זיך געלאָזט גיין אַנטקעגן טריפֿונען. נאָר דעם סירישן קריגס-הויפּטמאַן האָט זיך אײַנגעגעבן אים אָפּצונאַרן. ער האָט צוגענומען יונתנען מיט גרויס כּבֿוד און מיט זײַנע חניפֿה-רייד האָט ער אים אַזוי ווײַט באַרויִקט, אַז דער כּהן-גדול איז מרוצה געוואָרן אָפּצולאָזן אַהיים זײַן חיל און מיטצוגיין מיט טריפֿונען קיין עכּו. דאָרט אָבער האָט טריפֿון אים פֿאַרהאַלטן, ווי אַ געפֿאַנגענעם.

פֿונדעסטוועגן האָט טריפֿון אין מלכות-יהודה גאָרנישט ניט אויפֿגעטאָן. ער האָט געוואָלט אַרײַנקומען אין ירושלים, נאָר יונתנס ברודער שמעון האָט אים ניט צוגעלאָזן נאָענט צו דער הייליקער שטאָט. אין עטלעכע חדשים אַרום האָט טריפֿון אײַנגעזען, אַז פֿון זײַן גאַנצער מי וועט גאָרנישט אַרויסקומען, און האָט באַשלאָסן זיך אומצוקערן צוריק קיין סיריע. נאָר איידער ער איז אַוועק פֿון לאַנד יהודה, האָט ער אויסגעלאָזן זײַן כּעס צו יונתנען און געהייסן אים טייטן. שמעון האָט געלאָזט אויפֿזוכן זײַן ברודערס גוף און האָט אים מקבר געווען אין מודיעין אין דער הייל פֿון די חשמונאים.

מלכות יהודה ווערט א פרייע מלוכה. שמעון החשמונאי האָט מיט זײַנע מעשים ניט פֿאַרשעמט זײַן פֿאַרשטאָרבענעם ברודער. ער האָט ווײַטער געפֿירט דעם קאַמף פֿאַר דער באַפֿרײַאונג פֿון לאַנד יהודה און האָט מצליח געווען. דער מצבֿ אין סיריע איז געווען גוט פֿאַר אים. דאָרט האָבן ניט אויפֿגעהערט די אינעווייניקסטע מהומות. די סירער האָבן אויסגעהרגעט איינע די אַנדערע צו טויזנטער. דאָס לאַנד איז אַלץ מער חרובֿ געוואָרן, און פֿון דער פֿריערדיקער גרויסער מאַכט איז שוין קיין סימן ניט געווען.

זעענדיק די שוואַכקײַט פֿון סירישן קיניג, דימיטריוס II, האָט שמעון אים פֿאָרגעלייגט צו באַפֿרײַען דאָס לאַנד יהודה פֿון צו צאָלן אים צינז. דערווײַל האָט ער געקליבן חיל און באַפֿעסטיקט די יידישע שטעט, אויף דעם פֿאַל, טאָמער זאָגט אים דער קיניג אָפּ. דימיטריוס האָט דאָס געוואוסט און געזעהן, אַז ער קאָן גאָרנישט העלפֿן, האָט ער געמוזט מסכּים זײַן אויף שמעונס

פֿאַרלאַנג. אויך אַזאַ אופֿן האָבן דאָס יידישע פֿאָלק און די חשמונאים ניט אומזיסט פֿאַרגאָסן בלוט. די איבערהערשאַפֿט פֿון סירישן קיניג איז בטל געוואָרן און מלכות־יהודה איז איצט, סוף כּל סוף, ווידער געוואָרן אַ פֿרײַע מלוכה.

נאָר שמעון האָט נאָך אַלץ ניט געוואָלט זיך באַרואיקן. כּדי צו פֿאַרפֿעסטיקן די יידישע פֿרײַהײַט, האָט ער אײַנגענומען די שטאָט גזר, וואָס ליגט אויפֿן וועג קיין יפֿו, פֿאַרטריבן פֿון דאָרט אַלע סירער, וואָס האָבן דאָרט געוואוינט, און באַזעצט דאָרט יידן. איינעם פֿון זײַנע זין האָט ער אַוועקגעשטעלט פֿאַר אַ פֿאַרוואַלטער פֿון דער אײַנגענומענער שטאָט.

באַלד נאָכדעם האָט שמעון באַלעגערט די פֿעסטונג אַקראַ, וווּ ס'זײַנען נאָך אַלץ געשטאַנען סירישע זעלנערס. ער האָט אַרומגערינגלט די פֿעסטונג פֿון אַלע זײַטן און האָט אַהין ניט אַרײַנגעלאָזן קיין עסנוואַרג, און אין יאָר 241 האָבן די אויסגעמאַטערטע סירער זיך אונטערגעגעבן. איצטער איז פֿאַרשוווּנדן דער לעצטער זכר פֿון דער פֿרעמדן יאָך, און אַלע האָבן אײַנגעזעען, אַז עס איז געקומען אַ סוף צו דער איבערהערשאַפֿט פֿון די סירער. די אײַנוווינערס פֿון ירושלים זײַנען אַרײַן אין אַקראַ מיט געזאַנג און שפּיל און האָבן מיט שמחה געפֿײַערט דעם נצחון.

ס'איז אַוועק מער פֿון אַ יאָר צײַט, די גאַנצע צײַט איז שמעון געשטאַנען בראש פֿון מלכות־יהודה און האָט אַליין רעגירט איבערן לאַנד. דאָס פֿאָלק האָט פֿאַרשטאַנען צו שאַצן זײַנע גרויסע אויפֿטוען, און אין יאָר 141 האָט אַ פֿאָלקס־פֿאַרזאַמלונג, וווּ עס זײַנען אויך געווען די כּהנים און עלטסטע פֿון פֿאָלק, אים אויסגערופֿן פֿאַר אַ כּהן־גדול, קריגס־הויפּטמאַן און נשיא. עס איז אויך באַשטימט געוואָרן, אַז זײַן ממשלה גייט איבער בירושה צו זײַן זין.

די צײַט פֿון דער פֿרײַער מלכות יהודה (142—63)

דער יידישער נשיא שמעון החשמונאי (142—135). די סירישע מלכים האָבן אַלץ ניט געקאָנט רויִק צוקוקן, וואָס מלכות יהודה איז אַרויס פֿון אונטער זייער ממשלה, דעריבער האָט שמעון שטענדיק געמוזט זיך האַלטן גרייט, כּדי אָפּצוטרײַבן די שונאים. דער נשיא האָט געהאַט הצלחה אין אַלע זײַנע מעשים. דאָס יידישע פֿאָלק האָט פֿרײַער אָפּגעאָטעמט און ווידער געקאָנט זיך אומקערן צו זײַן געווינטלעכער אַרבעט בשלום.

אין ערשטן ספר „חשמונאים" ווערט שמעונס צײַט באַשריבן מיט אַזעלכע ווערטער: „ער האָט פֿאַרברייטערט פֿאַרן פֿאָלק די גרעניצן און האָט געוועלטיקט איבערן לאַנד. ער האָט געבראַכט (אַהיים) אַ סך געפֿאַנגענע (יידן) און איז געוואָרן דער מושל פֿון גזר, בית־צור און פֿון דער פֿעסטונג אַקראַ (אין ירושלים). ער האָט פֿאַרטריבן פֿון איר (אַקראַ) אַלץ טמאדיקס, און עס איז קיינער ניט געווען, ווער עס זאָל קאָנען באַשטיין אַנטקעגן אים. זיי (די יידן) האָבן געקאָנט בשלום באַאַרבעטן זייער ערד... זקנים זײַנען געזעסן אויף די גאַסן און האָבן געשמועסט וועגן דעם גליק פֿון לאַנד; בחורים האָבן זיך אָנגעטאָן אין שיינע קליידער פֿון קריגסלײַט. די שטעט האָט ער (שמעון) פֿאַר־

זאָרגט מיט שפּייז און פאַרזיכערט מיט פעסטונגס־געווער, אַזוי אַז דער כבוד פון זיין נאָמען איז געוואָרן פאַרשפּרייט ביזן עק פון דער ערד. ער האָט איינ־געשטעלט שלום אין לאַנד, און גרויס פרייד איז געווען ביי ישראל. איטלעכער איז געזעסן אונטער זיין ווייַנשטאָק און אונטער זיין פייַגנבוים, און קיינער האָט די רו ניט געשטערט. ס'איז ניט געווען קיינער, ווער עס זאָל מיט זיי מלחמה האַלטן אין לאַנד... שמעון האָט געהאָלפן אַלע אומגליקלעכע פון זיין פאָלק. געטריי איבערגעגעבן צו דער תורה, האָט ער פאַרטיליקט אַלע פּושעים און רשעים. ער האָט דעם היילקטום געמאַכט שיין"...

אין יאָר 137 האָבן שמעונס זין אָפּגעהאַלטן אַ גרויסן נצחון איבער די סירער, און דער קיניג האָט אויפגעהערט אָנצופאַלן אויף מלכות־יהודה. מ'האָט אויסגעוויזן, אַז נאָך אַזוי פיל מלחמות און שווערער מי איז איצט שמעונען באַשערט רואיק אויסצולעבן זיינע יאָרן. אָבער אויסגעלאָזן האָט זיך אַנדערש. די שלעכטע מדות, וואָס האָבן געהערשט ביי די הויפן פון די אַזיאַטישע מלכים, זיינען אַרייַנגעדרונגען אויך אין דער משפּחה [illegible]ן די חשמונאים, און שמעון איז אומגעקומען דורך דער האַנט פון מערדער, וואָס עס האָט אָנגעשיקט אויף אים זיין איידעם תלמי בן חבוב.

תלמי איז געווען דער פאַרוואַלטער פון ירחו. אין זיין רשות איז געווען אַ הויפשער חיל, און ער האָט זיך אַרייַנגענומען אין זינען צו פאַרכאַפּן די ממשלה איבער גאַנץ מלכות־יהודה. אום ווינטער פון יאָר 135 איז דער נשיא שמעון אַרומגעפאָרן איבערן לאַנד און איז פאָ[illegible]אָרן צו זיין איידעם. דעמאָלט האָט דער פאַלשער תלמי באַשלאָסן אויסצופירן זיין שלעכטן פּלאַן. ער האָט צוגע־נומען דעם אַלטן נשיא מיט גרויס פאַראַד, און בשעת דער סעודה האָט ער געהייסן די דינערס געבן צו טרינקן שמעונען און זיינע צוויי זין, וואָס זיינען געווען מיט אים, אַ סך וויין. ווי נאָר זיי האָבן זיך איינגעשיכורט, זיינען זיי דער־הרגעט געוואָרן.

נאָך דעם האָט תלמי געשיקט מערדערס צו שמעונס לעצטן זון, יוחנן הורקנוס, וואָס איז געווען פאַרוואַלטער פון גזר. נאָר יוחנן איז בייַציַטנס געוואָר געוואָרן וועגן דעם, וואָס גרייט זיך אויף אים, און איז באַלד אַוועק קיין ירושלים. אַז תלמי איז צוגעטראָטן צו די מויערן פון דער יידישער הויפּט־שטאָט, איז די באַפעלקערונג שוין געווען צוגעגרייט און האָט אים באַגעגנט, ווי אַ שונא. אַז ער האָט איינגעזען, אַז זיין פּלאַן איז געוואָרן צו־נישט, איז ער אַוועק צוריק קיין ירחו, נאָר אויך פון דאָרט האָט ער געמוזט אַנטלויפן קיין עבר־הירדן.

שמעון דעם נשיאס אָרון האָט מען שפּעטער אַריבערגעפירט קיין מודעין און מקבר געווען דאָרט אין דער קבֿרות־שטוב פון די חשמונאים, וואָס שמעון גופא האָט פאַר זיין לעבן געהאַט אויסגעבויט. די דאָזיקע קבֿרות־שטוב איז געווען אַ גרויסאַרטיקער הויכער בנין, וואָס מען האָט אים געקאָנט זען פון ים־זייט; זי האָט געדינט די ים־לייט אָנשטאָט אַ לייכט־טורעם.

דער נשיא יוחנן הורקנוס (104—135). יוחנן הורקנוס האָט רע־גירט איבער מלכות־יהודה 31 יאָר און האָט מיט אַלע כחות פאַרטיידיקט דאָס לאַנד קעגן די אָנפאַלן פון סירישן קיניג. שוין אין יאָר 135, באַלד נאָכדעם

ווי תּלמי איז אַנטלאָפֿן, זײַנען די סירער אַרײַנגעדרונגען אין לאַנד יהודה. דער קיניג פֿון סיריע האָט אומעטום אונטערוועגס חרוב געמאַכט שטעט און דערפֿער, ביז ער איז אָנגעקומען פֿאַר די טויערן פֿון ירושלים. ער האָט די שטאָט אַרומגערינגלט מיט גראָבנס און וואַלן און האָט אַהין ניט אַרײַנגעלאָזן קיין עסנוואַרג. אין ירושלים האָט זיך דעמאָלט אָנגעהויבן אַ הונגער. בכדי פּטור צו ווערן פֿון איבעריקע עסערס, האָט הורקנוס באַפֿוילן אַרויסצושיקן פֿון שטאָט אַלע אײַנוואוינערס, וואָס האָבן ניט געקאָנט טראָגן קיין געווער און נעמען אַן אָנטייל אין דער מלחמה. די סירער אָבער האָבן זיך אָפּגעזאָגט דורכצולאָזן די יידן. האָבן די אומגליקלעכע פֿאַרטריבענע אַרומגעבלאָנקעט נעבן די מויערן פֿון שטאָט, און אַ סך פֿון זיי זײַנען געשטאָרבן פֿון הונגער. ערשט צום יום־טובֿ סוכּות האָט הורקנוס, סוף כּל סוף, רחמנות געקראָגן אויף די פֿאַרטריבענע און האָט זיי אַרײַנגעלאָזן אין שטאָט.

בכדי צו קאָנען אָפּריכטן רויִק דעם יום־טובֿ סוכּות, האָט דער נשיא זיך געווענדט צום קיניג מיט אַ בקשה צו מאַכן אַ הפסקה אין דער מלחמה אויף זיבן טעג. דאָס מאָל האָט דער סירישער קיניג באַוויזן גרויס כּבֿוד דער יידישער אמונה: לא די וואָס ער האָט נאָכגעגעבן יוחנן הורקנוסעס באַגער, נאָר ער האָט אַפֿילו געשיקט מתּנות פֿאַרן בית־המקדש — אָקסן מיט פֿאַרגילדטע הערנער, זילבערנע און גאָלדענע שאָלן מיט שמעקנדיקע בשמים.

דעם קיניגס איידלקייט האָט צוגעגעבן הורקנוסן מוט אָנצוהויבן פֿירן מיט אים אַ רייד וועגן שלום. נאָר די תּנאים, וואָס די סירער האָבן פֿאַרלאַנגט, זײַנען געווען זייער שווער; זיי האָבן געפֿאָדערט, אַז די יידן זאָלן זיי אויסצאָלן אַ גרויסע סומע געלט, געבן ערבֿות־לײַט, באַצאָלן צינז פֿאַר יפֿו און פֿאַר די איבעריקע אײַנגענומענע שטעט; די אײַנוואוינערס פֿון ירושלים האָבן געדאַרפֿט אַרויסגעבן זייער געווער, און די באַפֿעסטיקונגען פֿון שטאָט האָבן געדאַרפֿט ווערן אײַנגעריסן. דער קיניג האָט אויך געפֿאָדערט, אַז אין אַקראַ זאָל ווידער ווערן אַוועקגעשטעלט אַ סירישער גאַרניזאָן; נאָר אָט די פֿאָדערונג האָט הורקנוס לחלוטין אָפּגעוואָרפֿן. די איבעריקע תּנאים אָבער האָט דער יידישער נשיא געמוזט אָננעמען.

דאָס לאַנד יהודה איז אין יענער צײַט געווען זייער אָפּגעשוואַכט; די באַפֿעלקערונג איז געווען בדלות געשטעלט, אויסגעמאַטערט, און ווייניק זײַנען געווען מענטשן, וואָס זײַנען פֿעאיק געווען צו גיין אין מלחמה. אויב די מלחמה וואָלט נאָך געדויערט, וואָלטן די יידן זיכער געליטן אַ מפּלה, און מלכות יהודה וואָלט געקאָנט אָנווערן איר פֿרײַהייט. דעריבער איז הורקנוס מרוצה געוואָרן נאָכצוגעבן, און ער האָט געהאָפֿט, אַז פֿריער אָדער שפּעטער וועט זיך אים אײַנגעבן, איבערצובײַטן דעם אָפּמאַך. און טאַקע אין 5 יאָר אַרום איז דער קיניג געשטאָרבן, און אין סיריע האָבן זיך אָנגעהויבן מחלוקתן און מהומות. דאָס האָט יוחנן הורקנוס אויסגענוצט און אויפֿגעהערט צו צאָלן צינז.

נאָך דעם האָט יוחנן הורקנוס געפֿירט מלחמות, נאָר ניט בכדי צו באַשיצן זיך קעגן אָנפֿאַלן, נאָר ער איז אַליין אָנגעפֿאַלן אויף די שכנישע שטעט און מדינות און האָט זיי צוגענומען פֿאַר מלכות־יהודה. מחמת דעם איז שוין

פאר אים ניט געווען גענוג דער פאלקס-חיל, וואס פלעגט ווערן צונויפגעקליבן אין אן עת-צרה, נאר ער האט איינגעפירט ביי זיך א געדונגענעם חיל.

באזונדערס וויכטיק איז געווען דאס, וואס ער האט איינגענומען דאס לאנד אדום, וואס גרענעצט זיך מיט דרום-יהודה. די אדומים פלעגן אפטמאל העלפן די יידישע שונאים, ווייל זיי פלעגן דורכלאזן דעם שונאס חיל דורך זייער לאנד, וואו עס איז געגאנגען דער קירצסטער וועג קיין ירושלים. בכדי אויף שטענדיק צוצובינדן אדום צו מלכות-יהודה, און בכדי די אדומים זאלן אויפהערן צו ברענגען שאדן די יידן, האט הורקנוס זיי געצוואונגען אנצונעמען די יידישע אמונה. די וואס האבן דאס ניט געוואלט טאן, האבן געמוזט פארלאזן דאס לאנד אדום.

נאך פריער, אן ערך אין יאר 120, איז הורקנוס אנגעפאלן אויף שומרון, וואס איז געלעגן אין מיטן פאלעסטינע און האט אפגעשיידט יהודה פון גליל, וואו עס האבן געוואוינט יידן. די שומרונים זיינען געווען נאענט צו די יידן לויט זייער אפשטאם, הן לויט זייער גלויבן. פונדעסטוועגן איז צווישן זיי פון לאנגע יארן אן געווען א שנאה; זיי האבן געהאט אויסגעבויט א טעמפל אויפן בארג גריזים מיטן מיין, אז ער זאל ווערן גרעסער און היליקער פארן בית-המקדש אין ירושלים. דעריבער איז ביי יידן געווען גרויס די שמחה, ווען הורקנוס האט זיך איינגעגעבן צו צעשטערן דעם שומרונישן טעמפל. צום אנדענקען איז איינגעשטעלט געווארן א יום-טוב. נאך דער דאזיקער מפלה האבן די שומרונים שוין ניט געקאנט מער קומען צו זיך; פונדעסטוועגן האט הורקנוס אין יאר 111 נאך אמאל געמוזט פירן מיט זיי מלחמה. די שומרונים האבן זיך געווענדט נאך הילף צו די סיריער, נאר דער סירישער חיל איז געווארן געשלאגן. נאך א באלעגערונג, וואס האט געדויערט א גאנץ יאר, האבן די יידן איינגענומען די שטאט שומרון און חרוב געמאכט זי ביזן גרונט.

קיניג אריסטובול I (104—103). יוחנן הורקנוסעס זון, יהודה אריסטובול, האט דערגרייכט צו זיין ממשלה דורך געוואלט-מיטלען. עס ווערט דערציילט, אז הורקנוס האט געלאזט א צוואה, אז נאך זיין טויט זאל רעגירן איבערן לאנד זיין אלמנה, און זיין עלטסטער זון אריסטובול זאל זיין נאר א כהן-גדול. נאר אריסטובול, וואס האט אליין געגלוסט צו געוועלטיקן, האט ניט מקיים געווען דעם פאטערס צוואה. זיין מוטער מיט דריי ברידער האט ער אריינגעזעצט אין תפיסה און האט אנגעהויבן אליין צו רעגירן איבער מלכות-יהודה.

אין יענער צייט איז שוין מלכות-יהודה געווען א ס[illegible]עסער, ווי פריער, דעריבער האט אריסטובול זיך שוין ניט באגנוגנט מיטן טיטל נשיא. פונקט ווי אלע איבעריקע פרייע מושלים, האט ער געוואלט זיך אנרופן קיניג. דער קיניג אריסטובול האט געפירט פונקט אזעלכע גליקלעכע מלחמות, ווי דער נשיא יוחנן הורקנוס. ער האט איינגענומען דעם צפון-טייל פון גליל, וואס ליגט בײַם בארג לבנון. די איינוואוינערס פון דער איינגענומענער מדינה האט ער געצוואונגען איבער געוואלט זיך מגייר צו זיין.

אריסטובול האט געקיניגט סך הכל איין יאר צייט. געשטארבן איז ער אין גרויסע יסורים. ניט נאר די ווייטאגן פון זיין קרענק האבן אים געפייניקט,

נאָר אויך די חרטה, וואָס איבער זיין שולד איז פאַרגאָסן געוואָרן דאָס בלוט פון זיין ברודער אַנטיגנוס, וואָס ער האָט איהם שטאַרק ליב געהאַט.

די מעשה איז געווען אַזוי. דער קיניג האָט אַנטיגנוסן געטרויט אין אַלצדינג. אינאיינעם זיינען זיי געגאַנגען אויף מלחמה און האָבן זיך געטיילט אין דער רעגירונג. נאָר די הויפּסלייט האָבן אויסגעקלערט בלבולים אויף אַנ־טיגנוסן: זיי האָבן מיט אַלע מיטלען איינגערעדט אַריסתּובולן, אַז זיין ברודער וויל ווערן אַליין אַ קיניג. סוף כּל סוף האָבן זיי אויסגעפירט זייערס, און ביים קיניג אין האַרצן האָט זיך פאַרנומען אַ חשד קעגן זיין ברודער.

איין מאָל אום סוכּות איז אַנטיגנוס געקומען קיין ירושלים נאָך אַ נצחון, און דאָס פאָלק האָט איהם מקבּל פּנים געווען מיט גרויס פרייד. איידער ער איז געגאַנגען אין קיניגליכן הויף אַריין, איז ער אַוועק אין בית־המקדש, נאָך אָנגעטאָן אין די מלחמה־קליידער און באַלייט פון זיינע זעלנערס, כּדי דאָרט מתפּלל צו זיין אויף זיין ברודערס געזונט. דערווייל האָבן די הויפּס־לייט איינגערוימט דעם קיניג אין אויער, אַז אַנטיגנוס וויל זיך אַריינרייסן אין פּאַ־לאַץ מיט באַוואָפנטע זעלנערס, כּדי איהם צו טויטן. דער קיניג אָבער האָט פריער געוואָלט אויספּרובירן, צי איז די מסירה פון די הויפּסלייט אמת, און דע־ריבער האָט ער געלאָזט אָנזאָגן זיין ברודער, אַז ער זאָל קומען צו איהם אין פּאַלאַץ אַריין אָן געווער. הערביי האָט דער קיניג ביי זיך באַשלאָסן, אַז טאָמער וועט דער ברודער ניט פאָלגן, איז דאָס אַ סימן, אַז די הויפּסלייט זיינען גע־רעכט, און ער האָט אָנגעזאָגט זיינע וואַך־לייט, אַז אויב עמיצער וועט קומען אין פּאַלאַץ אַריין באַוואָפנט, זאָלן זיי איהם הרגענען. די הויפּסלייט האָבן דאָס געוואוסט, און דעריבער האָבן זיי אונטערגעקויפט דעם קיניגס שליח, ער זאָל איבערדרייען דעם קיניגס רייד און אָנזאָגן אַנטיגנוסן, אַז דער קיניג וויל איהם זעהן אָנגעטאָן אין שווערד און פּאַנצער. אַנטיגנוס האָט העגן קיין ביזן ניט געקלערט און איז אַוועק אַ באַוואָפנטער צום פּאַלאַץ. אָבער ווי נאָר ער איז געקומען צום אָרט, וואָס האָט געהייסן סטראַטאָנס טורעם, האָבן דעם קיניגס לייב־וועכטערס איהם דערהרגעט.

דער לעבענס־שטייגער פון די יידן. נאָכדעם ווי די ברידער חשמונאים האָבן אינגאַנצן פאַרטריבן די סורייער פון לאַנד יהודה, האָבן די יידישע פּויערים זיך ווידער גענומען צום אַקער־אייזן און רידל. חוץ ווייץ, גערשטן, אַרבעס, לינזן, באָב, האָבן זיי אָנגעהויבן זייען רייז, וואָס דערפון פלעגן זיי באַקן אַ מין ברויט. אין די גערטנער פון פּאַלעסטינע זיינען געוואַקסן אוגערקעס, מעלאָנען און קאַוונעס, און אין די פרוכט־סעדער באַרן, פערשקעס, ציטראָנען, אַפּעלסינען, מאַנדלען. נאָר מער פון אַלץ האָבן געהאַט אַ שם די וויינגערטנער און אויך די וועלדלעך פון איילבירט־ביימער און טייטל ביימער. אויך אין יענער צייט זיינען ערד־אַרבעט, גערטנעריי און וויינגערטנעריי געווען די הויפּט־פּרנסות פון יידן. נאָר וואָס פון יאָר האָט זיך אַלץ מער פאַרשפּרייט אין ארץ־ישראל האַנדל און מלאכה.

די פּאַלעסטינישע וויינען, וואָס האָבן פון שטענדיק אָן זיך אויסגעצייכנט דורך זייער פיינעם טעם און געשמאַקן ריח, זיינען ביסלעכווייז געוואָרן אַ האַנדלס־אַרטיקל. אין לאַנד זיינען אויפגעקומען אַ סך וויינלאַגערס, פון וואַנען

די יידישע סוחרים פֿלעגן פֿונאַנדערשיקן אין פֿאַרשיידענע שטעט הונדערטער פֿעסער און קריג ווײַן. נאָכמער האָט זיך פֿאַרשפּרייט דער האַנדל מיט בוימל.

אין יענער צײַט האָט מען באַנוצט בוימל ניט נאָר צום עסן, נאָר אויך צום באַלײַכטן; דעריבער האָבן זיך געפֿונען אויף אים אַ סך קונים. די יידן פֿלעגן איבּאַרבעטן אייל פֿון איילבירטן, ניס, מאָן און אויך רויזן־אייל און באַלזאַם. דאָס אַלץ פֿלעגן די סוחרים אַרויספֿירן אין די פּאַלעסטינישע שטעט, קיין סיריע, עגיפּטן, גריכנלאַנד. נעבן יריחו זײַנען גרויסע שטרעקעס הודכאַוים געווען באַדעקט מיט באַלזאַם־קוסטעס און רויזן־שטעקער. באַלזאַם און רויזן־אייל האָט מען באַנוצט, ווי אַ הייל־מיטל און צום שמירן זיך, און מען האָט דערפֿאַר זייער טײַער געצאָלט.

פֿון טייטל־בוימער פֿלעגן יידן פֿלעכטן קערב, ראָגאָזשעס, שטריק, און דער זאַפֿט פֿון די טייטלען האָט געדינט אַנשטאָט האָניק. קיין צוקער איז אין ארץ־ישראל דעמאָלט נאָך ניט געווען, און אַנשטאָט אים פֿלעגט מען נוצן האָניג. חוץ דעם טייטל־האָניג, פֿלעגט מען דאָרט נאָך מאַכן האָניג פֿון ווײַנטרויבן, וואָס מען פֿלעגט אַרויספֿירן אַפֿילו אין פֿרעמדע לענדער. אין מלכות־יהודה פֿלעגט מען איבּאַרבעטן וואָלענע און לײַנענע געוואַנטן, געווער, גאָלדענע צירונג און כלים, נאָר אַלע די איבּאַרבעטונגען זײַנען געווען ניט גענוג קונציק געמאַכט, און דערפֿאַר פֿלעגן זיי ווערן פֿאַרקויפֿט נאָר אין לאַנד גופא. אַפֿילו די יידישע פּריצים און רײַכע סוחרים פֿלעגן בעסער קויפֿן אויסלענדישע געוואַנטן מיט גאָלדענע און פּורפּורנע ראַנדן, גריכישע כלים און צירונג.

די סחורות פֿלעגט מען אַריבערפֿירן אויף קעמלען, איזלען און וועגעלעך, באַשפּאַנט מיט מויל־איזלען. פֿערד פֿלעגט מען ברענגען צו פֿירן פֿון אַראַביע און עגיפּטן, נאָר זיי האָבן געקאָסט צו טײַער אויף צו פֿירן משאות, דערפֿאַר פֿלעגט מען זיי קויפֿן דער עיקר פֿאַרן חיל. פֿון פּאַלעסטינע פֿלעגן זיך ציהען קאַראַוואַנעס קעמלען און איזלען קיין אַראַביע, סיריע, עגיפּטן און אַנדערע לענדער. אונטערוועגס פֿלעגן די סוחרים פֿאַרקויפֿן אַ טייל פֿון זייערע סחורות און פֿאַראײַנס אײַנקויפֿן די אָרטיקע פּראָדוקטן.

יידישע סוחרים פֿלעגן פֿירן זייערע סחורות ניט נאָר איבער דער יבשה, נאָר אויך איבערן ים. דער ים־האַנדל האָט זיך באַזונדערס פֿאַרשפּרייט, זינט עס איז אײַנגענומען געוואָרן די שטאָט יפֿו. זינט יענער צײַט האָבן יידן געקאָנט פֿרײַ אַרײַנקומען אין דער חוזיקער ים־שטאָט און פֿון דאָרט פֿאָרן אויף שיפֿן קיין עגיפּטן און גריכנלאַנד. אין גיכן איז אין יפֿו געוואָרן אַ גרויסער האַנדלס־האַפֿן, פֿון וואַנען עס פֿלעגן ווערן אַרויסגעפֿירט סחורות אין פֿאַרשיידענע לענדער.

אין מלכות־יהודה גופא פֿלעגט מען פֿאַרקויפֿן סחורות מער פֿון אַלץ אויף מערק און ירידים. נאָר אויך שטענדיקע קראָמען זײַנען דאָרט געווען. באַזונדערס טײַערע זאַכן, אַשטיינער, פּערל, איידעלע שטיינער, זײַדענע שפּיצן, פֿלעגט מען פֿונאַנדערטראָגן איבער די הײַזער. די הענדלערס פֿלעגן קומען אין שטוב אַרײַן צו רײַכע לײַט און זיי אָנבאָטן פֿאַרשיידענע טײַערע זאַכן, וואָס זײַנען געוואָרן אַרײַנגעפֿירט אין לאַנד.

מער פֿון אַלץ זײַנען געווען קראָמען און לאַגערס אין ירושלים, וואָרום די איז געווען די גרעסטע און רײַכסטע שטאָט אין לאַנד יהודה; חוץ דעם,

פלעגן אין די שלש רגלים זיך אנקלייבן אהין טויזנטער עולי-רגל. צו שפייזן די איינוואוינערס פון דער הויפט-שטאָט זיינען נייטיק געווען הונדערטער בהמות, גאנצע בערג תבואה, פרוכטן, גרינסן. ס'איז קיין חידוש ניט, וואָס פון אלע עקן פון דער מלוכה פלעגט מען אנפירן אהער פארשיידענע פראָדוקטן; דאָ פלעגן אויך ווערן פארקויפט אין גרויסע מאסן אויסלענדישע סחורות. די קעניגלעכע משפחה, די שרים און עלטסטע כהנים פלעגן גיין קויפן בבלישע קאָבריצעס, גריכישע כלים, אינדישע געוואנטן און אנדערע לוקסוס-זאכן, און די רייכע יידישע בעלי-בתים פלעגן נאָכטאָן די הויפסלייט אין פוצן זייערע ווייבער און טעכטער אין טייערע געוואנטן און אָנהענגען אויף זיי בריליאנטענע צירונג און פערלען.

ווי אזוי איז די יידישע מלוכה געוואָרן רעגירט. נאָכדעם ווי שמעון חשמונאי איז געקומען צו זיין ממשלה, האָט ער אוועקגעזעצט זיינע קרובים און גוטע פריינד אויף די העכסטע רעגירונגס-שטעלעס. נאָר אינגאנצן ארויסשטופן די פריערדיקע תקיפים האָבן די חשמונאים זיך ניט איינגעשטעלט, און אין אויבערשטן ראַט אָדער סנהדרין זיינען געבליבן זיצן אינאיינעם מיט די נייע מיטגלידער אויך די עלטסטע אין כהנים, וואָס זיינען פריער געזעסן אין סנהדרין. פונקט ווי אנדערע מושלים, האָבן די חשמונאים אנגעהויבן גיסן מטבעות אין געהאלטן ביי זיך א באַוואָפנטע חיל. נאָר זיי זיינען געווען אזוי פיל אריינגעטאָן אין פירן מלחמות, אז אין די אינעווייניקסטע פראַגעס האָבן זיי זיך ניט געמישט, און אלץ איז געבליבן ווי פריער.

אין איטלעכער שטאָט האָט זיך געפונען א ראַט פון עלטסטע, וואָס פלעגט צוויי מאָל אין וואָך, אלע מאָנטאָג און דאָנערשטאָג, פונאנדערקלייבן פראָצעסן און משפטן די איינוואוינערס פון דער געגנט. אמת, אין די יידישע פראָווינצן האָבן געוואוינט דעם קעניגס פארוואלטערס, און בראש פון סנהדרין איז געשטאנען דער קעניג אליין, וואָס איז אויך געווען כהן-גדול. נאָר דער קעניג האָט זייער א גרויסע צייט פארבראַכט אויף מלחמה, און אויך די פארוואלטערס זיינען געווען פארנומען מיט קריגס-זאכן. געבן השגחה אויף דער אָרדענונג און רעכט האָבן געמוזט די עלטסטע אין דער סנהדרין.

ביים סנהדרין אָדער הויפט-ראַט זיינען געווען געשטעלט באזונדערע באַאמטע, וואָס האָבן אויפגעפאַסט, אז די געזעצן זאָל אָפגעהיט ווערן, פלעגן לאָדן צום דין און אויספירן פארשיידענע שליחותן.

דער סנהדרין פלעגט זיצן אין א זאל, וואָס האָט זיך געפונען ביים בית-המקדש און וואָס מען פלעגט אים אָנרופן לשכת הגזית. ער איז באַשטאנען פון 71 מיטגלידער; נאָר געווייניטלעך פלעגן ניט אלע מיטגלידער קומען אויף אלע זיצונגען. די פארזאמלונג פון אלע מיטגלידער, אָדער דער גרויסער סנהדרין (סנהדרין הגדולה), פלעגט פאָרקומען זייער זעלטן; געווייניטלעך פלעגט זיצן דער קליינער סנהדרין (סנהדרין הקטנה), וואָס איז באַשטאנען פון 23 מיטגלידער. משפטן א מענטשן פלעגט דער סנהדרין אָדער בית-דין אָפן, פאַרן גאנצן עולם. די מיטגלידער פון סנהדרין פלעגן זיך אויסזעצן אין א האלבן עיגול (כחצי גורן עגולה), בכדי זיי זאָלן קאָנען זעהן איינער דעם אנדערן. פון ביידע זייטן זיינען געשטאנען שרייבערס (סופרי הדיינים), וואָס פלעגן פאר-

שרײַבן די רייד פון די דיינים. דאָ פלעגט אויך שטיין דער באַשולדיקטער.

דער סנהדרין פלעגט זײַן שטאַרק אָפּגעהיט בײַם פּסקענען און זאָרגן דערפאַר, אַז דער פסק דין זאָל זײַן אַ גערעכטער, אַז אומשולדיקע מענטשן זאָלן ניט לײַדן אומזיסט. עס האָט זיך געהאַט אײַנגעשטעלט אַ מנהג, אַז פריער זאָלן זיך אַרויסזאָגן יענע, וואָס האַלטן, אַז דער באַשולדיקטער איז חייב, און דערנאָך ערשט יענע, וואָס האַלטן, אַז ער איז ניט שולדיק. דאָס איז געווען אײַנגעפירט צוליב דעם, כּדי דער לעצטער אײַנדרוק זאָל זײַן לטובֿת דעם באַשולדיקטן.

נאָכדעם ווי אַלע רעדעס זײַנען געווען געענדיקט, פלעגט מען אָפּשטימען. כּדי צו באַפרײַען פון שטראָף, איז געווען גענוג אַ רובֿ פון איין שטים, כּדי צו פאַרמשפטן האָט מען באַדאַרפט האָבן אַ רובֿ פון צוויי שטימען. אַשטייגער, ווען אויף דער זיצונג זײַנען געווען 23 דיינים, און פון זיי האָבן 12 געפּסקנט, אַז דער באַשולדיקטער איז פרײַ, איז ער געבליבן פרײַ פון שטראָף. ווען אָבער 12 האָבן געפּסקנט, אַז ער איז שולדיק, פלעגט מען צורופן נאָך צוויי דיינים, און נאָר ווען בײדע נײַע דיינים זײַנען אויך באַשטאַנען אויף פאַרמשפטן, פלעגט דער סנהדרין אַרויסטראָגן אַ פסק אויף פאַרמשפטן.

דאָס גייסטליכע לעבן. פּונקט ווי אין אַמאָליקע צײַטן, האָבן יידן הייליק אָפּגעהיט די חוקים פון דער תורה. עס זײַנען אָפּגעהיט געוואָרן ניט נאָר יענע דינים פון דער תורה, וואָס זײַנען שייך צו אמונה-זאַכן און צו מידות, נאָר אויך יענע חוקים און כּללים, וואָס באַשטימען דאָס משפּחה-לעבן, די האַנדעלס-אויפטראָגן און משפּטים. פרומע יידן האָבן געהאַלטן אין זינען די געבאָטן פון דער תורה, סײַ בײַ דער אַרבעט און סײַ בײַם עסן, סײַ אינדערהיים און סײַ אום יום-טובֿ און האָבן זיך שטענדיק געפירט לויט זיי. נאָר ניט אַלצדינג, וואָס קאָן זיך טרעפן אין לעבן, האָט זיך געפונען פאַרשריבן אין דער תורה; אין אַזעלכע זאַכן, וואו אין דער תורה איז ניט געווען קיין דין, האָט מען זיך געפירט לויט די אָנגענומענע מנהגים, וואָס האָבן זיך ביסלעכווײַז אײַנגעשטעלט, אויב נאָר זיי האָבן געשטימט מיט די חוקים פון דער תורה.

געלערנטע לײַט — סופרים האָט מען זיי גערופן — פלעגן מיט התמדה שטודירן תורת-משה און די אַלטע מנהגים פון פאָלק. נאָר אויך אַ סך יידן, וואָס האָבן זיך ניט אָפּגעגעבן אינגאַנצן מיט לערנען, האָבן געוואוסט גוט די תורה און האָבן שטענדיק געקלערט וועגן אמונה-זאַכן. דערפאַר פלעגט מען אין יענער צײַט שרײַבן על פּי רובֿ רעליגיעזע ספרים. נאָר אויך ביכער מיט אַן אַנדער אינהאַלט זײַנען אין יענער צײַט געשריבן געוואָרן. די מלחמה פאַרן גלויבן און פאַר דער פרײַהייט האָט איבערגעלאָזן אַ טיפן רושם אין דער נשמה פון יידן. דערפאַר האָבן זיך באַוויזן מענטשן, וואָס האָבן געוואָלט באַשרײַבן אַט די אַלע געשעענישן, וואָס אַ סך האָבן זיי געזען מיט זייערע אויגן. אין דער צײַט פון די ערשטע מלכים פון הויז חשמונאים איז אָנגעשריבן געוואָרן דער ערשטער ספר „מכבים" אָדער „חשמונאים", וואו עס זײַנען באַשריבן די גבֿורות פון מתתיהו חשמונאי און זײַנע זין.

יידן פלעגן נאָך אַלץ שרײַבן אויף מגילות פון פּאַפּירוס. אין גאַנץ מלכות-יהודה פלעגן זײַן נאָר צו עטלעכע קאָפּיעס פון איטלעכן ספר, און ס'פלעגט

טרעפֿן, אַז אין משך פֿון דער צייט פֿלעגן יענע ביכער, וואָס מען האָט זיי ניט געהאַלטן פֿאַר הייליק, פֿאַרלוירן גיין. אַזוי איז אויך פֿאַרלוירן געגאַנגען דער ספֿר „חשמונאים". נאָר צום גליק, איז ער פֿריער געוואָרן איבערגעזעצט אויף גריכיש, און די גריכישע איבערזעצונג איז געבליבן ביזן היינטיקן טאָג. אַן אַנדער ספֿר אָבער, די כראָניק פֿונם נשיא יוחנן הורקנוס, איז אינגאַנצן ניט געבליבן; אַז אַזאַ בוך איז געווען אָנגעשריבן, ווייסן מיר נאָר דערפֿון, וואָס עס ווערט דערמאָנט אין ספֿר „חשמונאים".

חוץ היסטאָרישע ביכער, זיינען אין דער צייט פֿון די חשמונאים אָנגעשריבן געוואָרן מעשׂה־ביכער, וואו עס ווערן דערציילט פֿאַרשיידענע מעשׂיות פֿון דער צייט פֿון קאַמף פֿאַרן גלויבן. זייער שיין איז אָנגעשריבן די מעשׂה „יהודית", וואָס איז אויך נאָר געבליבן אין גריכיש. דער מחבר פֿון דער מעשׂה איז ניט אויסן געווען צו דערציילן אַ זאַך, וואָס האָט טאַקע ממש פּאַסירט; זיין צוועק איז געווען נאָר צו לערנען פֿרומקייט און גוטע מדות: ער מיט זיך צו באַווייזן, אַז גאָטספֿאָרכטיקייט לייזט אויס דאָס פֿאָלק פֿון צרות, און אַז אין אַ צייט פֿון סכּנה קומט גאָט דעם שטענדיק צו הילף.

אָט איז בקיצור דער אינהאַלט פֿון ספֿר „יהודית". דער אַשורישער קריגס־הויפּטמאַן האָלאָפֿערנעס באַלעגערט די יידישע שטאָט בתול און פֿאַרנעמט אַלע ברונעמס. אין משך פֿון 34 טעג טרינקען די באַלעגערטע וואַסער פֿון אַן אויסגעקאַלכטער גרוב. נאָר סוף כּל סוף לאָזט זיך דאָס וואַסער אויס, און אין שטאָט הייבן אָן פֿאַלן פֿאַרשמאַכטע מענטשן אין די גאַסן. אויסגעמאַטערט פֿון דאָרשט, הייבן די איינוואוינער אָן מאָנען, מען זאָל די שטאָט אונטערגעבן. עס האָט אויסגעוויזן, אַז עס איז געקומען דער סוף, און אין בתול איז דער טרויער געווען גרויס. אין שטאָט האָט געוואוינט אַ פֿרומע אַלמנה מיטן נאָמען יהודית. זי האָט זיך איינגעשטעלט צו ראַטעווען די שטאָט.

יהודית רופֿט צו זיך די עלטסטע פֿון שטאָט, דערציילט זיי וועגן איר באַשלוס און בעט ביי זיי אַרויסצולאָזן זי ביינאַכט פֿון שטאָט. „גייט בשלום — זאָגן צו איר די עלטסטע — און זאָל גאָט דיר העלפֿן, דו זאָלסט נעמען נקמה פֿון אונזערע שונאים". אַז די עלטסטע זיינען אַוועק, איז יהודית געפֿאַלן אויף איר פּנים, האָט באַשאָטן דעם קאָפּ מיט אַש און האָט אַזוי מתפּלל געווען: „גאָט פֿון מיין פֿאָטער, האַר פֿון הימל און ערד, הער צו מיין געבעט; זאָל דיין גאַנץ פֿאָלק זיך דערוויסן, אַז דו ביסט דער מקור פֿון מאַכט, אַז דו אַליין באַשיצט דאָס הויז ישׂראל".

נאָך דער תּפֿלה האָט יהודית זיך אָרומגעוואַשן, אויסגעשמירט זיך מיט שמעקנדיקע אייל, אָנגעטאָן יום־טובדיקע קליידער, אַ שלייער אויפֿן קאָפּ, סאַנדאַלן, אויערינגלעך, רינגען, בראַנזלעטן און קייטעלעך אויף די פֿיס. דערנאָך האָט זי געגעבן איר דינסט אַ קרוג ביימל, אַ לאָגל וויין און אַ זאַק מיט גערשטן און מיט ווייצן־ברויט און איז אַוועק אינאיינעם מיט איר צום לאַגער פֿון די פֿיינט.

אַז די אַשורישע זעלנערס, וואָס שטייען אויף דער וואַך, האָבן אָפּגעשטעלט די פֿרויען, האָט יהודית געענטפֿערט: „איך בין אַ טאָכטער פֿון יידן,

נאָר איך בין פֿון זיי אַנטלאָפֿן, ווייל זיי זיינען פֿאַרמשפּט צום אונטערגאַנג. פֿירט מיך צו האָלאָפֿערנעסן. איך מוז אים דערציילן דעם אמת".

האָלאָפֿערנעס האָט דעמאָלט גערוט אויף זיין געלעגער הינטער אַ פּורפּורנעם פֿאָרהאַנג, וואָס איז געווען באַפּוצט מיט גאָלד און איידל-שטיינער. ער איז באַלד אַרויס צו יהודיתן; פֿאַר אים האָבן באַדינערס געטראָגן ליכט אין זילבערנע לייכטערס. יהודית איז פֿאַר אים געפֿאַלן אויף די קני, און דער קריגס-הויפּטמאַן איז נתפּעל געוואָרן פֿון איר שיינקייט: „זאָג, צוליב וואָס ביסטו געקומען צו אונז?" האָט האָלאָפֿערנעס אַ פֿרעג געטאָן.

האָט יהודית געענטפֿערט: „דער שווערד קאָן גובר זיין מיין פֿאָלק נאָר דעמאָלט, ווען עס זינדיקט, און איצט ברענט גאָטס צאָרן אויף דעם. אויסגעגאַנגען זיינען שפּייז און וואַסער אין שטאָט, און די איינוואוינערס פֿון בתול קלערן אויסצוניצן דעם מעשר — תּבֿואה, בוימל, וויין, — וואָס זיי מוזן עס אָפּשיקן צו די כּהנים אין ירושלים. ווי נאָר זיי וועלן אויספֿירן זייער פּלאַן, וועלן זיי איבערגעגעבן ווערן אין דיינע הענט, דערפֿאַר מאַקע בין איך אַנטלאָפֿן פֿון שטאָט. ביינאַכט וועל איך אַרויסגיין צום באַרג-שפּאַלט מתפּלל זיין; גאָט וועט מיר געבן צו וויסן, ווען די איינוואוינערס פֿון בתול וועלן זיך פֿאַרזינדיקן, און איך וועל דאָס געבן צו וויסן דיר".

יהודיתס רייד זיינען האָלאָפֿערנעסן שטאַרק געפֿעלן געוואָרן, און ער האָט געהייסן זיינע לייב-וועכטערס אָפּפֿירן די ייִדישע פֿרוי אין זיין געצעלט, דאָרט זיינען געווען אַוועקגעשטעלט אין זילבערנע כּלים טייערע שפּייזן און געטראַנקען. האָט דער קריגס-הויפּטמאַן געהייסן ברענגען פֿאַר יהודיתן אַ קישן, בכדי זי זאָל אויך עסן מיט אַלעמען אינאיינעם. נאָר די פֿרומע יהודית האָט זיך אָפּגעזאָגט פֿון די געשמאַקע מאכלים און האָט געבעטן צו געבן איר פֿון יענער שפּייז, וואָס זי האָט געבראַכט מיט זיך.

ביז האַלבע נאַכט איז יהודית געשלאָפֿן אין געצעלט, וואָס מען האָט איר אָפּגעגעבן. דערנאָך איז זי אויפֿגעשטאַנען און איז מיט האָלאָפֿערנעסעס ערלויבעניש אַוועק מיט איר דינסט צום באַרג-שפּאַלט מתפּלל זיין. אַזוי זיינען אַוועק דריי טעג. אויפֿן פֿערטן טאָג האָט דער קריגס-הויפּטמאַן געמאַכט אַ סעודה און געשיקט רופֿן יהודיתן. אַז זי איז געקומען האָט ער זיך שטאַרק דערפֿרייט; ער האָט אַ סך געטרונקען, און די סעודה האָט זיך פֿאַרצויגן ביז שפּעט אין דער נאַכט אַריין. צולעצט זיינען אַלע געגאַנגען אַוועק, און געבליבן זיינען נאָר יהודית מיט האָלאָפֿערנעסן. דער קריגס-הויפּטמאַן איז געווען אַזוי שיכּור, אַז ער איז אַנטשלאָפֿן געוואָרן אויף זיין געלעגער. דעמאָלט האָט יהודית אַרויסגעצויגן זיין שווערד און אים אַראָפּגעהאַקט דעם קאָפּ.

אַראָפּגעלאָזן דעם פֿאָרהאַנג, איז יהודית אַרויס פֿון געצעלט, אַ בערגעגעבן דער דינסט, וואָס האָט געוואַרט אויף איר, האָלאָפֿערנעסעס קאָפּ, און ביידע זיינען זיי אַוועק פֿון אַשורישן לאַגער. די וואַך-זעלנערס האָבן זיי דורכגעלאָזט אָן שטערונג, ווייל אַלע נאַכט פֿלעגן זיי גיין מתפּלל זיין צום באַרג-שפּאַלט. די וואַך-זעלנערס האָבן נאָר ניט חושד געווען, אַז דאָס מאָל גייט יהודית ניט צום באַרג-שפּאַלט, נאָר צו זיך אַהיים.

אַז אין אַשורישן חיל איז מען געוואויר געוואָרן פֿון האָלאָפֿערנעסעס טויט,

איז געוואָרן צווישן די זעלנערס אַ גרויסע פּאַרטײמלעניש, און זיי זײַנען זיך צעלאָפּן. אַזוי איז די יידישע שטאָט אײַנגעלײזט געוואָרן פֿון אומגליק.

פרושים און צדוקים. אין משך פֿון דער צײַט זײַנען אויסגעוואַקסן בײַ יידן פֿאַרשידענע כיתות אין פּאַרטײען, וואָס איטלעכע פֿון זיי האָט געהאַט אַן אַנדער מיינונג וועגן דעם, ווי אַזוי די יידישע מלוכה זאָל רעגירט ווערן, וואָכערע געזעצן עס זאָלן ווערן אַרויסגעגעבן און ווי אַזוי איטלעכער ייד דאַרף זיך אויפֿפירן. די גרעסטע כיתות זײַנען געווען צוויי: די פרושים און די צדוקים. די פרושים זײַנען געשטאַנען, פּונקט ווי די אַמאָליקע חסידים, פֿאַרן אַלטן, פֿרום-פּאַרצײַטיקן לעבנשטייגער. זיי זײַנען ניט נתפּעל געוואָרן פֿון די נצחונות פֿון די יידישע מלכים, פֿון דער פֿאַרגרעסערונג פֿון דער יידישער מלוכה; זייער איינציקע דאגה איז געווען אָפּצוהיטן די ריינקײַט פֿון דער יידישער אמונה. די פרושים האָבן אויפֿגעפּאַסט, אַז דאָס פֿאָלק זאָל ניט אָננעמען קיין פֿרעמדע מנהגים, און אַז עס זאָל זיך פֿירן אין אַלץ לויט די חוקים פֿון דער תורה. זיי זײַנען אויסן געווען אָפּצוזונדערן די יידן פֿון די געצנ-דינערס, דערפֿאַר טאַקע האָט מען זיי אַ נאָמען געגעבן פרושים, דאָס איז טײַטש אָפּגעזונדערטע, אָפּגעשיידטע.

צווישן די פרושים זײַנען געווען אַ סך סופֿרים, וואָס האָבן גוט געוואוסט די תורה און אַנדערע הייליקע ספרים און אויך אַלע אַלטע יידישע מנהגים. אַלע די דאָזיקע געלערנטע האָבן געפֿאָדערט, אַז עס זאָלן שטרענג אָפּגעהיט ווערן די חוקים פֿון דער תורה און אַלע אַלטע מנהגים. די פרושים זײַנען ניט שטאַרק צופֿרידן געווען מיט די חשמונאים, וואָס האָבן צו פֿיל מלחמות געפֿירט און ניט גענוג געזאָרגט פֿאַר דער יידישער אמונה. אָט די אומצופֿרידנקײַט האָט זיך געלאָזט מערקן שוין בײַם צווייטן נשיא, בײַ יוחנן הורקנוסן.

איין מאָל איז געווען אַ מאָלצײַט בײַם נשיא, און אויך פרושים זײַנען געווען אײַנגעלאַדן. האָט הורקנוס אַ פֿרעג געטאָן בײַ זיי, צי האָט ער ווען עס איז עובר געווען אויף די חוקים פֿון דער תורה. אַלע האָבן גענומען לויבן דעם נשיא. נאָר איינער פֿון די געסט, דער פרושי אלעזר בן דנאי, האָט געענטפֿערט: „איב דו ווילסט זײַן טאַקע פֿרום, גיב איבער די כהונה גדולה אַן אַנדערן". דער נשיא האָט דעריבער שטאַרק פֿאַראיבל געהאַט און געפֿאָדערט, אַז די פרושים זאָלן אַליין באַשטימען, וואָס פֿאַר אַ שטראָף עס קומט אלעזרן דערפֿאַר, וואָס ער האָט אים באַליידיקט. די פרושים האָבן אים פֿאַר-משפּט ניט צו טויט-שטראָף, נאָר צו מלקות און תפֿיסה. הורקנוס האָט גע-האַלטן, אַז דער פּסק איז אַ צו מילדער, און איז נאָך מער אין כעס געוואָרן. בײַ אים איז געבליבן, אַז אַלע פרושים זײַנען איינשטימיק מיט אלעזרן, און דערפֿאַר האָט ער זיי דערווײַטערט פֿון זיך און אָפּגעזאָגט זיי פֿון אַלע רע-גירונגס-שטעלעס.

זינט יענער צײַט האָבן פֿאַרנומען דעם הויפּט-אָרט אין דער מלוכה די צדוקים. און אַזוי איז אויך געווען אין דער צײַט פֿון קיניג אַריסתּובל I., בראש פֿון אָט דער כיתה זײַנען געשטאַנען די אוראייניקלעך פֿון כהן-גדול צדוק, דערפֿאַר טאַקע האָט מען אַלע זייערע אָנהענגערס אָנגערופֿן צדוקים. צווישן די צדוקים זײַנען געווען אַ סך געבילדעטע לײַט. זיי האָבן פֿאַרנומען

די העכסטע שטעלעס אין דער מלוכה. זיי זיינען געווען קריגס־הויפטליט, קאָמאַנדאַנטן פון פעסטונגען, מיטגלידער פון סנהדרין און כהנים.

א סך צדוקים האָבן געהערט צו די אַמאָליקע ירושלימער מיוחסים, און זייערע עלטער־זיידעס זיינען געווען פייערדיקע העלעניסטן. די צדוקים אָבער זיינען געווען קעגן דער העלעניזירונג פון יידן, קעגן דעם, אַז די יידן זאָלן איבערנעמען די גריכישע שפּראַך און די גריכישע מנהגים. זיי האָבן טייער געהאַלטן די תורה און זיך געפירט שטענדיק לויט אירע חוקים. נאָר וויבאַלד אַז זיי האָבן פאַרנומען מיליטערישע שטעלעס און גענומען אַן אָנטייל אין דער רעגירונג פון דער יידישער מלוכה, איז זיי אָפטמאָל אויסגעקומען זיך באַגעגענען מיט די רעגירערס פון שכנישע פעלקער. זיי פלעגן אָפטמאָל האָבן אויפטראָגן מיט די געצנדינערס, שליסן מיט זיי בונדן און האָבן ניט געקאָנט זיך אָפּזונדערן פון די היידנישע פעלקער. און סווייזט אויס, אַז די צדוקים האָבן דאָס אַפילו ניט געהאַלטן פאַר נייטיק: זיי זיינען געווען גרייט צו לערנען ביי די שכנים, אַבי דערפון זאָל אַרויסקומען א טובה פאַר דער מלוכה.

הגם צווישן די צדוקים זיינען געווען א סך כהנים, פונדעסטוועגן פלעגן זיי אָפטמאָל מער קלערן וועגן וועלטלעכע זאַכן, איידער וועגן דער אמונה. זיי פלעגן אַמאָל שפּעטן פון די פרושים, וואָס זיינען צופיל פרום. אַשטייגער, די פרושים האָבן געהאַלטן, אַז מען מוז טובל זיין די כלים פון בית־המקדש, בכדי זיי צו כשרן. האָבן די צדוקים געחוזקט: „באַלד וועלן די פרושים טובל זיין די זון־ראָד" (ראו פרושים טובלים גלגל חמה).

דערפאַר האָבן די פרושים פיינט געהאַט די צדוקים. אין דער צייט פון יוחנן הורקנוס און פון אַריסטובול I האָבן די פרושים פאָרט נאָך ווי עס איז איינגעלעבט זיך מיט די חשמונאים און מיט די צדוקים, וואָס האָבן רעגירט איבערן לאַנד. דערפאַר אָבער אין דער צייט פון אַריסטובולס ברודער, דעם קיניג אַלכסנדר ינאי, זיינען די פרושים אויפגעשטאַנען קעגן די פאָראַנדקעס, וואָס האָבן זיך איינגעשטעלט אין מלכות־יהודה, און עס האָט זיך ווידער אָנגעהויבן אַן אינעווייניקסטער ברודער־קריג.

קיניג אַלכסנדר ינאי (103—76). קיניג אַריסטובול האָט קיין קינדער ניט געהאַט. האָט די קיניגין שלומית אַלכסנדרה באַפרייט פון תפיסה דעם קיניגס ברידער און האָט חתונה געהאַט מיטן עלטערן פון זיי, יוחנן אָדער ינאי. ער איז דאָס איצט געוואָרן קיניג פון יהודה. פונקט ווי זיין פאָטער און זיין ברודער, האָט ינאי מוסיף געווען צו זיין נאָמען דעם גריכישן נאָמען אַלכסנדר.

אַלכסנדר ינאי האָט זיך ווינציק אונטערשיידט פון אַנדערע אַזיאַטישע מושלים — זיינע געדאַנקען זיינען געווען אינגאַנצן אַריינגעטאָן אין קריגס־פּלענער, און כמעט די גאַנצע צייט פון זיין קיניגן האָט ער פאַרבראַכט אין מלחמות. ער האָט געהאַט א גוט געלערנטן און באַוואָפנטן חיל און פלעגט אָנפאַלן כסדר אויף די שכנים פון מזרח און מערב, פון צפון און דרום און אָפטמאָל אָפּהאַלטן גרויסע נצחונות. נאָר מחמת די מלחמות זיינען די אינטערעסן פון דער רעליגיע אַלץ מער אָפּגערוקט געוואָרן אָן א זייט. אמת, אַלכסנדר ינאי פלעגט, פונקט ווי די פריערדיקע חשמונאים, צווינגען די איינוואוינערס פון

די אײַנגענומענע שטעט זיך מגייר צו זײַן; נאָר ער גופא איז אויך ניט ווײַט געווען פֿון העלעניזם. אַ סימן האָבן מיר, וואָס אויף די מטבעות, וואָס ער האָט געגאָסן, האָט ער דער ערשטער אָנגעהויבן שרײַבן זײַן נאָמען ניט נאָר אויף העברעאיש, נאָר אויך אויף גריכיש.

דאָס יידישע פֿאָלק איז ניט געווען צופֿרידן מיט די שטענדיקע מלחמות. אויסהאַלטן דעם שטענדיקן חיל האָט זייער טײַער געקאָסט, די הוצאות פֿון לאַנד זײַנען אַלץ געוואַקסן, עס זײַנען אויך גרעסער געוואָרן די אָפּצאָלונגען. חוץ דעם, פֿלעגן אין די שלאַכטן נעמען אָן אָנטייל ניט נאָר געדונגענע פֿרעמדע זעלנערס, נאָר יידן אויך, און אַ סך פֿון זיי זײַנען דערהרגעט געוואָרן.

דערצו איז צוגעקומען נאָך וואָס. ניט געקוקט אויף די שטענדיקע מלחמות, וואָס ער האָט געפֿירט, איז אַלכּסנדר ינאי נאָך אַלץ געבליבן כהן=גדול. אין די גרויסע ימים טובֿים פֿלעגט ער קומען אין בית=המקדש אַרײַן און טאָן דאָרט די עבֿודה. אַז עס פֿלעגט שטיין בײַם מזבח אַזאַ כהן=גדול, וואָס זײַן אמתער אָרט איז גאָר דאָס שלאַכטפֿעלד, האָט דאָס פֿאָלק געפֿילט אַ באַליידיקונג פֿון זײַן גלויבן. אַ סך האָבן אײַנגעפֿונען, אַז אַלכּסנדר ינאי, וואָס פֿאַרגיסט אַזוי פֿיל מענטשלעך בלוט, פּאַסט ניט פֿאַר אַ כהן=גדול, און עס שטייט ניט אָן, ער זאָל שטיין בײַם מזבח און אָפּריכטן די עבֿודה. באַזונדערס שטאַרק זײַנען אַרויסגעטראָטן קעגן אים די פּרושים, און זיי האָבן געבראַכט אַזוי ווײַט, אַז אין 8=טן יאָר פֿון אַלכּסנדרס קיניגן איז אין ירושלים אויסגעבראָכן קעגן אים אַן אויפֿשטאַנד.

געשען איז דאָס אַזוי, אין סוכּות פֿון יאָר 95 איז אַלכּסנדר ינאי געקומען אין בית=המקדש אַרײַן, בכדי דאָרט צו ברענגען אַ קרבן. ווי נאָר ער איז צוגעגאַנגען צום מזבח, האָט דאָס פֿאָלק, וואָס האָט געהאַלטן אין די הענט לולבֿים מיט אתרוגים, אָנגעהויבן וואַרפֿן אויף אים אתרוגים און שרײַען, ער זאָל אַוועקגיין פֿון מזבח. איז דער קיניג שטאַרק אין כּעס געוואָרן, האָט געשיקט זײַנע געדונגענע זעלנערס. וואָס האָבן דאָרט גופא אין בית=המקדש אויסגעקוילעט 6000 יידן. בכדי צו זײַן פֿאַרהיט אויף ווײַטער קעגן אַזעלכע באַליידיקונגען מצד דעם „המון", האָט אַלכּסנדר געהייסן אַרומצאַמען אין בית=המקדש אַ גרויסן פּלאַץ אַרום מזבח, וואָס אַהין האָט מען אַרײַנגעלאָזט נאָר כּהנים.

באַלד נאָכדעם איז דער קיניג אַוועק אויף מלחמה. דאָסמאָל האָט אַלכּסנדר ניט געהאַט קיין הצלחה: זײַן חיל איז געוואָרן צעקלאַפּט, און ער גופא האָט זיך אַרויסגעריסן קוים מיטן לעבן. איז ער געשווינד אַוועק קיין ירושלים, נאָר דאָרט האָט ער געהאַט אַ שלעכטן קבלת פּנים. ווידער אַמאָל האָט זיך אָנגעהויבן אַ ברודער=קריג, וואָס האָט זיך געצויגן 6 יאָר, פֿון יאָר 94 ביז 88.

אויף אַלכּסנדרס צד זײַנען געשטאַנען די צדוקים, נאָר קעגן אים זײַנען געווען די פּרושים און כּמעט דאָס גאַנצע פֿאָלק מיט זיי. באַלד איז אַלכּסנדר ינאי'ס מצבֿ געוואָרן אַזוי שלעכט, אַז ער איז געווען געצוואונגען בעטן בײַ די פּרושים שלום. נאָר די פּרושים זײַנען געווען אײַנגעשפּאַרט און האָבן ניט געוואָלט מאַכן קיין שלום. זיי האָבן געטענהט, אַז באַרויקן וועלן זיי זיך נאָר, ווען דער קיניג וועט שטאַרבן.

די פרושים האָבן אויסגעוויזן, אַז אַלכּסנדרס ינאַיס רעגירונג ברענגט אַזוי פיל שאָדן דעם יידישן פאָלק, אַז זיי האָבן אַפילו געפּועלט בײַ זיך צו בעטן הילף בײַ די סירער קעגן אייגענעם קיניג. ניט ווײַט פון שכם איז פאָרגעקומען אַ שלאַכט, וואו יידן בחברותא מיט זייערע אַמאָליקע שונאים האָבן זיך געשלאָגן מיט יידן. דער קיניג איז געוואָרן באַזיגט און איז געווען געצוואונגען צו אַנטלויפן צווישן די בערג. נאָר דאָ האָבן אַ סך יידן אָנגעהויבן פאַרשטיין, אַז די שנאה צו אַלכּסנדר ינאַי האָט זיי פאַרפירט צו ווײַט, אַז אויב די סירער וועלן אָפּהאַלטן ווײַטער נצחונות, קאָן זײַן אַ סכּנה, אַז זיי זאָלן פאַרכאַפּן די אויבערהערשאַפט איבער מלכות-יהודה. כּדי אײַנצוהיטן די פרײַהײַט פון מלכות-יהודה, זײַנען אַ סך יידן אַריבער אויפן קיניגס צד.

אין גיכן איז דער סירישער חיל אַוועק פון לאַנד יהודה. די אינעווייניקסטע מלחמה האָט אָבער נאָך געדויערט. נאָר אַלכּסנדר האָט אָנגעהויבן גובר זײַן, און די אָנפירערס פון דער מרידה האָבן זיך געמוזט באַהאַלטן אין דער שטאָט בת-ל. דער קיניג האָט די שטאָט אײַנגענומען, פאַרנומען 800 פון די חשובֿסטע פרושים און אָפּגעשיקט זיי קיין ירושלים. דאָרט האָט מען פאַר זייערע אויגן געטויט זייערע ווײַבער און קינדער, דערנאָך האָט מען זיי גופא אויסגעהאַנגען אויף קרייצן אין מיטן דעם שטאָט-פּלאַץ.

די דאָזיקע רציחה האָט אָנגעיאָגט אַזאַ מורא אויפן פאָלק, אַז אַ סך זײַנען בשתיקה אַנטלאָפן פון מלכות-יהודה און זײַנען געבליבן אין דער פרעמד ביזן קיניגס טויט. אַלכּסנדר ינאַי האָט געקיניגט נאָך 12 יאָר; נאָר קיינער האָט זיך ניט אײַנגעשטעלט אויפצושטיין קעגן אים. פאַר דער אַכזריות וואָס דער קיניג האָט אַרויסגעוויזן בײַם אײַנשטעלן די מרידה, האָט מען אים געגעבן דעם צונאָמען טראַפּקידעס, דאָס איז טײַטש תליון.

קיניגין שלומית-אַלכּסנדרה (76—67) אַלכּסנדר ינאַי האָט געהאַט צוויי זין, הורקנוס און אַריסטובול. לויט דעם מנהג, וואָס איז געווען אײַנגעשטעלט, האָט באַדאַרפט אים ירשען דער עלטסטער זון. נאָר פאַרן טויט האָט דער קיניג אָפּגעזאָגט אין דער צוואה זײַן קיניגלעכע קרוין דער מלכּה.

אַלכּסנדר איז געשטאָרבן בעת דער באַלאַגערונג פון אַ פעסטונג אין עבֿר-הירדן. די קיניגין איז דאָרט אויך געווען. ווי נאָר דער קיניג איז געשטאָרבן האָט זי איבערגענומען די רעגירונג און האָט באַלד אַרויסגעוויזן פיל מוט. זי האָט דעם חיל ניט אויסגעזאָגט, אַז דער קיניג איז געשטאָרבן, און האָט ווײַטער געפירט די באַלאַגערונג, ביז זי האָט אײַנגענומען די פעסטונג. דערנאָך איז שלומית אַוועק קיין ירושלים, און דאָרט האָט מען דעם קיניגס גוף מקבר געווען מיטן געהעריקן פּאַראַד.

נאָכדעם ווי די קיניגין האָט מקבר געווען דעם מאַן, האָט זי באַשטימט איר עלטסטן זון הורקנוסן פאַר אַ כּהן-גדול. אַזוי איז מקוים געוואָרן דאָס, וואָס די פרושים האָבן געוואָלט, אַז די כּהונה גדולה זאָל ווערן אָפּגעטיילט פון דער מלוכה. דאָס איז געוואָרן ממילא פון זיך, ווײַל אַ פרוי האָט ניט געקאָנט זײַן קיין כּהן-גדול. שלומית אַלכּסנדרה האָט זיך בכלל ניט געקריגט מיט די פרושים אַזוי ווי איר מאַן. פאַרקערט, נאָך בעת איר מאַן האָט געלעבט, איז זי געווען מיט זיי גוטפרײַנד און פלעגט זיי באַשיצן. איצטער,

אז זי האט בחוש געזעהן, וואס פאר א צרות אלכסנדר האט געהאט, ווייל ער האט געפירט מחלוקתן מיט די פרושים, האט זי באשלאסן צו לעבן מיט זיי בשלום. באלד זיינען די פרושים שוין ווידער געזעסן אין סנהדרין און האבן פארנומען די העכסטע רעגירונגס־שטעלעס, און די צדוקים האבן אנגעהויבן צו ווערן ארויסגעשטופט.

נאכדעם ווי די פרושים האבן אריינגענומען די ממשלה אין זייערע הענט, האבן זיי אנגעהויבן זיך אפרעכענען מיט די צדוקים פאר די פריערדיקע עולות. איינציקע מקורבים פון אלכסנדר ינאי זיינען אפילו געווארן פארמשפט צום טויט. דער מצב פון די צדוקים איז אלץ געווארן ערגער. לא די וואס זיי האבן אנגעווארן די השפעה, נאר זיי האבן נאך געמוזט בסדר ציטערן פאר זייער לעבן. דעריבער זיינען אין מאל די חשובסטע צווישן די צדוקים אינאיינעם מיטן יינגסטן בן־מלך אריסטובולן געקומען אין פאלאץ אריין צו דער קיניגין שלומית. אריסטובול האט זיך באקלאגט אויף די מעשים פון די פרושים. די צדוקים ווידער האבן דערמאנט דער קיניגין, ווי וויט געטריי זיי זיינען געווען דעם פארשטארבענעם קיניג, און האבן מיט טרערן זי געבעטן צו באשיצן זיי קעגן די רדיפות פון די פרושים. גערירט פון די בקשות פון די צדוקים, האט די קיניגין סוף כל סוף אוועקגעגעבן אין זייער רשות צו היטן דיי יידישע פעסטונגען.

נאר פארט זיינען די פרושים געבליבן די בעל־דעהס אין דער מלוכה און האבן פארנומען די בעסטע רעגירונגס־שטעלעס. מחמת דעם איז די צייט פון שלומית־אלכסנדרה געווען א רואיקע. ס'זיינען דעמאלט ניט געווען ניט קיין מהומות, ניט קיין בלוט־פארגיסונגען, און דאס יידישע פאלק האט געקאנט בשלום זיך פארנעמען מיט זיין ארבעט.

נאך אלכסנדר ינאי'ס שטורמישער רעגירונג האט די צייט פון שלומית־אלכסנדרה אויסגעוויזן באזונדערס רואיק און גליקלעך. באזונדערס שטארק האבן די פרושים געליבט די קיניגין. עס ווערט דערציילט, אז מחמת דער קיניגינס פרומקייט פלעגן אין איר צייט גיין רעגנס פרייטאג צו־נאכט, ווען אויף די פעלדער איז קיין ארבעט ניט געווען, און אז די ווייץ־קערנער זיינען געווען די גרויס ווי ניס, און די גערשטן־קערנער — ווי איילבירטן.

נאר ניט אלע יידן זיינען געווען צופרידן מיט די פאראנדקעס, וואס די פרושים האבן איינגעשטעלט. די קיניגין האט קיים באוויזן צוצומאכן די אויגן האט זיך אין מלכות־יהודה אנגעהויבן א ברודער־קריג.

קיניג אריסטובול II (67—63). נאכן טויט פון דער קיניגין שלומית אלכסנדרה, איז געווארן געקרוינט פאר א קיניג איר עלטסטער זון, הורקנוס II. נאר ער האט געקיניגט סך הכל דריי חדשים. הורקנוס האט זיך ניט אויסגעצייכנט ניט מיט קיין קלוגשאפט, ניט מיט קיין גבורהשאפט: זיין יינגערער ברודער אבער איז געווען פונקט אזא רירעוודיקער און קריגערישער מענטש, ווי זיין פאטער. ער האט שוין לאנג געחלומט וועגן דעם, ווי אזוי צו קומען צו דער קיניגלעכער ממשלה. נאך בעת זיין מוטער האט געלעבט, האט ער געקלערט עובר צו זיין איבן אלטן מנהג און פארכאפן די קרוין, אנשטאט זיין ברודער. צוביסלעכווייז האט ער זיך געגרייט אויסצופירן אט דעם פלאן.

די צדוקים זיינען שטענדיק געווען גוטע פריינט מיט אריסטובולן; אין שווערע צייטן פלעגן זיי שטענדיק אנקומען צו זיין הילף. דעריבער האט אריסטובול גערעכנט, אז זיי וועלן איצט אויך קומען צו הילף אין זיין אומגליק. זיין חשבון איז טאקע געווען ריכטיק. די צדוקים האבן די גאנצע צייט פארנומען הויכע שטעלעס ביים חיל. כמעט אלע קאמאנדאנטן פון די יידישע פעסטונגען זיינען געווען צדוקים, און זיי אלע זיינען תיכף אריבער אויף אריסטובולס צד. פון די גארניזאנען האט אריסטובול צונויפגעקליבן א גאנץ היפשן חיל און האט זיך מיט אים געלאזט גיין קיין ירושלים.

קיניג הורקנוס איז ארויס אנטקעגן זיין ברודער, און ביי יריחו איז פארגעקומען א שלאכט, וואס האט זיך געענדיקט מיט אריסטובולס נצחון. הורקנוס איז אנטלאפן געווארן קיין ירושלים. אריסטובול איז אוועק נאך אים און האט אים געצוואונגען אפצוטרעטן אים דעם קיניגלעכן טרון. אין בית־המקדש האבן זיך ביידע ברידער באגעגנט און געמאכט שלום צווישן זיך. זיי האבן געגעבן איינער דעם אנדערן די האנט, זיך ארומגענומען און געשוואורן צו פארגעסן די פריערדיקע פיינדשאפט. אזוי איז אריסטובול געווארן קיניג און הורקנוס כהן־גדול.

הורקנוס גופא איז טאקע געווען צופרידן מיט זיין מצב און איז געווען גרייט מיט אן אמת מקיים צו זיין די שבועה. נאר ניט צופרידן זיינען געווען דערמיט די פרושים, וואס האבן געהאט די גאנצע מאכט אין זייערע הענט, בעת הורקנוס איז געווען קיניג, און איצט האבן זיי געמוזט אפטרעטן. נאך מער ניט צופרידן איז געווען הורקנוסעס גוטער פריינד אנטיפטר, וואס אים האט דער געוועזענער קיניג געטרויט מער פון אלעמען.

אנטיפטר האט געשטאמט פון די אדומים, וואס יוחנן הורקנוס האט זיי אונטערטעניק געמאכט און געצוואונגען זיך מגייר צו זיין. אנטיפטרס פאטער האט זיך דעמאלט מגייר געווען און איז געווארן פארוואלטער איבערן לאנד אדום. בער הורקנוס האט געקיניגט, האט אנטיפטר געהאט די גרעסטע דעה אין מלכות יהודה, ווייל דער קיניג האט אין אלצדינג אים געפאלגט. איצט, אז אריסטובול איז געווארן קיניג, האט ער אנגעווארן די גאנצע דעה. דאס האט אנטיפטרן שטארק פארדראסן, און ער האט אנגעהויבן צוריידן הורקנוסן אז ער זאל זעהן קומען צו זיין רעכט און ווידער פארנעמען דעם קיניגלעכן טרון. בכדי בעסער צו ווירקן אויפן געוועזענעם קיניג, האט ער גענומען אים איינשרעקן, אז אריסטובול טראכט וועגן דעם, ווי אזוי פטור צו ווערן פון אים אינגאנצן, אז ער וועט זיך ניט בארואיקן, ביז ער וועט אים סוף כל סוף הרגענען. א צייט לאנג האט הורקנוס זיך ניט געלאזט איינריידן; נאר סוף כל סוף האט ער פארט געפאלגט אנטיפטרן, און צווישן די ברידער האט זיך ווידער אנגעהויבן א מלחמה.

די רוימער נעמען איין מלכות יהודה. אין יענער צייט האבן זיך געפונען אין סיריע רוימישע חילות. די רוימער האבן שוין געהאט דעמאלט איינגענומען גריכנלאנד און האבן געהאלטן אין איינעמען אין אזיאטישע מלוכה נאך דער אנדערער. פריער אדער שפעטער האבן זיי געמוזט דערגיין אויך צו מלכות יהודה. נאר דער ברודער־קריג, וואס האט איצט אויסגעבראכן, האט פארגיכערט דעם סוף פון דער יידישער מלוכה. אויסגעמאטערט פון צווי־

יאָריקן קריג, זײַנען בײדע ברידער, הורקנוס און אַריסטובול, אין יאָר 63 געקומען צום רוימישן קריגס-הויפּטמאַן פּאָמפּיוסן און האָבן אים געבעטן, ער זאָל משפּטן צווישן זײ און פּסקענען, ווער עס זאָל זײַן קיניג. כּדי אײַנצונעמען פּאָמפּיוסן פֿאַר זיך, האָט אַריסטובול אים געשיקט אַ מתּנה אַ קונציג געאַרבעטן ווײַנשטאָק, געמאַכט פֿון גין-גאָלד. נאָר פּאָמפּיוס האָט געקלערט נאָר וועגן דעם, ווי אַזוי עס איז בעסער פֿאַר דער רוימישער מלוכה, און ער האָט באַלד פֿאַרשטאַנען, אַז די מלחמה צווישן די ברידער וועט אים נאָר גרינגער מאַכן אײַנצונעמען דאָס לאַנד יהודה. דעריבער האָט ער אויסגעהערט אַריסטובולס און הורקנוסעס טענות און האָט זײ קײן באַשטימטע תּשובֿה ניט געגעבן. ער האָט זײ נאָר געהייסן וואַרטן, ביז ער וועט קומען צוריק פֿון מלחמה, און דעמאָלט וועט ער פּסקענען, ווער פֿון זײ איז גערעכט.

אַז אַריסטובול האָט אויסגעהערט פּאָמפּיוסעס ענטפֿער, איז אים באַלד קלאָר געוואָרן זײַן שלעכטער מיין. איצט האָט ער פֿאַרשטאַנען, אַז ער האָט ניט וואָס צו וואַרטן אויף די רוימערס הילף, און אַז פּאָמפּיוס האָט בדעה אויסצונוצן די מחלוקת צווישן די ברידער, כּדי אונטערטעניק צו מאַכן דאָס לאַנד יהודה אונטער דער רוימישער ממשלה. דיות ווי אַריסטובול האָט ניט געוואָלט זיך אונטערגעבן, איז ער באַלד בשתיקה אַוועק פֿון לאַגער אַהײם, כּדי זיך צוצוגרייטן צו מלחמה. נאָר פּאָמפּיוס האָט זיך געלאָזט גײן נאָך אים און האָט געפֿאָדערט, אַז אַריסטובול זאָל אים איבערגעבן אַלע יידישע פֿעסטונגען.

שווער איז דעם קיניג געווען צו באַפֿרידיקן פּאָמפּיוסעס פֿאָדערונג. נאָר ער האָט קײן ברירה ניט געהאַט. דער רוימישער קריגס-הויפּטמאַן האָט געהאַט אַ שטאַרקן חיל, וואָס וואָלט גרינג געקאָנט אײַננעמען די קלײנע יידישע מלוכה. דעריבער האָט אַריסטובול געמוזט נאָכגעבן. פֿונדעסטוועגן האָט ער נאָך ניט אָנגעוואָרן די האָפֿענונג, אַז ער וועט קאָנען זיך אַרויסראַטעווען. ער איז אַוועק קײן ירושלים און גענומען קלײַבן אַ חיל. נאָר פּאָמפּיוס האָט פֿאַרשטאַנען זײַן מיין און איז תּיכּף אַוועק נאָך אים קײן ירושלים.

אַז דער קיניג איז געוואָר געוואָרן, אַז דער רוימישער חיל דערנענטערט זיך, איז ער שטאַרק אַראָפּגעפֿאַלן בײַ זיך. ער איז געקומען צו פּאָמפּיוסן און אים צוגעזאָגט אָפּצוגעבן ירושלים, אויב די רוימער וועלן אָפּשטעלן די מלחמה קעגן מלכות-יהודה. פּאָמפּיוס איז דערויף מרוצה געוואָרן און האָט פֿאַרהאַלטן בײַ זיך דעם קיניג און זײַנעם אַ קריגס-הויפּטמאַן האָט ער געהייסן פֿאַרנעמען די יידישע הויפּטשטאָט. נאָר די אײַנוואוינער פֿון ירושלים האָבן פֿאַרשלאָסן די טויערן, און האָבן ניט געוואָלט אַרײַנלאָזן די רוימער. מחמת דעם האָט פּאָמפּיוס געהייסן אַרײַנזעצן אַריסטובולן אין תּפֿיסה און אַלײן איז ער אַוועק קײן ירושלים.

צווישן דער באַפֿעלקערונג פֿון דער הויפּטשטאָט איז קײן אחדות ניט געווען. דער גרעסטער רובֿ פֿון פֿאָלק האָט ניט געהאַט אין זיך דעם מוט זיך אַנטקעגנצושטעלן קעגן די רוימער. דעריבער האָבן זײ באַשלאָסן איבערצוגעבן די שטאָט מיטן גוטן ווילן און האָבן געעפֿנט די טויערן און אַרײַנגעלאָזן די רוימער. מער ניט אַ קלײנער הײַפֿל פֿון אַריסטובולס אָנהענגער האָבן זיך

אײַנגעשטעלט צו פֿירן דעם קאַמף ביזן סוף. זײ זײַנען אַרױף אױפֿן הר-הבית און האָבן זיך געגרײט דאָרט צו פֿאַרטײדיקן זיך.

עס האָט אױסגעװיזן, אַז דעם הר-הבית איז גאָר ניט מיגלעך אײַנצונעמען. פֿון צװײ זײַטן לאָזט זיך דער באַרג אַראָפּ גלײַך װי אַ װאַנט, פֿון דער דריטער זײַט געפֿינט זיך אַ טיפֿער טאָל; די פֿערטע זײַט איז געװען גוט באַפֿעסטיקט מיט גראָבע מױערן און הױכע טורעמס. נאָר דאָס אַלץ האָט ניט געהאָלפֿן: צו גרױס איז געװען דער כח פֿון שונא.

בכדי צו צעשטערן די באַפֿעסטיקונגען, האָט פּומפּײוס געהײסן אָנשיטן אַ הױכן װאַל פֿון ערד. ניט גרינג איז דאָס די רױמער אָנגעקומען. די באַלעגערטע האָבן זײ פֿאַרשאָטן מיט אַ האָגל פֿון פֿײַלן. מער ניט אום שבת זײַנען די רױמישע זעלנער געװען זיכער קעגן אָנפֿאַלן און האָבן רואיק געקאָנט טאָן זײער אַרבעט. דעמאָלט האָבן די ײדן געמעגט נאָר זיך באַשיצן קעגן שונא, אָבער אַלײן אָנפֿאַלן האָבן זײ ניט געטאָרט. די פֿרומקײט פֿון די באַלעגערטע איז געװען גלײַך צו זײער גבורה. פֿאַר דער גאַנצער צײַט פֿון דער באַלעגערונג איז די עבודה אין בית-המקדש ניט אָפּגעשטעלט געװאָרן, און די כהנים פֿלעגן אַלע טאָג מקריב זײַן די אײַנגעשטעלטע קרבנות.

די רױמער האָבן מיט אײַנגעשפּאַרטקײַט געפֿירט װײַטער זײער אַרבעט. װי נאָר דער װאַל האָט דערגרײכט ביז דער געהעריקער הײך, האָבן זײ אױף אים אױפֿגעשטעלט באַלעגערונגס-מאַשינען און גענומען שיסן אױף דער פֿעסטונג מיט גרױסע שטײנער. נאָך אַ באַלעגערונג פֿון דרײַ חדשים האָט זיך זײ אײַנגעגעבן דורכצוברעכן אַ װאַנט און אײנעם פֿון די טורעמס און אַרײַנצודרינגען אין פֿעסטונג. עס האָט זיך דעמאָלט אָנגעהױבן אַ הריגה אָן רחמנות. בכדי ניט אַרײַנצופֿאַלן אין די הענט פֿון די רױמישע זעלנער, פֿלעגן די ײדן אַראָפּשפּרינגען פֿון די מױערן אָדער אַרײַנװאַרפֿן זיך אין פֿײַער פֿון די אונטערגעצונדענע בנינים.

אַז די רױמער האָבן זיך אַרײַנגעריסן אין בית-המקדש, איז דאָרט אָפּגעריכט געװאָרן די עבודה. די זעלנער האָבן זיך אַװעקגעלאָזט איבערקײַלען אַלעמען, װעמען, זײ האָבן נאָר געטראָפֿן. נאָר די כהנים זײַנען געבליבן שטײן אױף זײערע ערטער און האָבן װײַטער געטאָן די עבודה, ביז זײ זײַנען געפֿאַלן דורכן שװערד פֿון שונא. אױפֿן הר-הבית זײַנען דעמאָלט אומגעקומען צװעלף טױזנט ײדן.

צװישן די הײדן זײַנען געװען פֿאַרשפּרײט אומגעלומפּערטע קלאַנגען װעגן קדשי קדשים פֿון בית-המקדש, װאָס אַהין האָבן געמעגט אַרײַנגײן נאָר כהנים-גדולים. פּומפּײוס איז געװען טשיקאַװע צו זען, װאָס דאָרט טוט זיך, און ער איז אינאײנעם מיט זײַנע באַגלײטער אַרײַן אין הײליקטום. די ײדן האָבן דאָס אָנגענומען פֿאַר אַ גרױסער באַלײדיקונג. דאָך די אוצרות פֿון בית-המקדש האָט פּומפּײוס ניט אָנגערירט, ער האָט געלאָזט שטײן אױף אָן אָרט אַלע כלים און געהײסן אָפּרײניקן דעם בית-המקדש און װײַטער טאָן דאָרט די עבודה, װי געװען.

דער פּועל-יוצא פֿון דעם רױמישן נצחון איז געװען, אַז די ײדן האָבן אָנגעװאָרן אַלע מדינות, װאָס די חשמונאים האָבן געהאַט אײַנגענומען, און

געמוזט צאָלן צינז די רוימער. אין צוויי יאָר אַרום (61), אַז פּומפּיוס איז געקומען צוריק קיין רוים, האָט ער אָפּגעריכט דאָרט אַ טריאומף, און נאָך זיין רייטוואָגן האָט מען געפירט די געפאַנגענע אַזיאַטישע מלכים; צווישן זיי איז אויך געגאַנגען דער קיניג אַריסטובול, געשמידט אין קייטן, און מיט איהם — זיינער אַ זון און צוויי טעכטער; אַ צווייטער זון זיינער, אַלכּסנדר, האָט באַוויזן צו אַנטלויפן אונטערוועגס.

די צייט ווען די רוימער האָבן געוועלטיקט איבער מלכות-יהודה.

(63 יאָר פאַר דער קריסטל. צייט — 66 יאָר נאָך דער קריסטל. צייט).

די רוימער. אַ צייט לאַנג איז די רוימישע מלוכה באַשטאַנען נאָר פון דער שטאָט רוים מיט די אַרומיקע ישובים. דאָרט האָט געוואוינט אַ פאָלק, וואָס מען האָט זיי גערופן לאַטינער, נאָר שפּעטער, אַז די שטאָט רוים איז געוואָרן די ערשטע שטאָט אין יענעם קאַנט, זיינען זיי אַלע אָנגערופן געוואָרן רוימער.

די שטאָט רוים ליגט אויפן אַפּענינישן האַלב-אינזל. דאָס קלימאַט איז דאָרט שטענדיק וואַרעם, די ערד גיט אַרויס גוטע גערעטענישן, און די הויפּט-אַרבעט פון די איינוואוינער איז געווען צוערשט נאָר ערד-אַרבעט.

כל זמן די רוימער האָבן געקאָנט ציען זייער חיונה פון דער ערד, האָבן זיי זיך רואיק געאַרבעט און האָבן ניט געהאַט קיין חשק צו פאַרגרעסערן זייער לאַנד. נאָר אין משך פון דער צייט האָבן זיי זיך פאַרמערט, און זיי איז געוואָרן ענג אין די היימישע ערטער. האָבן זיי אָנגעהויבן אָנפאַלן אויף די שכנישע איטאַלישע שבטים. גובר זיין די שכנים איז געווען ניט פון די גרינגע זאַכן. די איטאַלער פלעגן זיך פאַרטיידיקן קעגן די שונאים מיט גע-ווער אין די הענט. נאָר די רוימער פלעגן כסדר פון דאָס ניי אויף זיי אָנפאַלן. ווי נאָר די אַרבעטן אויף די פעלדער פלעגן זיך ענדיקן, פלעגן זיי זיך צונויפ-קלייבן און זיך אַוועקלאָזן אויף מלחמה. אַז די אָראָפּגענומענע תבואה פלעגט זיך אויסלאָזן, פלעגן זיי זיך ווידער אומקערן צו זייערע פעלדער און באַ-אַרבעטן זיי.

וואָס פון יאָר זיינען די רוימער געוואָרן אַלץ מער געניט אין פירן קריג. אַלץ אָפטער האָבן זיי אָפּגעהאַלטן נצחונות איבער זייערע שכנים און אָפּגע-נומען זייערע לענדער. אין די איינגענומענע געגנטן פלעגן זיי די בעסטע חלקים ערד צונעמען פאַר זיך, און נאָר די מאָגערע ערד פלעגן זיי איבערלאָזן ביי די פריערדיקע בעלי-בתים. אַזוי האָבן די רוימישע פויערים אין גיכן גע-האַט גענוג ערד. נאָר דערווייל האָבן די רוימער זיך שוין געהאַט צוגעוויינט צו פירן מלחמות, און אַזאַ לעבן איז זיי געפעלן געוואָרן. זייער חיל איז גע-וואָרן אַלץ בעסער, און זיי האָבן אונטערטעניק געמאַכט איין איטאַלישן שבט נאָכן אַנדערן. אין משך פון הונדערט יאָר האָבן די רוימער איינגענומען גאַנץ

מיטל-איטאַליע און דרום-איטאַליע, נאָר דאָס אַלץ איז פֿאַר זיי שוין געווען ווינציק.

זיי האָבן אָנגעהויבן צו נעמען זעלנער אויך פֿון צווישן דער באַפֿעלקערונג פֿון די איינגענומענע מדינות. מחמת דעם האָט זיך ביי זיי אָנגעקליבן אַלץ אַ גרעסערער חיל, און זיי פֿלעגן שוין זיך לאָזן אויף מלחמה אויך אין אַנדערע לענדער. די רוימישע לעגיאָנען האָבן איינגענומען אַ סך שטעט און לענדער, און רוים איז אויסגעוואַקסן צו אַ גרויסער מלוכה, וואָס איר גלייכן איז נאָך ניט געווען.

אין דער גאַנצער רוימישער מלוכה האָבן געקאָנט זאָגן אַ דעה נאָר די געבוירענע רוימער. קיינער פֿון די אונטערטעניקע פֿעלקער איז צו דער רעגירונג ניט צוגעלאָזט געוואָרן. נאָר די רוימישע בירגער, וואָס זייערע זיידעס און עלטער-זיידעס האָבן געוואוינט אין רוים, האָבן גענומען נעמען אַן אָנטייל אין די פֿאָלקס-פֿאַרזאַמלונגען און קלייבן באַאַמטע און שופֿטים. די ערשטע צייט פֿלעגן זיי אויך די קריגס-הויפּטלייט אויסקלייבן נאָר אויף איין יאָר. שפּעטער אָבער, ווען די רוימער האָבן אָנגעהויבן פֿירן מלחמות אין ווייטע לענדער, און די מלחמות פֿלעגן זיך פֿאַרציִען אויף לאַנג, פֿלעגן די קריגס-הויפּטלייט פֿאַרבלייבן אויף זייערע שטעלעס צו עטלעכע יאָר נאָכאַנאַנד.

אַז דער קריגס-הויפּטמאַן פֿלעגט אָפּהאַלטן גרויסע נצחונות און ווערן באַליבט ביים חיל, פֿלעגט דער חיל אים דעמאָלט אָנרופֿן אימפּעראַטאָר; דעמאָלט פֿלעגט ער האָבן אַזאַ גרויסע מאַכט, אַז ער האָט געקאָנט טאָן וואָס אים איז וואוילגעפֿעלן, אַפֿילו קעגן רצון פֿון רוימישן פֿאָלק און פֿון דער רעגירונג. אַז דער קריגס-הויפּטמאַן פֿלעגט קומען צוריק קיין רוים נאָך אַ גרויסן נצחון, פֿלעגט מען אים מאַכן אַ פֿריילעכן קבלת-פּנים — אָדער, אויפֿן לשון פֿון די רוימער, אַ טריאומף. אַרומגערינגלט מיט זעלנער, פֿלעגט דער קריגס-הויפּטמאַן דעמאָלט אַריינפֿאָרן אין שטאָט אויף אַ פֿאַרפּוצטן רייטוואָגן, אָנגעטאָן אין אַ פּורפּורמאַנטל מיט אַ גאָלדענעם זוים און מיט אַ קראַנץ פֿון איילבירט-בלעטער אויפֿן קאָפּ. פֿאַר אים פֿלעגט מען טראָגן דעם קריגס-רויב — גאָלד, זילבער, איידל-שטיינער, טייערע חפֿצים, סטאַטועס, בילדער; געווער; נאָך זיין וואָגן פֿלעגן נאָכגיין די געפֿאַנגענע מלכים און שרים.

אין יענער צייט, בעת מלכות-יהודה איז געוואָרן איינגענומען, זיינען שוין די רוימער געווען דאָס מעכטיקסטע פֿאָלק אויף דער ערד. קליין-אַזיע, גריכנלאַנד, עגיפּטן, שפּאַניע און נאָך פֿיל אַנדערע לענדער האָבן זיך געפֿונען אונטער זייער איבערהערשאַפֿט. קיין חידוש ניט, וואָס די רוימער זיינען ביי זיך שטאָלץ געוואָרן און דורכגעדרונגען מיטן געדאַנק, אַז זיי דאַרפֿן איינגעמען די גאַנצע וועלט. אַ דאַנק די שטענדיקע נצחונות האָבן זיך די רוימער שטאַרק אומגעביטן. ניט נאָר די רוימישע גדולים, נאָר אַפֿילו די פּויערים זיינען שוין ניט געווען צופֿרידן מיט אַ באַשיידענעם לעבן פֿון אַרבעטער, ווי זייערע עלטער-זיידעס האָבן געפֿירט. דורך די כסדרדיקע מלחמות זיינען די פּויערים אָפּגעריסן געוואָרן פֿון זייער בעל-הבתישקייט און צוגעוווינט געוואָרן צו לעבן פֿון קריגס-רויב. ווען קיין מלחמה איז ניט געווען, האָבן זיי דעמאָלט געוואָלט זיך אויסרוען און אויסברענגען דאָס גרינג פֿאַרדינטע געלט.

אַלע אונטערטעניקע פֿעלקער האָבן געצאָלט צינז, און די רוימער גופֿא האָבן ניט נייטיק געהאַט קיין סך צו אַרבעטן: אַלע זאַכן, וואָס זיי האָבן באַדאַרפֿט, האָבן זיי געקאָנט קויפֿן בײַ אַנדערע פֿעלקער. פֿון אַלע אײַנגענומענע לענדער פֿלעגן זיך אָנקלײַבן אין רוים רײַכטימער אָן אַ שיעור. דער גרעסטער טייל פֿון די אומגעהײַערע גרויסע הכנסות פֿון דער רוימישער מלוכה פֿלעגט אָנקומען צו די רוימישע שרים. חוץ דעם, האָבן די רוימישע שרים פֿאַרמאָגט גרויסע מאַיאָנטקעס, וווּ עס האָבן געאַרבעט טויזנטער קנעכט, צווישן זיי סיריער, גריכן און אַנדערע.

מיט זייערע קנעכט זײַנען זיך די רוימער באַגאַנגען פּונקט ווי מיט בהמות, וואָס גייען צו דער אַרבעט. קנעכט האָבן געווײנטלעך ניט געטאָרט החתונה האָבן. זיי האָבן געוווינט אײַנאײַנעם אין קאַזאַרמעס און צו דער אַרבעט פֿלעגן זיי גיין אָפֿטמאָל געשמידט אין קייטן, און אַן אויפֿזעער פֿלעגט זיי אונטערטרײַבן מיט אַ בײַטש.

די רײַכע רוימער זײַנען געווען גרויסע אויסברענגער. זיי האָבן געלעבט אין אַזאַ לוקסוס, וואָס קיינער האָט ביז אַהער אַזעלכעס ניט געזען. געוווינט האָבן זיי אין גרויסאַרטיקע פּאַלאַצן, אויסגעצירט מיט סטאַטועס, בילדער, וואַסער־בעקנס און פֿאָנטאַנען. בײַם עסן פֿלעגן זיי זיצן אָנגעלענט אויף ווייכע דיוואַנעס מיט טײַערע בראָנזענע שניצערײַען, און די געריכטן פֿלעגט מען דערלאַנגען אויף זילבערנע כלים מיט אויסגעקריצטע פֿיגורן. די מאָלצײַטן, וואָס די רוימישע שרים פֿלעגן מאַכן, האָבן געקאָסט גרויסע געלטן. עסנוואַרג און ווײַנען פֿלעגט מען ברענגען צו פֿירן פֿאַר זיי פֿון ווײַטע לענדער און צאָלן פֿאַר זיי אומגעהײַערע מקחים. פֿאַר אַ קעסטעלע מאַרדעלן, וואָס מען פֿלעגט ברענגען צו פֿירן פֿון די ברעגעס פֿון שוואַרצן ים, פֿלעגט מען צאָלן 95 רובל.

רוים איז געוואָרן די הויפּטשטאָט פֿון דער וועלט, און איר אויסווייניקסטע געשטאַלט האָט זיך ביסלעכווײַז אומגעביטן. אָנשטאָט קליינע צעוואָרפֿענע הײַזלעך, זײַנען דאָ אויסגעוואַקסן הויכע, פֿילגאָרנדיקע הײַזער, פּאַלאַצן, טעמפּלען, צירקן. די רוימישע פּלעצער זײַנען געווען אויסגעפּוצט מיט סטאַטועס, און שטענדיק זײַנען זיי פֿול געווען מיט מענטשן. אויף די פּלעצער פֿלעגן זיך צונויפֿקלײַבן אַלע, וואָס האָבן געוואָלט הערן נײַס אָדער אַרומריידן פֿאַרשיידענע ענינים, וואָס זײַנען שייך צו דער מלוכה. רוים האָט דעמאָלט געהאַט אַן ערך אַ מיליאָן אײַנוווינער. פֿון אַלע פּראָווינצן, דאָס הייסט פֿון די אײַנגענומענע לענדער, פֿלעגן קומען צו פֿאָרן קיין רוים אַ סך מענטשן. סוחרים, שרים, שרײַבשטעלער, קינסטלער. אַזוי אַז דאָרט האָבן שטענדיק געוווינט אַ סך סיריער. גריכן, יידן און אַנדערע.

פּונקט ווי די גריכן, אַזוי זײַנען אויך די רוימער געווען געצנדינער. זיי זײַנען אָבער אויך געווען ווייניקער געבילדעט, איידער די העלענען. וואָס האָבן זיך געפֿינען אונטער זייער ממשלה. בײַ די גריכן האָבן זיי אַ סך זאַכן אָפּגעלערנט און איבערגענומען בײַ זיי דעם אלף־בית. די רוימער זײַנען געווען קונציקע קריגסלײַט און אויך גוטע אינזשענערן: זיי האָבן געבויט גוטע וועגן און בריקן. אָבער אין קונסט און וויסנשאַפֿטן זײַנען זיי געווען די תּלמידים פֿון די

גריכן; די רוימישע שריפטשטעלער און קינסטלער האבן אין אלגעמיין נאכגעמאכט די העלענען.

באזונדערס שטארק איז געווארן די השפעה פון די העלענען אין רוים, נאכדעם ווי גריכנלאנד איז געווארן איינגענומען (אין יאר 141 פאר דער קריסטל. צייט) דעמאלט זיינען א סך געפאנגענע גריכן אפגעפירט געווארן קיין רוים. רוימישע גבירים פלעגן איבערגעבן זייערע קינדער אויף האדעווען זיי צו זייערע געבילדעטע קנעכט פון די גריכן; אנדערע ווידער פלעגן שיקן זייערע קינדער קיין גריכנלאנד זיך צו לערנען דארט; און א סך רוימישע הייזער האט מען אנגעהויבן ריידן גריכיש. נאר צו אזא מין שיינקייט און קונסט, ווי די גריכן, האבן די רוימער קיין מאל ניט דערגרייכט.

פון כסדר פירן מלחמות זיינען די רוימער געווארן אכזריותדיק און גראב. דאס האט זיך אפגערופן ניט נאר אויף זייער באגיין זיך מיט די קנעכט, נאר אויך אויף זייערע פארוויילונגען. די טעאטער-שפילן און אנדערע פארשטעלונגען, וואס די רוימער האבן איבערגענומען ביי די גריכן, זיינען זיי ווינציק געווען צום הארצן. זיי זיינען מער פון אלץ געפעלן געווען די געשלעגן פון די גלאדיאטארן. די גלאדיאטארן זיינען געווען אזעלכע קנעכט, וואס האבן זיך געלערנט שלאגן מיטן שווערד און באזונדערע שילן. מען פלעגט זיי ארויסלאזן צו עטלעכע הונדערט מאן אויף א צירק-פלאץ, און דארט האבן זיי געמוזט זיך שלאגן מיט שווערדן, ביז זיי פלעגן כמעט אלע פאלן טויט. שפעטער פלעגט די רוימישע רעגירונג ארויסלאזן אויף די צירק-פלעצער לייבן, טיגערס, העלפאנדן און אנדערע ווילדע חיות. מען פלעגט זיי פריער האלטן אין שטייגן און לאזן זיי אויסהונגערן, דערנאך פלעגט מען זיי ארויסלאזן אויפן פלאץ און ארויפהאזן זיי אויף די שקלאפן. די רוימער פלעגן זיך איינקלייבן צו טויזנטער קוקן אויף דעם, ווי די ווילדע חיות ווארפן זיך אויף די אומגליקלעכע שקלאפן, וואס מען האט זיי איבערגעגעבן צו פארצוקן. אויף די צירק-פלעצער אין רוים זיינען אומגעקומען אויך ניט ווינציק געפאנגענע יידן.

דער אנהייב פון דער ר ו י מ י ש ע ר איבערהערשאפט

נאכדעם ווי פומפיוס האט איינגענומען מלכות-יהודה, האט ער איבערגעלאזן דעם אינעווייניקסטן סדר פון דער מלוכה, ווי געווען. הורקנוס האט ער באשטימט פאר א כהן-גדול. דאס איז פארן שטילן, רואיקן הורקנוס געווען גאנץ גענוג. ער האט זיך ניט געיאגט נאך מאכט און איז גאנץ צופרידן געווען מיט דער כהונה-גדולה. קעגן דער איבערהערשאפט פון די רוימער האט ער קיין שום טענות ניט געהאט, אדרבא, ער האט אפילו זיי באטראכט, ווי זיינע באשיצער, ווארום זיי האבן אים באפרייט פון זיין ברודער אריסטובולס תביעות.

דאס יידישע פאלק אבער האט שטארק פיינט געהאט די רוימער און איז איטלעכע רגע געווען גרייט מורד צו זיין קעגן זיי. דאס דאזיקע געפיל פון פאלק איז טאקע צונוץ געקומען אריסטובולס זון אלכסנדרן. באלד ווי ער איז אנטלאפן פון געפאנגענשאפט, איז ער געקומען קיין מלכות-יהודה. האבן זיך באלד אנגעהויבן קלייבן ארום אים פיל יידן, און אין גיכן האט ער געהאט א חיל פון 10 טויזנט פוס-גייער און 1500 רייטער. נאר קעגן רוימישן

חיל האָט אלכסנדר פאָרט ניט געקאָנט זיך לאַנג האַלטן, און גיכן האָט ער געמוזט זיך אונטערגעבן. דאָס האָט אָבער די חשמונאים ניט אָפּגעשראָקן. אין אַ יאָר אַרום (אין יאָר 56) איז אַריסטאָבול II מיט זיין זון אַנטיגנוס אַנטלאָפן פון רוים קיין מלכות־יהודה, און דער אויפשטאַנד האָט זיך ווידער אָנגעהויבן. נאָר אויך דאָס מאָל האָט דער רוימישער חיל גובר געווען, און אַריסטאָבול איז גענומען געוואָרן געפאַנגען און אָפּגעפירט קיין רוים.

אין פלוג האָט געקאָנט אויסווייזן, אַז די יידן האָבן סוף כל סוף געמוזט איינזעהן, אַז קעגן דער מעכטיקער רוימישער מלוכה וועלן זיי גאָרנישט ניט קאָנען אויפטאָן. אין דער אמתן אָבער איז ניט אַזוי געווען: די חשמונאים און דאָס פאָלק האָבן נאָך אַלץ געהאָפט, אַז זיי וועלן אויסגעלייזט ווערן פון דער רוימישער איבערהערשאַפט. אין יאָר 55 האָט דער פרינץ אַלכסנדר ווידער געפּרובט אויפהויבן דאָס פאָלק, און אַ סך זיינען צו אים צוגעשטאַנען. אָבער אויך דער פּרוב האָט זיך אויסגעלאָזט מיט גאָרנישט.

די גאַנצע צייט האָט רעגירט איבער מלכות־יהודה הורקנוסעס גוטער פריינד אַנטיפּטר. אַנטיפּטר האָט געזעהן מיט אַלע מיטלען זיך אונטערצוכאַפּן צו דער רוימישער רעגירונג און אויסנוצן איטלעכע געלעגנהייט, בכדי אַרויסצווייזן זיין איבערגעבנקייט. ער פלעגט מיט זיין חיל קומען צו הילף די רוימער, ער פלעגט זיי אויך געבן געלט. און זיין טרחה איז ניט געווען אומזיסט. די רוימישע רעגירונג האָט אים געצאָלט פון פולער האַנט. זי האָט אים געמאַכט פאַר אַ בעל־הבית איבערן גאַנצן לאַנד יהודה, און ער האָט דאָרט געוועלטיקט, ווי ער האָט געוואָלט. זיינע זין האָט ער באַשטימט פאַר פאַרוואַלטער, איינעם פון ירושלים, דעם אַנדערן פון גליל.

יידן האָבן פיינט געהאַט אַנטיפּטרן און זיינע זין, וואָס האָבן זיי בדלות־געשטעלט דורך אָפּצאָלונגען און האָבן מער געדאַגט וועגן די אינטערעסן פון די רוימער, איידער וועגן דער טובה פון אייגענעם פאָלק. מער ניט איין הורקנוסן האָט ניט געאַרט, וואָס אַנטיפּטרס מאַכט ווערט אַלץ גרעסער. אַגב, האָט אַנטיפּטר שטענדיק געמאַכט דעם אָנשטעל, אַזוי ווי ער גופא וואָלט גאָר קיין דעה ניט האָבן, און ער טוט נאָר דעם רצון פון כהן־גדול. ניט נאָר אין בית־המקדש און אין סנהדרין, נאָר אויך אין אַלע אַנדערע פאַלן פלעגט ער אָפּטרעטן דעם ערשטן פלאַץ הורקנוסן, און ער אַליין פלעגט זיך אָפּרוקן אָן אַ זייט. אין דער אמתן אָבער האָט הורקנוס קיין זאַך ניט געטאָן, נאָר וואָס אַנטיפּטר האָט אים געהייסן.

דערפאַר אָבער האָט אַנטיפּטרס זון הורדוס געפירט דרייסטער פאַר זיין פאָטער. ער האָט שוין ביי קיינעם קיין עצה ניט געפרעגט און אין גליל געוועלטיקט, ווי אים איז וואוילגעפעלן. איין מאָל האָט ער געכאַפּט אַן אָנפירער פון יידישע מורדים און געלאָזט אים טויטן. דאָס איז אָפּגעטאָן געוואָרן קעגן דעם יידישן דין. וואָרום על פי דין האָט מען געמעגט טויטן אַ מענטשן נאָר דעמאָלט, ווען דער בית־דין האָט אים פאַרמשפט צום טויט. דעריבער זיינען די עלטסטע פון פאָלק שטאַרק ניט צופרידן געווען מיט הורדוסעס איינגעוויליקייט, און די מיטגלידער פון סנהדרין האָבן געפאָדערט ביי הורקנוסן, ער זאָל לאָדן הורדוסן צום משפט. הורקנוס האָט שטאַרק ניט געוואָלט איינ־

רייסן מיט הורדוסן, נאָר ער האָט געמוזט נאָכגעבן דער פאָדערונג פון סנהדרין.

איז הורדוס געקומען קיין ירושלים און האָט זיך געשטעלט פאַר סנהדרין, בכדי זיך צו פאַרענטפערן פאַר זיין פאַרברעך. נאָר געקומען איז ער פאַר די דיינים ניט ווי א באַשולדיקטער מיט אַן אַראָפּגעלאָזענעם קאָפּ און אָנגעטאָן אין טרויער־קליידער, נאָר איינגעהילט אין אַ פורפור־מאַנטל, אָנגעגורט מיט זיין שווערד און אַרומגערינגלט מיט זעלנער.

די דאָזיקע העזהדיקע אויפפירונג הורדוסעס האָט צוערשט א ביסל פאַרטומלט די דיינים, נאָר סוף כל סוף האָבן זיי אים פאַרמשפט צום טויט, ווייל ער האָט געהרגעט א מענטשן. נאָר הורדוס איז ניט געבליבן וואַרטן, ביז דער בית־דין וועט אַרויסטראָגן דעם פסק, און איז אַנטלאָפן פון ירושלים. אין גיכן האָט דער רוימישער פאַרוואַלטער איבער סיריע באַשטימט אים פאַר א קריגס־הויפטמאַן אין דמשק־סיריע. דעמאָלט האָט הורדוס געוואָלט גיין מיט א חיל קיין ירושלים. בכדי זיך אָפּצורעכענען מיט די מיטגלידער פון סנהדרין פאַר זייער פסק־דין אַנטקעגן אים. קוים מיט צרות האָט זיך אַנטיפּטר איינגעגעבן איבערצורעדן זיין זון, ער זאָל ניט אָנמאַכן קיין בלוטפאַרגיסונג אין ירושלים.

פונקט ווי פריער, האָט די רוימישע רעגירונג זיך ניט אַריינגעמישט אין די אינעווייניקסטע ענינים פון מלכות־יהודה, נאָר זי פלעגט נעמען ביי יידן גרויסע אָפּצאָלונגען, און ווען זיי פלעגן ניט וועלן צאָלן, פלעגן טויזנטער יידן פאַרקויפט ווערן פאַר שקלאַפן. דאָס פאָלק האָט געקרעכצט אונטערן יאָך פון די אָפּצאָלונגען, נאָר אַנטיפּטר און הורדוס, לא די וואָס זיי פלעגן אָן שום טענה פאָלגן אַלץ, וואָס די רוימער האָבן געהייסן, נאָר זיי פלעגן זיך מיען צו טאָן פאַר זיי נאָך מער, ווי זיי האָבן פאַרלאַנגט. פאַר דער שנאה פון פאָלק האָבן זיי קיין מורא ניט געהאַט: זיי האָבן זיך פאַרלאָזן אויפן רוימישן חיל, וואָס וועט זיי באַשיצן. נאָר אַנטיפּטר האָט פאָרט ניט איבערגעלעבט זיינע יאָרן. אין יאָר 43 איז אַנטיפּטר דערהרגעט געוואָרן דורך דער האַנט פון מורדים, נאָכדעם ווי ער האָט געוועלטיקט 20 יאָר. און נאָך אין דריי יאָר אַרום האָט פאַר יידן ווידער א שיין געטאָן די האָפענונג אויסגעלייזט צו ווערן פון דער רוימישער איבערהערשאַפט.

פונקט ווי די יידן, אַזוי האָבן אויך די איבעריקע אַזיאַטישע פעלקער שטאַרק געליטן פון די רוימער, וואָס האָבן פון זיי געריסן אָן א שיעור געלט. אַלע האָבן זיי געוואָלט פטור ווערן פון דער פרעמדער איבערהערשאַפט. דעריבער זיינען אַלע צוגעשטאַנען צום קריגערישן פאָלק פון די פאַרטער, וואָס האָבן געוואוינט אין לאַנד פון די אַמאָליקע פערסער, בעת זיי זיינען אַרויס מלחמה האַלטן קעגן די רוימער. די פאַרטער האָט זיך איינגעגעבן אַריינצודרינגען אין סיריע. דאָס האָט אויך אויסגענוצט אַריסטאָבולס זון אַנטיגנוס. ער האָט צוגעזאָגט די פאַרטער א סך געלט, אויב זיי וועלן אים העלפן פאַרטרייבן די רוימער. צוזאַמען מיט א פאַרטישן חיל איז ער געקומען קיין מלכות־יהודה. דאָרט זיינען צו אים צוגעשטאַנען טויזנטער יידן, וואָס האָבן געוואָלט זיך באַפרייען פון דער רוימישער קנעכטשאַפט. אין גיכן איז אַנטיגנוס אָנגעקומען קיין ירושלים און געוואָרן געקרוינט פאַר א קיניג, הורדוס האָט

געמוזט אַנטלויפֿן, און הורקנוסן האָבן די פּאַרטער אָפּגעפֿירט אין געפֿאַנגענשאַפֿט קיין בבל.

הורדוס, וואָס האָט געהאָפֿט צו פֿאַרכאַפּן די ממשלה איבער די יידן, איז פֿון אַנטיגנוסעס נצחון ניט אַראָפּגעפֿאַלן ביי זיך. ער איז אַוועק קיין רוים, בכדי צו בעטן הילף קעגן די פּאַרטער. די רוימישע רעגירונג איז גערן געווען אים צו קומען צו הילף. ניט איינמאָל האָט הורדוס געטאָן טובֿות די רוימער, און זיי זיינען געווען זיכער, אַז ער וועט זיי געטריי דינען. פּאַרקערט, אַנטיגנוסן האָבן זיי געהאַלטן פֿאַר אַ מורד און פֿאַר אַ שׂונא פֿון די רוימער. דעריבער האָט די רוימישע רעגירונג געגעבן הורדוסן אַ חיל, בכדי ער זאָל קאָנען פֿאַרטרייבן אַנטיגנוסן, און האָט אים באַשטימט פֿאַר אַ קיניג איבער מלכות־יהודה.

דריי יאָר האָט נאָך געקיניגט אַנטיגנוס. די גאַנצע צייט האָט הורדוס געפֿירט קעגן אים מלחמה. אַנטיגנוסן האָבן געשטיצט די פּאַרטער, און הורדוסן האָבן געהאָלפֿן די רוימער. איינציקווייז האָט הורדוס איינגענומען אַלע יידישע שטעט, און אין יאָר 37 האָט ער, צולעצט באַלעגערט ירושלים. נאָך אַ באַלעגערונג פֿון צוויי חדשים האָט אַנטיגנוס געמוזט זיך אונטערגעבן. דער רוימישער קריגס־הויפּטמאַן האָט אים אָפּגעפֿירט קיין אַנטיוכיא און דאָרט אים געלאָזט טייטן.

קיניג הורדוס. (37—4 פֿאַר דער קריסטל. צייט). הורדוס איז געווען אַ גבור און אַ נתיסער קריגס־העלד. ער איז געווען אַ פֿלינקער רייטער און אַ געשיקטער בויגן־שיסער און שפּיז־וואַרפֿער און האָט געהאַט אַ שם פֿון אַ גוטן יעגער און געניטן קריגס־מאַן. קלוג, ענערגיש און דורכגעטריבן, האָט דער קיניג פֿאָרט ניט געפֿונען קיין חן אין די אויגן פֿון פֿאָלק. נאָך אין יאָר 42 האָט הורדוס חתונה געהאַט מיט הורקנוסעס איינקל מרים, בכדי זיך אויף אַזאַ אופֿן משדך צו זיין מיט דער קיניגלעכער משפּחה. אָבער דאָס פֿאָלק האָט אים פֿאָרט ניט געוואָלט אָנערקענען פֿאַר אַ געזעצלעכן קיניג און האָט אָפֿן אַרויסגעוויזן געטריישאַפֿט און ליבשאַפֿט צו די קינדער פֿון די חשמונאים.

קיין חידוש ניט, וואָס הורדוס האָט באַטראַכט די חשמונאים ווי שׂונאים, און האָט זיי שטענדיק חושד געווען, אַז זיי קלערן בלויז קעגן אים און ווילן אים אַראָפּזעצן פֿון טראָן. בכדי צו פֿאַרזיכערן זיין ממשלה, איז הורדוס געווען גרייט אויף אַלצדינג, אַפֿילו אויף פֿאַרברעכנס, און ער האָט זיך גענומען פֿאַרטיליקן די משפּחה פֿון די חשמונאים און זייערע אָנהענגער. קודם כּל האָט ער געלאָזט טייטן 45 חשובֿע יידן, וואָס זיינען געשטאַנען אויף אַנטיגנוסעס צד. שפּעטער איז אומגעקומען אויך דער קיניגין מרימס ברודער אַריסטובול.

די מעשׂה איז אַזוי געווען. הורדוס האָט געמוזט באַשטימען דעם 17־יאָריקן אַריסטובולן פֿאַר אַ כּהן־גדול. דער יונגער כּהן־גדול איז געווען זייער אַ שיינער און אַז ער איז געקומען צום ערשטן מאָל אין בית־המקדש אַריין, האָט דאָס פֿאָלק אים מיט פֿרייד באַגריסט. דעם קיניג האָט דאָס שטאַרק פֿאַרדראָסן, אַזוי ווי דערמיט וואָלט מען אים שטאַרק באַליידיקט, און ער האָט באַשלאָסן פּטור צו ווערן פֿון זיין יונגן שוואָגער. באַלד האָט זיך אים געפֿונען אַ גינסטיקע געלעגנהייט אויף אויסצופֿירן דעם פֿאַרברעכערישן פּלאַן.

איינמאָל האָט דעם כּהן־גדולס מוטער, הורדוסעס שוויגער, געמאַכט אַ
מאָלצײַט און אײַנגעלאַדן דעם קיניג מיט זײַנע הויפֿלײַט. דער טאָג איז געווען
אַ הייסער און די געזעלשאַפֿט איז אַוועק זיך באָדן אין טײַך. דער כּהן־גדול
מיט אַנדערע יונגע לײַט האָבן שווימענדיק געמאַכט פֿאַרשיידענע קונצן, מיט־
אַמאָל האָבן עטלעכע פֿון הורדוסעס אונטערגעשטעלטע אַ כאַפּ געטאָן אַריסטובולן
און גענומען אים אונטערטוקן אונטערן וואַסער, אַזוי ווי איף קאַטאָוועס. נאָר
געהאַלטן האָבן זיי אים אַזוי לאַנג, ביז ער איז דערשטיקט געוואָרן. פֿאַר דער
וועלט האָט עס געהייסן, אַז עס האָט געטראָפֿן אַן אומגליק. הורדוס האָט גע־
מאַכט דעם אָנשטעל, ווי ער באַקלאָגט שטאַרק דעם שוואָגערס טויט. נאָר
צווישן פֿאָלק איז קיינער ניט מסופּק געווען דערין, אַז דאָס איז ניט קיין
אומגליקלעכער צופֿאַל. אַלע האָבן פֿאַרשטאַנען, אַז הורדוסעס האַנט שטעקט
דערין.

אַזוי זײַנען איינער נאָכן אַנדערן אומגעקומען אַלע חשמונאים. הורדוס
האָט אַפֿילו ניט פֿאַרשוינט דעם 80־יאָריקן הורקנוסן און זײַן איגענע פֿרוי מרים.
די שטאָלצע קיניגין פֿלעגט זיך גרויס האַלטן אַנטקעגן הורדוסעס משפּחה. דעם
קיניגס שוועסטער האָט זי דערפֿאַר פֿײַנט געקראָגן און האָט אָנגערעדט אויף
איר רכילות, אַז זי וויל טויטן דעם קיניג. הורדוס האָט זיך לאַנג געקווענקלט
צו באַשטראָפֿן זײַן פֿרוי, נאָר סוף כּל סוף האָט זײַן רשעות גובֿר געווען, און
ער האָט געהייסן זי טויטן. נאָך דער מעשׂה האָט ער אַפֿילו שטאַרק חרטה
געהאַט און אַ לאַנגע צײַט ניט געוואָלט זיך טרייסטן. נאָר שפּעטער האָט
ער זיך באַרואיקט און ווידער גענומען זיך פֿאַר די מלוכה־ענינים.

די רוימישע רעגירונג האָט שטאַרק געהאַלטן פֿון הורדוסן. אייניקייט האָט
זי אים צוריק אָפּגעגעבן אַלע יענע שטעט און פּראָווינצן, וואָס פּאָמפּיוס האָט
אָפּגעריסן פֿון מלכות־יהודה. הורדוס ווידער איז אויך ניט געבליבן אונטער־
טעניק בנוגע צו זײַנע באַשיצער. ער האָט זיך מיט אַלע מיטלען אײַנגעגע־
חנפֿעט צו דער רוימישער רעגירונג, פֿלעגט טאָן די רוימישע גדולים פֿאַרשיי־
דענע טובֿות און שענקען די טײַערע מתּנות. אַלע די הוצאות, האָט דער קיניג
האָט געמאַכט, בכדי זיך אײַנצוקויפֿן בײַ די רוימער, זײַנען, פֿאַרשטייט זיך,
געפֿאַלן אויפֿן פֿאָלק. ייִדן זײַנען בדלות געוואָרן און האָבן געקרעכצט אונטער
דער משׂא פֿון די אָפּצאָלונגען. נאָר אָך און ווי איז געווען צו די יעניקע,
וואָס האָבן ניט געוואָלט פֿאָלגן דעם קיניג. די רוימישע רעגירונג האָט הורדוסן
געלאָזן אַ פֿרײַע האַנט, און ער האָט געטאָן מיט זײַנע אונטערטאַנען, וואָס ער
האָט געוואָלט. און ער האָט פֿון קיין רחמנות ניט געוואוסט. די וואָס האָבן
געפּרובט ווידערשפּעניקן, זײַנען געטויט געוואָרן. הורדוס פֿלעגט אַפֿילו ניט
שוינען די מיטגלידער פֿון סנהדרין, וואָס זײַנען אים ניט ניחא געווען; כּהנים־
גדולים פֿלעגט ער באַשטימען און אַראָפּזעצן, לויט ווי זײַן האַרץ האָט געגלוסט.

אין דער מלוכה גופֿא האָט הורדוס געפּלייסט זיך אײַנצושטעלן אַ סדר
און אויסצובעסערן דאָס לעבן. ער האָט אויסגעבויט נײַע שטעט, באַפֿעסטיקט
די אַלטע, און ירושלים האָט ער אויסגעפּוצט נאָך אַ פּראַכט. ער האָט אויס־
געבויט דאָרט פֿאַר זיך אַ גרויסאַרטיקן פּאַלאַץ מיט שיינע סעדער, וואַסער־
בעקנס, קאַנאַלן. אַליין האָט ער געלעבט אין גרויס לוקסוס און גענומען זיך נאָך־

צומאַכן די רוימישע שרים און זיין שטיינער לעבן. זיינע זין האָט ער געשיקט האָדעווען זיך קיין רוים, און ביי אים אין הויף האָבן געלעבט גריכישע און רוימישע געלערנטע. נאָר דעם קיניגס גאַנצע מי זיך אויסצוגלייכן מיט די געבילדעטע גריכן און רוימער איז געווען אומזיסט: ער איז געבליבן אַ גראָבער מענטש און אַן עם-הארץ.

הורדוס האָט זיך אויך גענומען צו פאַרשפּרייטן צווישן פאָלק גריכישע און רוימישע מנהגים. צוליב דעם האָט ער געבויט טעאַטערס און צירקן, כּדי דאָס פאָלק זאָל זיך צוגעוואוינען קוקן אויף די גריכישע שפּילן. אויף די צירק-פּלעצער נעבן ירושלים האָט מען ניט נאָר געמאַכט גימנאַסטיק, נאָר אויך געשלעגן פון גלאַדיאַטאָרן און ראַנגלערייען מיט ווילדע חיות זיינען דאָרט פאָרגעקומען. איבערן דאָזיקן אַכזריותדיקן מנהג פון די רוימער זיינען פרומע יידן באַזונדערס שטאַרק געווען אויפגעבראַכט.

הורדוס האָט לחלוטין ניט געוואָלט, אַז יידן זאָלן קוקן אויף אים, ווי אויף אַ געצנדינער. ער פלעגט זיך אַמאָל איינשטעלן פאַר יידן ביי דער רוימישער רעגירונג. ער האָט פון דאָס ניי איבערגעבויט דעם בית-המקדש אין ירושלים און אויסגעפּוצט אים מיט גאָלד און מירמלשטיין. כּדי ניט צו רייצן דאָס פאָלק, פלעגט ער קיין סטאַטועס ניט שטעלן און אויף זיינע מטבעות ניט לאָזן אויסקריצן קיין פיגורן פון מענטשן און בעלי-חיים. אָבער דאָס אַלץ האָט ניט געהאָלפן צו מאַכן דעם קיניג באַליבט ביים פאָלק. יידן האָבן הורדוסן פיינט געהאַט, ווייל ער איז געשטעלט פון דער רוימישער רעגירונג, און ווייל ער אונטערדריקט דאָס פאָלק.

אַלע ווילע פלעגן ווערן פאַרשווערונגען קעגן קיניג. נאָר ער האָט אומעטום געהאַט זיינע שפּיאָנען, וואָס פלעגן אים מסרן וועגן אַלץ, וואָס עס טוט זיך צווישן פאָלק. מען האָט דערציילט אַפילו, אַז הורדוס אַליין פלעגט זיך אַמאָל איבערטאָן און גיין האָרכן צווישן המון, וואָס מען רעדט וועגן אים און זיין רעגירונג. ער האָט פאַרבאָטן אַלע פאַרזאַמלונגען, און פאַר איטלעכן אומפאָרזיכטיקן וואָרט האָט מען געקאָנט טייער באַצאָלן.

מיט איטלעכן יאָר איז הורדוס געוואָרן אַלץ מער אויפגערייצט קעגן די אַרומיקע. און זיינע קרובים האָבן נאָך כּסדר אונטערגעהאַלטן אין אים דאָס געפיל פון חשד קעגן אַלעמען. הורדוס האָט געהאַט צען ווייבער און אַ סך זין און טעכטער. די גאַנצע גרייסע משפּחה פון קיניג האָט געוואוינט אין פּאַלאַץ און דאָרטן פלעגן שטענדיק הערשן מחלוקתן און רכילות. איטלעכער האָט געוואָלט געפינען חן אין קיניגס אויגן, און אַלע פלעגן טרייבן רכילות קעגן אַנאַנד, אַלע פלעגן מסרן איינער אויפן אַנדערן; און הורדוס פלעגט ניט לאַנג קלערן און טויטן אַלעמען, אויף וועמען עס פלעגט נאָר פאַלן אַ חשד. אַזוי האָט ער געלאָזט טויטן אויך זיינע זין, אַלכּסנדר און אַריסטאָבול, וואָס ער האָט געהאַט פון דער פאַרשטאָרבענער מרים.

אַלכּסנדר און אַריסטאָבול האָבן זיך געהאָדעוועט אין רוים און האָבן דאָרט פאַרבראַכט פינף יאָר. אַז זיי זיינען געקומען צו פאָרן אַהיים, איז אַלכּסנדר געווען אַלט 18 יאָר און אַריסטאָבול 17 יאָר. באַלד נאָך זייער קומען האָט הורדוס זיי חתונה געמאַכט. היות ווי דאָס פאָלק האָט די דאָזיקע צוויי זין הורדוסעס באַ-

טראַכט, ווי אייניקלעך פון די חשמונאים. דעריבער האָט עס זיי ליב געהאַט און אויסגעצייכנט פון דער גאַנצער קיניגלעכער משפחה. נאָר זיי האָבן געירשנט ניט נאָר זייער מוטערס שיינקייט, נאָר אויך איר שטאָלצן כאַראַקטער, און האָבן זיך אויך גרויס געהאַלטן אַנטקעגן זייער פאָטערס משפחה. דעם קיניגס שוועסטער, וואָס האָט אומגעבראַכט מרימען, האָט אויך פיינט געקראָגן אירע זין. און זי האָט אָנגעהויבן אײַנריידן הורדוסן, אַז אַלכסנדר און אַריסטאָבול האָבן איבן פיינט, אַז זיי קאָנען זיך ניט דערוואַרטן אויף זײַן טויט. באַלד האָט הורדוס געוואָרפן אַן אומחן אויף זײַנע זין, און סוף כל סוף האָט די מיאוסע רכילותניצע אויסגעפירט אירס: ביידע זײַנען זיי געוואָרן געטויט. קורץ פאַר זײַן טויט האָט הורדוס געלאָזט טויטן אויך זײַן עלטסטן זון, וואָס אים האָט ער פריער געהאַט באַשטימט פאַר אַ יורש פון זײַן קרוין.

וועגן הורדוסעס טויט ווערט דערציילט אַזאַ מעשה. הייות ווי הורדוס האָט געוואוסט, אַז דאָס פאָלק האָט אים פיינט און וועט זיך שטאַרק פרייען מיט זײַן טויט, האָט ער באַשלאָסן צו מאַכן אַזוי, אַז דער טאָג פון זײַן טויט זאָל זײַן פאַרן פאָלק ניט קיין טאָג פון שמחה, נאָר אַ טאָג פון וויינען און קלאָגן. ער האָט געהייסן צונויפרופן אַ סך אָנגעזעהענע יידן אין צירק פון יריחו און זיי איינשליסן דאָרט. און זײַנע זעלנער האָט ער באַפוילן, אַז ווי נאָר עס וועט אָנקומען צו זיי די ידיעה, אַז ער איז געשטאָרבן, זאָלן זיי תיכף אויסקוילען אַלע איינגעשלאָסענע יידן. נאָר דער דאָזיקער טייוואָלישער פּלאַן, איז ניט אויסגעפירט געוואָרן, און די שמחה פון פאָלק איז מיט קיין זאַך ניט געשטערט געוואָרן.

די פרנסות. דער גרעסטער רוב פון די איינוואוינער פון מלכות־יהודה האָבן זיך נאָך אַלץ פאַרנומען מיט ערד־אַרבעט, סעדעריי און ווייַנגערטנעריי; נאָר דער האַנדל האָט זיך אַלץ מער פאַרשפּרייט, און די צאָל הענדלער און סוחרים איז זייער גרויס געוואָרן. חוץ יפו, איז איצט געוואָרן אַ גרויסע האַנדלס־שטאָט די שטאָט קיסריא, אויך אויפן ברעג פון מיטללענדישן ים. הורדוס האָט דאָרט אויסגעבויט אַ האַפן, און אַהין פלעגן אָנקומען שיפן פון גריכנלאַנד, רוים און אַפילו פון שפּאַניע, אַ טייל סחורות פלעגן געשיקט ווערן פון דאָרט קיין סיריע, אַראַביע, בבל, און אַ טייל פלעגן אָפּקויפן יידישע סוחרים. יידישע סוחרים פלעגן אויך אַליין פאָרן נאָך סחורות אין פרעמדע לענדער און אַרויספירן אַהין פאַלעסטינישע פּראָדוקטן. די גרעסטע האַנדלס־שטאָט איז אויך אין דער צייט געווען ירושלים.

די הויפּטשטאָט פון יהודה איז געווען אַרומגערינגלט מיט אַן אַלטן מויער, וואָס האָט געהאַט אין זיך 60 טורעמס; די שענסטע צירונג אירע אָבער זײַנען געווען דרײַ פירקאַנטיקע טורעמס פון מירמלשטיין, וואָס קיניג הורדוס האָט זיי אויסגעבויט. הינטער אָט דעם מויער האָט זיך געצויגן נאָך אַ מויער מיט 14 טורעמס. נאָר די באַפעלקערונג פון ירושלים איז אַלץ גרעסער געוואָרן, און די נײַ צוגעקומענע האָבן זיך געמוזט באַזעצן אויף יענער זײַט פון די שטאָטישע מויערן. שפּעטער האָט מען אויך אָט די פאָרשטעט אַרומגערינגלט מיט אַ מויער. אַזוי איז ירושלים געווען באַשיצט דורך דרײַ מויערן.

אויפן באַרג מוריה איז געשטאַנען דער בית־המקדש. ער איז געווען

געדעקט מיט מירמלשטיין און פֿאַרגילדט, און מיט זײַן בלענדנדיקער ווײַסקייט האָט ער געפֿינקלט אויף דער זון, אַזוי אַז אַלע, וואָס האָבן אים געזעהן, זײַנען געווען נשתומם איבער זײַן שיינקייט. „ווער עס האָט הורדוסעס בית־המקדש ניט געזעהן — פֿלעגן יידן זאָגן — האָט אויף זײַן לעבן קיין שיינעם בנין ניט געזעהן“. דער דאַך פֿון בית־המקדש איז געווען באַצירט מיט גאָלדענע שפּיזן. מיטן בית־המקדש האָט געגרענעצט דער שלאָס אַנטאָניאַ, וואָס האָט געהאַט דעם אויסזעהן פֿון אַן אומגעהויער גרויסן פֿירקאַנטיקן טורעם מיט קליינע טורעמס אין די ווינקלעך. מחמת די פֿיל גרויסע בנינים, וואָס אַרום אים, און מחמת דער מויער און די טורעמס, האָט דער בית־המקדש אויסגעזעהן ווי אַ גרויסע באַפֿעסטיקטע שטאָט. ניט ווײַט פֿון בית־המקדש איז געשטאַנען הורדוסעס פּאַלאַץ, געבויט פֿון מירמלשטיין.

נאָך פֿיל אַנדערע גרויסאַרטיקע בנינים מיט אַלערליי פֿאַרצירונגען זײַנען געווען אין ירושלים, נאָר דער גרעסטער רוב פֿון די הײַזער האָבן אויסגעזעהן ווי שטיינערנע קאַסטנס. די דעכער זײַנען געווען פֿלאַכע, און די אײַנוואוינער פֿלעגן דאָרט פֿאַרברענגען די הייסע זומער־נעכט. אַ דאַנק דעם וואַרעמען קלימאַט פֿלעגן די אײַנוואוינער פֿון ירושלים בכלל פֿאַרברענגען אַ סך צײַט אויף דער פֿרײַער לופֿט. די בעלי־מלאכות פֿלעגן אַרבעטן געוויינטלעך בײַ זיך אויפֿן הויף אָדער אין בײַדלעך פֿון ברעטער, וואָס זיי האָבן געשטעלט אויף די גאַסן אָדער פּלעצער; דאָרט גופֿא פֿלעגן זיי פֿאַרקויפֿן זייערע אויסאַרבעטונגען.

די הײַזער פֿון ירושלים זײַנען געשטאַנען געבויט אויף זײַטן פֿון בערגלעך. דערפֿאַר זײַנען די גאַסן געגאַנגען באַרג־אַרויף און באַרג־אַראָפּ און זײַנען געווען אַזוי שמאָל, אַז צוויי אָנגעלאָדענע אייזלען האָבן קוים געקאָנט זיך אויסמײַדן. נעענטער צו די טויערן פֿון שטאָט זײַנען די גאַסן געווען ברייטער. דאָ האָבן זיך געפֿינען די מאַרקפּלעצער. די קראָמען זײַנען געווען געבויט דער עיקר אויף די ברייטע גאַסן, און בײַטאָג פֿלעגן די קרעמער אויסלייגן זייערע סחורה אויף פֿאַליצעס אויפֿן גאַס פֿאַר די קראָמען.

אין די טעג פֿון אַ גאַנץ יאָר האָבן אין ירושלים געוואוינט אַן ערך 80 אָדער 100 טויזנט מענטשן. נאָר אויף די גרויסע ימים־טובים פֿלעגן אָנקומען אַהין עולי־רגל פֿון גאַנץ פּאַלעסטינע, ווי אויך פֿון בבל, אַלכּסנדריאַ של מצרים, רוים, סיריע, גריכנלאַנד. עולי־רגל פֿלעגן אָפֿטמאָל זײַן אַ מיליאָן און מער. פֿאַר זיי אַלעמען האָט קיין אָרט אין די שטיבער ניט געקלעקט, דעריבער פֿלעגן אַ סך זיך אָפּשטעלן אין בײַדלעך און געצעלטן אויף די גאַסן און פּלעצער, און אַפֿילו אויסער דער שטאָט. צווישן די עולי־רגל זײַנען געווען אויך סוחרים, וואָס פֿלעגן פֿאַראויס שוין אָפּטאָן זייערע האַנדלס־געשעפֿטן. זיי פֿלעגן אַמאָל בלײַבן זיצן אין ירושלים אַ לענגערע צײַט, פֿאַרקויפֿן דאָרט די מיטגעבראַכטע סחורות און אײַנקויפֿן פּאַלעסטינישע פּראָדוקטן. צווישן די אָנגעפֿאָרענע סוחרים זײַנען געווען ניט נאָר יידן, נאָר אויך היידן.

חוץ די קראָמען, זײַנען אין ירושלים געווען נאָך אַ סך מערק; אויף איין מאַרק האָט מען פֿאַרקויפֿט גרינסן און פּירות, אויף אַן אַנדערן פֿאַרטיקע קליידער, אויף אַ דריטן — שמיד־אַרבעטן און אַזוי ווײַטער. אַ באַזונדער מאַרקפּלאַץ איז געווען אויף פֿאַרקויפֿן בהמות. אויף דעם בהמות־מאַרק פֿלעגן די

עולי-רגל קויפן שאף-ציגן, ציגן-בעק און קעלבער צוליב קרבנות, און אין די יום-טוב-טעג איז דארט געווען שטארק באלעבט.

די יידישע געלערנטע האבן געפאדערט, אז יידן זאלן האנדלען ערלעך, גלייך מיט איגענע און פרעמדע. די הענדלער האבן געמוזט האלטן גוטע סחורות און האבן א ריכטיקע וואג און מאס, זיי האבן ניט געטארט יאגן זיך נאך א צו-גרויסן ריוח. בנוגע צו אלע זאכן אין קויפן און פארקויפן האט געגאלטן א גלייכער געזעץ פאר יידן און היידן. נאר קיין פערד, אקסן, אייזלען און מויל-אייזלען האבן יידן ניט געטארט פארקויפן געצנדינער, בכדי די בהמות זאלן ניט דארפן ארבעטן אום שבת; מען האט אויך ניט געטארט פארקויפן די היידן קיין געווער, בכדי מען זאל עס ניט געבראכן קעגן יידן.

עס זיינען געווען געשטעלט באזונדערע אויפזעהער איבער די יידישע מערק און קראמען. זיי האבן אויפגעפאסט, אז די וואגן און מאסן זאלן זיין ריכטיק און ריין; זיי פלעגן אויך פארזוכן דעם וויין און אנדערע פראדוקטן, בכדי צו זעהן, צי זיי זיינען גוט. ס'פלעגט אויך טרעפן, אז דער אויפזעהער פלעגט צווינגען די הענדלער אראפצולאזן די פרייזן, און אויב ריינע איינער פלעגן ניט העלפן, פלעגט ער מאכן געברויך פון זיין שטעקן.

ווי אזוי איז געווארן רעגירט מלוכות-יהודה נאך הורדוס'ס טויט. נאך הורדוס'עס טויט איז די גאנצע גדולה פון זיין קיניגרייך באלד אראפ, און עס האט זיך ארויסגעשטעלט, אז אלע זיינע אויפטוען האבן קיין שום ממשות ניט געהאט. לויט הורדוס'עס לעצטער צוואה, האט געדארפט ירשענען די מלוכה זיין זון ארכעלאוס; נאר די רוימישע רעגירונג האט אים ניט געוואלט באשטעטיקן פאר א קיניג און האט אים געגעבן נאר דעם טיטל עטנארך אדער נשיא. ארכעלאוס האט אנגעהויבן שטארק צו אונטערדריקן דאס פאלק און געבראכן זיין מאכט צום שלעכטן. האבן יידן זיך באקלאגט אויף אים פאר דער רוימישער רעגירונג, און זי האט אים פארטריבן פון לאנד יהודה.

נאכדעם ווי ארכעלאוס איז פארטריבן געווארן (אין יאר 6 פון דער קריסטל. צייט, האט די רוימישע רעגירונג געשיקט אויף צו רעגירן איבער מלכות-יהודה א רוימישן באאמטן, וואס האט געטראגן דעם טיטל פראקוראטאר. דער פראקוראטאר האט געהאט אין זיין רשות א חיל, וואס איז געהארן צוגעקליבן צווישן דער היידנישער באפעלקערונג פון פאלעסטינע. דער פראקוראטאר גופא איז געשטאנען אונטער דעם פארוואלטער פון סוריע. געוואוינט האט ער אין דער האפן-שטאט קיסריא, און בשעת ער פלעגט קומען צופארן קיין ירושלים, פלעגט ער זיך באזעצן אין הורדוס'עס פאלאץ. געוויינטלעך פלעגן די פראקוראטארן קומען קיין ירושלים אין די שלוש-רגלים, בכדי אליין צו געבן השגחה אויף דער ארדענונג, ווען עס האבן זיך צונויפגעקליבן אזוי פיל מענטשן אין שטאט.

די פראקוראטארן האבן אויפגעפאסט, עס זאלן ווערן אויפגעקליבן דער קאפ-שטייער און די אפצאלונגען פון דער ערד. צוליב דעם האבן זיי געהאט אונטער זיך היימישע באאמטע. חוץ די דאזיקע שטייערן, האבן די איינוואוינער פון מלכות-יהודה געמוזט צאלן אפצאלונגען פון די סחורות, וואס זיינען גע-

וואָרן אַרויסגעפֿירט און אַרײַנגעפֿירט אין לאַנד. דאָס אויפֿקלײַבן די אָפּצאָ־לונגען פֿלעגט די רוימישע רעגירונג אָפּגעבן אין חכירה. דאָס איז געווען אַ גוטער עסק; די חוכרים פֿלעגן שטענדיק צונויפֿקלײַבן אַ סך מער, איידער זיי פֿלעגן אָפּגעבן דער רוימישער רעגירונג. די חוכרים גופֿא פֿלעגן אַליין זיך ניט פֿאַרנעמען מיטן קלײַבן. זיי פֿלעגן האַלטן צוליב דעם אויף שכירות קלײַבער אָדער מוכסים. די דאָזיקע מוכסים פֿלעגן טאָן זייער אַרבעט מיט אַזאַ אכזריות, אַז דאָס פֿאָלק האָט זיי פֿײַנט געהאַט און געהאַלטן זיי פֿאַר די נידעריקסטע מענטשן.

די רוימישע רעגירונג האָט פֿאַרלאַנגט נאָר, אַז יידן זאָלן צאָלן וואָס מער צינז. וואָס איז שייך צום אייגענעם שטייגער לעבן פֿון די יידן, האָט זי געלאָזט זיי טאָן, וואָס זיי ווילן, און האָט אַפֿילו ניט געפּרובט זיי צווינגען איבערבײַטן זייערע מנהגים און גלויבן. די רוימער האָבן אַפֿילו אַזוי ווײַט געשוינט די רעליגיעזע געפֿילן פֿון די יידן, אַז ווען דער רוימישער חיל פֿלעגט אַרײַנגיין אין ירושלים, פֿלעגט ער ניט מיטנעמען די פֿאָנען און שילדן, וואָס אויף זיי איז געווען אויסגעמאָלט דעם קיסרס בילד; אויף די מטבעות, וואָס מען פֿלעגט ניצן אין מלכות־יהודה, איז געווען אויסגעקריצט נאָך דעם קיסרס נאָמען; אונטער טויט־שטראָף איז געווען פֿאַרבאָטן היידן, אַפֿילו רוימישע בירגער, אַרײַנצוטרעטן אין אינעווייניקסטן הויף פֿון בית־המקדש. די יידן ווי־דער פֿלעגן צוויי מאָל אין טאָג ברענגען אַ קרבן אין בית־המקדש פֿאַרן קיסר און פֿאַרן רוימישן פֿאָלק.

די פּראָקוראַטאָרן פֿלעגן באַשטימען די כהנים־גדולים און אָפּזעצן זיי, ווען זיי האָבן געוואָלט; די בגדי־כהונה פֿון כהן־גדול פֿלעגן אַ גאַנץ יאָר ליגן באַהאַלטן אין שלאָס אַנטאָניאַ, און דער רוימישער קאָמענדאַנט פֿלעגט זיי אַרויס־געבן נאָר 4 מאָל אַ יאָר, צו די גרויסע ימים־טובים. נאָר דער סנהדרין האָט געהאַט אין דער צײַט מער דעה אין לאַנד איידער אין הורדוסעס צײַט. דער סנהדרין פֿלעגט אַרויסגעבן געזעצן און משפּטן יידן פֿאַר כלערליי פֿאַרברעכנס. נאָר אַ פּסק־דין אויף טויט־שטראָף האָט געמוזט ווערן באַשטעטיקט דורכן פּראָקוראַטאָר, און אויספֿירן די שטראָף פֿלעגן רוימישע זעלנער.

נאָר די פּראָקוראַטאָרן פֿלעגן זיך אָפּטמאָל בײַטן, און אַלע האָבן זיי געטאָן, וואָס זיי האָבן געוואָלט. צווישן די פּראָקוראַטאָרן זײַנען געווען אַזעלכע, וואָס האָבן באַזונדערס שטאַרק אונטערגעדריקט דאָס פֿאָלק און געמאַכט חוזק פֿון דער יידישער אמונה. איינער פֿון די ערגסטע פּראָקוראַטאָרן איז געווען פּאָנטיוס פּילאַטוס, וואָס האָט פֿאַרוואַלטעט איבער מלכות־יהודה אין משך פֿון 10 יאָר (26—36 נאָך ק״ר.); ער האָט ניט פֿאַרזאַמט קיין געלעגנהייט, כּדי צו באַ־ליידיקן די יידישע אמונה.

קעגן דעם אײַנגעשטעלטן מנהג, האָט פּילאַטוס געשיקט קיין ירושלים אַן אָפּטיילונג זעלנער מיט די קייזערלעכע פֿאָנען. פֿון דער דאָזיקער פֿאַרשווע־כונג פֿון דער הייליקער שטאָט האָבן זיך די יידן שטאַרק מצער געווען. איז אַ גאַנצער המון יידן אַוועק קיין קיסריה צו פּילאַטוסן, האָבן אַרומגערינגלט זײַן הויז און זײַנען דאָרט געשטאַנען פֿינף טעג און געבעטן זיך בײַ אים, ער זאָל

צונעמען די פאָנען. צולעצט האָט דער פּראָקוראַטאָר אַרײַנגעיאַגט די יידן אין צירק, אַרומגערינגלט זיי מיט זעלנער און געשראָקן זיי איבערצוקוילען, אויב זיי וועלן איבּ ניט פאָלגן. נאָר די יידן האָבן זיך ניט געלאָזט אײַנשרעקן: זיי האָבן זיך אַנידערגעוואָרפן אויף דער ערד, אויסגעשטרעקט די העלדזער און ערקלערט, אַז זיי זײַנען גרייט בעסער צו שטאַרבן, איידער צו לאָזן פאַרשוועכן זייער גלויבן.

האָט דער פּראָקוראַטאָר האָס מאָל נעמוזט נאָכגעבן; נאָר פינדעסטוועגן האָט ער אויך ווײַטער ניט איין מאָל אָנגעטאָן נגישות יידן און באַליידיקט זייער אמונה. בכדי צו מאַכן אַ סוף פון די אומרוען און מהומות, האָט דער סירישער פאַרוואַלטער אָפּגערופן פּילאַטוסן פון מלכות־יהודה, און יידן האָבן פרײַער אָפּגעאָטעמט. דער פאַרוואַלטער האָט אויך געהייסן אַריבערטראָגן די בגדי־כהונה צוריק אין בית־המקדש אַרײַן. דער רוימישער חיל פלעגט איצט אויסמײַדן צו גיין הרכן לאַנד יהודה און גיין קײַן אַראַביע דורך אַן אומוועג.

אין גיכן איז דער מצב פון יידן אויף אַ ווײַלע בעסער געוואָרן. הורדוסעס אַן אייניקל, אַגריפּס איז געוואָרן באַשטימט פאַר אַ קיניג פון יהודה. אַגריפּס האָט זיך געהאָדעוועט אין רוים אינאיינעם מיט די פּרינצן און קינדער פון די שׂרים. פּונקט ווי רײַכע רוימער, האָט ער געפירט אַן איבערגענגעריש לעבן און האָט געפטרט זײַן גאַנצן אייגנס. גראָד ווען די נויט איז געווען בײַ אים צום גרעסטן, איז זײַן גוטער פרײַנט קאַליגולאַ געוואָרן קיסר פון רויב (אין יאָר 37). קאַליגולאַ האָט תיכף געשאָנקען אַגריפּסן דעם טיטל קיניג און האָט אים אָפּגעגעבן גליל און נאָך אַ פּראָווינץ פון פּאַלעסטינע און אין יאָר 41 האָט אַגריפּס באַקומען אויך מלכות־יהודה.

לויט זײַנע רגילותן איז קיניג אַגריפּס געווען אַן עכטער רוימער. ער האָט גערן באַזוכט טעאַטערס און גלאַדיאַטאָרן־שפּילן. אין קיסריא זײַנען געווען אויסגעשטעלט די סטאַטועס פון אַגריפּסעס טעכטער; אויף די מטבעות, וואָס זײַנען געגאָסן געוואָרן אויסערהאַלב פון ירושלים, זײַנען געווען אויסגעמאָלט די בילדער פון קיניג אַגריפּס אָדער פון רוימישן קיסר. נאָר אין ירושלים גופא האָט אַגריפּס זיך אַרויסגעשטעלט פאַר שטאַרק פרום און האָט געמיט זיך באַווײַזן, אַז ער איז ביז גאָר איבערגעגעבן דער יידישער אמונה. און יידן האָבן טאַקע אַגריפּסן ליב געהאַט. אַז ער איז הורדוסעס אַן אייניקל, האָט מען אַזוי ווי פאַרגעסן, און געדענקט נאָר, אַז ער שטאַמט פון זײַן באָבעס צד פון די חשמונאים. נאָר אָט די גוטע צײַט האָט ניט לאַנג געדויערט. אין יאָר 44 איז אַגריפּס געשטאָרבן, נאָכדעם ווי ער איז קראַנק געווען סך הכל פינף טעג. איבער מלכות־יהודה איז ווידער געשטעלט געוואָרן אַ פּראָקוראַטאָר.

די מנהגים. די שטײַערן, גרענעץ־אָפּצאָלונגען, מעשׂר און אַנדערע אָפּצאָלונגען האָבן אײַנגעשלונגען דעם גרעסטן טייל פון די הכנסות פון די פּויערים; דעריבער האָבן די יידישע פּויערים געלעבט זייער אָרעם. פּונקט ווי אין אַנטיקע צײַטן, האָבן זיי געוואוינט אין קליינע בײַדלעך אָן פענסטער און אויוונס. קיין מעבל איז געוויינטלעך אין בײַדל ניט געווען. עסן פלעגן די פּויערים זיצנדיק אויף קאָבריצעס, און שלאָפן פלעגן זיי אויף דער ערד, אונטערגעלייגט אַ קאָבריצע אָדער אַ קעמל־פעל. אויף דער ערד זײַנען אויך גע־

שטאַנען ליימענע כּלים און אַ לאָמפּ מיט ביימל. איטלעכע בעל-הבתּישקייט האָט געמוזט האָבן אַ האַנט-מיל. אָנשטאָט ברויט, פֿלעגן די פּויערים עסן אָפטמאָל פּלעצלעך פֿון גערשטן-מעל. אַ סך פֿלעגן זיי געברויכן באָב, לינזן, איילבירטן און אַנדערע גרינסן און פֿרוכטן, און אויך האָניג, אייל פֿון געוויקסן און מילך-פּראָדוקטן.

יידישע בעלי-מלאכות האָבן געוואוינט אין די שטעט אין געמויערטע הייזער; נאָר זייער מעבל, בעל-הבתּישקייט, שפּייז און קליידער זיינען געווען כּמעט אַזעלכע, ווי ביי די פּויערים. בכלל האָט זיך די קליידונג פֿון די יידן ווינציק וואָס אומגעביטן. זיי פֿלעגן טראָגן אַ לאַנגן בגד פֿון געשטרייפטן אָדער ווייסן לייוונט, וואָס די פֿלעגן אָנטאָן אויפֿן הוילן לייב, און אַרומגאַרטלען זיך מיט אַ שטיק לייוונט אָדער אַ רימען. איבער אָט דעם בגד פֿלעגן זיי אַריבערוואַרפֿן אַ ברייטע פּלאַכטע, וואָס זיי פֿלעגן צונויפֿנייען פֿון צוויי שטיקער געוואַנט מיט עפֿענונגען פֿאַרן קאָפּ און פֿאַר די הענט. נאָר די כּהנים פֿלעגן טראָגן קורצע הויזן.

די ווייבערשע קליידונג האָט זיך כּמעט ניט אונטערגעשיידט פֿון דער מאַנצבילשער; זי איז נאָר געווען ברייטער. אויף די פֿיס האָבן סיי מאַנצבילן און סיי ווייבער געטראָגן סאַנדאַלן, און אויפֿן קאָפּ ווייסע טורבאַנעס. יידן האָבן די באָרד קיין מאָל ניט געשוירן. די ווייבער פֿלעגן פֿאַרפֿלעכטן די האָר אין צעפּ.

פּונקט ווי אין די אַמאָליקע צייטן, זיינען די הויפּט-פֿאַרווײַלונגען פֿון די יידישע פּויערים, בעלי-מלאכות און הענדלערס געווען די ימים-טובֿים און משפּחה-שׂמחות. נאָר די יידישע שׂרים און גרויסע סוחרים פֿלעגן אָפטמאָל מאַכן ביי זיך באַלן, און אייניקע פֿלעגן אַפֿילו באַזוכן טעאַטערס און צירקן. בכלל האָט זיך דער שטייגער לעבן פֿון די רייכע סוחרים, פֿון די הויפֿישע שׂרים און פֿון די חשובֿע כּהנים שטאַרק איבערגעביטן. זיי האָבן שטענדיק געהאַט אויפֿטראָגן מיט די גריכישע און היימישע שׂרים, און דעריבער האָבן זיי איבערגענומען פֿון זיי אַ סך זאַכן. אויך די יידישע גדולים האָבן אויסגעפּוצט זייערע שטיבער מיט טייערע מעבל און כּלים, מיט קונציק געאַרבעטע הענגלייכטער, מיט ווייכע דיוואַנעס און קאָבריצעס. געוואוינט האָבן זיי אין גרויסע געמויערטע הייזער, נאָר חדרים זיינען דאָרט געווען קליינע, מיט ווינציק פֿענצטער. אויך די יידישע גבֿירים האָבן ליב געהאַט צו פֿאַרברענגען אויף די פּלאַכע דעכער פֿון זייערע הייזער, וואָס זיינען געווען אַרומגערינגלט מיט גראַטעס. אַ טייל פֿון דאַך איז געווען געדעקט מיט אַ לייוונט, און אין די הייסע זומערדיקע נעכט פֿלעגן אַ סך דאָרט שלאָפֿן אַפֿילו.

רייכע יידן פֿלעגן טראָגן קליידער פֿון פֿיינע געוואַנטן פֿון פֿאַרשיידענע קאָלירן. באַזונדערס שטאַרק פֿלעגן זיך פּוצן די רייכע פֿרויען. זיי פֿלעגן אָנהענגען אויף זייערע סאַנדאַלן גלעקלעך אָדער בלעכלעך פֿון מעטאַל, זיי פֿלעגן טראָגן אויערינגלעך, בראַנזלעטן, קייטעלעך און אַנדערע צירונגען. אַ סך פֿון זיי פֿלעגן זיך ניט נאָר שמירן מיט שמעקנדיקע אײלן, נאָר זיי פֿלעגן אויך פּודערן זיך און פֿאַרבן די ברעמען. אייניקע האָבן געהאַט מעטאַלענע שפּיגעלעך.

יידן פֿלעגן פֿרי חתונה האָבן. ס'פֿלעגט טרעפֿן אָפטמאָל, אַז אַ בחור פֿון 18 יאָר פֿלעגט חתונה האָבן מיט אַ מיידל פֿון 12 יאָר. אַלץ זעלטענער

פֿלעגן טרעפֿן פֿאַלן, ווען יידן האָבן גענומען עטלעכע ווײַבער. דער מנהג צו געבן דעם פֿאָטער און די ברידער פֿון דער כּלה אויסקויף־געלט איז ביסלעכווײַז פֿאַרשוואונדן; איצט האָט מען דער כּלה אָנגעהויבן געבן נדן. בײַ די תּנאים פֿלעגט די כּלה באַקומען פֿון חתן אַ רינג אָדער אַן אַנדער צירונג; די חתונה פֿלעגט מען אָפּטמאָל אָפּריכטן ערשט אין אַ יאָר אַרום. די חתונה פֿלעגט געדויערן זיבן טעג און פֿלעגט אָפּגעריכט ווערן מיט פֿיל פֿריילעכקייט. די קרובֿים און אײַנגעלאַדענע געסט פֿלעגן עסן, טרינקען און זיך משמח זײַן; אַפֿילו בכּבֿודיקע זקנים פֿלעגן גיין אַ טאַנץ פֿאַר חתן־כּלה.

אויף לוויות פֿלעגן יידן שטאַרק וויינען און קלאָגן. דעם מת פֿלעגט מען אַרײַנלייגן אין מיטה און אַוועקטראָגן אויף די הענט. מקבר זײַן די מתים פֿלעגט מען אויסערן שטאָט. אין ביז קבֿר פֿלעגן אים באַלייטן די קרובֿים, וואָס פֿלעגן וויינען אויפֿן קול, רײַסן אויף זיך די קליידער און באַשיטן דעם קאָפּ מיט שטויב. אויף לוויות פֿלעגט מען דינגען באַזונדערע ווײַבער קלאָגערינס, וואָס פֿלעגן מיט זייערע יללות פֿאַרהילכן דעם געוויין פֿון די קרובֿים. אויפֿן קבֿר פֿלעגט מען שטעלן אַ שטיין אָדער אַ מצבֿה; רײַכע יידן פֿלעגט מען מקבר זײַן אין געמויערטע הייל. נאָך דער לויה פֿלעגן די ברידער און שוועסטער, זין און טעכטער, און עלטערן פֿון פֿאַרשטאָרבענעם זיבן טעג נאָכאַנאַנד ניט אָנטאָן קיין שיך און זיך ניט וואַשן (שבֿעה), און אין משך פֿון 30 טעג (שלשים) ניט אָנטאָן קיין נײַעם בגד. די גאַנצע צײַט פֿון שבֿעה פֿלעגן קומען צו די אָבֿלים קרובֿים און גוטע פֿרײַנד, בכדי זיי צו טרייסטן (מנחם־אָבֿל זײַן).

דאָס גײַסטיגע לעבן און די איסיים. אין דער צײַט פֿון דער רוימישער איבערהערשאַפֿט זײַנען יידן, פּונקט ווי פֿריער, געווען שטאַרק אַרײַנגעטאָן אין אמונה־זאַכן. די רעליגיע האָט איצט פֿאַרנומען אַ גרויסן אָרט אין לעבן פֿון פֿאָלק, און שטאַרק איז געווען דער גלייבן אין אַ ליכטיקער צוקונפֿט. כמעט אין אַלע יידישע שטעט זײַנען געווען בתּי־כּנסיות אָדער סינאַגאָגעס, דאָס איז טײַטש פֿאַרזאַמלונגס־הײַזער, וואָס דאָרט פֿלעגן יידן זיך צונויפֿקלײַבן, בכדי מתפּלל צו זײַן און צו לייענען די תּורה. אין איטלעכער סינאַגאָגע איז געשטאַנען אַן אַלמער מיט די הייליקע ספֿרים (תּיבֿה, אָרון הקודש), און עס איז געווען אויסגעבויט אַ בימה, פֿון וואַנען מען פֿלעגט זאָגן די דרשות און לייענען די תּורה; דאָס פֿלעגן טאָן די אָרטיקע אײַנוואוינער איטלעכס מאָל אַן אַנדערער; קײַן כּהנים זײַנען אין די סינאַגאָגעס געוויינטלעך ניט געווען.

אין ירושלים האָט זיך געפֿונען די העכסטע שול, אָדער בית־המדרש, וואו געלערנטע חכמים פֿלעגן זיך פֿאַרנעמען מיט אויסטײַטשן די תּורה און לערנען מיט תּלמידים די כּתבֿי הקודש מיט פּירושים. די סופֿרים, וואָס האָבן געלערנט די תּורה, זײַנען געווען שטאַרק חשובֿ בײַם פֿאָלק און האָבן געהאַט אַ גרויסע דעה בײַ יידן. אַ באַזונדערס גרויסן שם האָט געהאַט מיט זײַן געלערנטקייט, פֿרומקייט און גוטסקייט דער געלערנטער הלל.

לויט ווי מיר ווייסן, איז הלל געבוירן געוואָרן אין בבֿל. ער איז יונגערהייט אַוועק פֿון דער היים און געקומען קיין ירושלים, ווײַל ער האָט געוואָלט דאָרט לערנען תּורה. ער האָט געשטאַמט אַפֿילו פֿון אַ גרויסן יחוס, נאָר ער איז

געווען אָרעם און האָט זיך קוים מפרנס געווען מיט טאָג-אַרבעט. אין דער פרייער צייט האָט ער געלערנט תורה און פלעגט פלייסיק באַזוכן דעם בית-המדרש און מיט גרויס אויפמערקזאַמקייט זיך צוהערן צו די רייד פון זיינע רבייִם.

עס האָט געטראָפן אַמאָל, אַז הלל האָט ניט געהאַט קיין געלט צו באַצאָלן פאַרן אַריינגאַנג אין בית-המדרש. נאָר ער האָט ניט געוואָלט דורכלאָזן דעם שיעור און איז אַרויפגעקראָכן אויפן דאַך, בכדי צו הערן דאָס לערנען דורכן פענצטער פון אויבן. די מעשה האָט געטראָפן ווינטער, און באַלד האָט דער שניי פאַרשאָטן הלל׳ן, נאָר ער האָט די קעלט מיטן שניי ניט געפילט, אַזוי שטאַרק איז ער געווען אַריינגעטאָן אין לערנען. אין דער פרי האָט מען אים געפונען אַ האַלבפאַרפרוירענעם אויפן דאַך און מען האָט אים קוים אָפּגעמונטערט.

מיט דער צייט איז הלל געוואָרן אַ גרויסער געלערנטער און האָט זיך אויסגעצייכנט מיט זיין עניוות און גוטסקייט. ער האָט געוואָלט האָבן, אַז אין דער יידישער אמונה זאָלן זיין וואָס ווינציקער צערעמאָניעס, און האָט געהאַלטן, אַז דער עיקר איז גוטע כוונה און די גוטע אויפפירונג פון מענטשן. ער פלעגט זאָגן, אַז דער עצם מהות פון דער תורה באַשטייט אין אָט דעם גלייכוואָרט: „וואָס דיר איז ניט ניחא, אַז עמיצער זאָל דיר טאָן, זאָלסטו אויך דיין חבר ניט טאָן“ (מה דעלך סני לא תעבד לחברך).

בכלל איז ביי יידן אין יענער צייט שטאַרק געווען דער פאַרלאַנג צו דערגיין, ווי אַזוי דינט מען בעסער צו גאָט און ווי אַזוי דאַרף מען זיך אויפפירן בנוגע צו מענטשן. גאַנצע חברות פלעגן אויפקומען, וואָס פלעגן ביי זיך איינשטעלן פאַרשיידענע כללים, ווי אַזוי אַ מענטש האָט צו לעבן אויף דער וועלט, אַז עס זאָל זיין רעכט פאַר גאָט און שיין פאַר לייטן. אַזאַ חברה זיינען געווען די כת פון די איסייִם. די איסייִם האָבן ניט געשטרעבט צו מאַכט, עשירות און כבוד. זייער פאַרלאַנג איז געווען אָפּצוהיטן ריכטיק די תורה און איינשטעלן זייער לעבן אַזוי, ווי דאָס פאָדערט די יידישע אמונה.

אין ערשטן יאָרהונדערט נאָך דער קריסטל. צייט זיינען געווען ביז 4000 איסייִם. איינציקע פון זיי האָבן געוואוינט צעשפרייט צווישן אַנדערע יידן אין שטעט און דערפער. נאָר דער גרעסטער רוב פון די איסייִם האָבן געלעבט אָפּגעזונדערט פון דער וועלט, אין בשותּפישע דירות, אָן ווייבער און קינדער. זיי האָבן זיך אויפגעפירט זייער שטרענג און פלעגן אַרבעטן פון אין דער פרי ביז שפעט אויף דער נאַכט; זייער הויפט-באַשעפטיקונג איז געווען ערד-אַרבעט; זיי האָבן זיך אויך פאַרנומען מיט פאַרשיידענע מלאכות, נאָר פאַרבאָטן איז ביי זיי געווען אויסצואַרבעטן כלי-זיין און אַנדערע זאַכן, וואָס קאָנען שעדיקן מענטשן. מיט מסחר זיך פאַרנעמען האָבן זיי ניט געמאָרט.

די איסייִם האָבן געמוזט אָן טענות פאָלגן אַלצדינג זייערע עלטסטע. אַלצדינג איז געווען ביי זיי בשותּפות, אַפילו די קליידער. זייערע קליידער פלעגן זיי טראָגן, ביז עס פלעגן ווערן אין זיי לעכער; עסן פלעגן זיי ווינציק ביז גאָר. אין דער פרי פלעגט ביי זיי זיין אַ שותּפותדיקע סעודה, און דערנאָך פלעגן זיי זיך נעמען פאַר דער אַרבעט און האָרעווען ביז האַלבן טאָג. דערנאָך

פלעגן זיי זיך טובלען, אָנטאָן ווײַסע קליידער און זיך צונויפקלײַבן צו דער סעודה. שטיל. אָן ווערטער פלעגן זיי זיך זעצן צום טיש, און דער בעקער און קוכער פלעגט שטעלן פאַר איטלעכן ברויט און אַ שיסל מיט געקעכץ. דער עלטסטער פלעגט זאָגן אַ תפילה, און די מסובים פלעגן שווײַגנדיק נעמען זיך עסן. נאָכן עסן פלעגט מען ווידער זאָגן אַ תפילה, די איסיים פלעגן אויסטאָן פון זיך די ווײַסע קליידער און ווידער זיך פונאַנדערגיין צו דער אַרבעט ביזן אָוונט. נאָך דער אָוונט־סעודה פלעגן זיי זיך ווידער טובל זײַן און לייגן שלאָפן. אַזוי פלעגן די איסיים פאַרברענגען אַלע זייערע טעג.

נאָך מער, אײַדער די ריינקייט פון גוף, האָבן די איסיים געקלערט וועגן דער ריינקייט און ליכטיקייט פון די געדאַנקען און וועגן דער רעכט־שאַפנקייט פון די מעשׂים. ניט איטלעכער איז געווען מסוגל אויסצוהאַלטן אַזאַ לעבן פון אַרבעט און סיגופים, דערפאַר האָט פלעגט מען פריער אויספּרובן די וואָס פלעגן וועלן אָנקומען אין דער חברה איסיים. אין אַ יאָר אַרום פלעגן זיי באַקומען ווײַסע קליידער און פאַרטיכער אויף אָנצוטאָן בײַ דער טבילה. אמתע חברים פון דער כּתּה פלעגן די אָנגעקומענע ווערן ערשט אין דרײַ יאָר אַרום.

דער אויפשטאַנד פון די יידן קעגן דער איבערהער־שאַפט פון די רוימער (66—73).

קיניג אַגריפּס II און די ערשטע סימנים פונ׳ם אויפשטאַנד.

לויט דער באַשטימונג פון דער רוימישער רעגירונג האָט אַגריפּסעס זיבעצן־יעריקער זון, אַגריפּס II, געירשנט דעם קיניגלעכן טיטל; נאָר די פּאָרוואַל־טונג איבער מלכות־יהודה איז ווידער איבערגעגעבן געוואָרן צו פּראָקוראַטאָרן. אַגריפּס II האָט באַקומען אַ רוימישע ערציאונג און פלעגט מיט מער חשק זיצן בײַם רוימישן הויף, אײידער אין ירושלים. מיט זײַן גאַנצן לעבן און מיט זײַן גדולה איז ער געשטאַנען אין רשות פון רוימישן קיסר, און דערפאַר האָט ער געזוכט די גוט־פרײַנדשאַפט פון די רוימער. אַגריפּס האָט אָפּגעריט די יידישע אמונה און איז געווען שטענדיק גרייט זיך אײַנצושטעלן פאַרן פאָלק. נאָר ער איז געווען קעגן די שטרעבונגען פון די יידן אַראָפּצוּוואַרפן פון זיך דעם רוימישן יאָך און צו פירן אַ פרײַ לעבן.

אין דערזעלביקער צײַט איז דעם יידישן פאָלק אַלץ שווערער געוואָרן איבערצוטראָגן די ממשלה פון די רוימער. די רשעות פון די פּראָקוראַטאָרן איז אַלץ גרעסער געוואָרן; עס האָט געקאָנט אויסזען, אַז זיי זײַנען צווישן אַנאַנד געגאַנגען אַ געוועט, ווער פון זיי וועט מער באַרויבן דאָס פאָלק און איבּ אָנטאָן מער צרות. אמרוען האָבן כמעט ניט אויפגעהערט. ס׳איז געוואָרן אַלץ באַשײַנפּערלעך, אַז די געדולד פון די יידן גייט אויס, אַז באַלד וועט אויס־

בּרעכֿן אַן אויפֿשטאַנד, וואָס וועט אַרומנעמען גאַנץ יהודה. נאָר די רוימישע רעגירונג האָט גאָרנישט גיט געטאָן, בּכדי איינצוהאַלטן דעם ווילדווילן פֿון די פּראָקוראַטאָרן, און יענע ווידער האָבּן להכעיס ניט געשוינט די געפֿילן פֿון די יידן און האָבּן ניט פֿאַרזאַמט קיין געלעגנהייט, בּכדי זיי צו בּאַליידיקן.

מיט אַ בּאַזונדערער אומפֿאַרשעמטקייט האָט זיך אויסגעצייכנט דער פּראָקוראַטאָר געסיוס פֿלאָרוס. די פֿריערדיקע פּראָקוראַטאָרן האָבּן פּאַטראָנירט גנבים און רוצחים, בּאַפֿרייט זיי פֿון תּפֿיסה, געטיילט זיך מיט זיי די גנבֿות און גזלות, גענומען שוחד און אויסגעפּרעסט פֿון פֿאָלק, וואָס זיי האָבּן נאָר געקאָנט. פֿלאָרוס האָט זיי אַלעמען אַריבּערגעשטייגט: ער האָט זיך ניט אָפּגעשטעלט פֿון בּאַרויבּן די אוצרות פֿון בּית־המקדש און האָט געפֿאָדערט, אַז מען זאָל אים אַרויסגעבּן 17 טאַלענט גאָלד.*) נאָר די מאָס פֿון פֿאָלקס געדולד איז שוין געווען פֿול, בּייַם בּית־המקדש האָט זיך צונויפֿגעקליבּן אַ גרויסער המון מענטשן. עס האָבּן זיך געלאָזט הערן פֿון אַלע זייטן זידלערייען און חוזק־רייד. כ׳האָבּן זיך געפֿונען קאַטאָוועס־טרייבּער, וואָס האָבּן גענומען פּושקעס, אַרומגעגאַנגען צווישן עולם און געבּעטן אַ נדבֿה פֿאַרן „אָרעמען, אומגליקלעכן פֿלאָרוסן“. — אָט דער קאַטאָוועס האָט די איינוואוינער טייער געקאָסט.

געסיוס פֿלאָרוס האָט אָט די בּאַליידיקונג ניט געקאָנט מוחל זיין און האָט געקלערט נאָר, ווי אַזוי זיך נוקם צו זיין אָן די יידן. אין מאַי פֿון יאָר 66 איז ער געקומען קיין ירושלים מיט אַ מחנה זעלנער. דער כּהן־גדול און ירושלימער גדולים האָבּן זיך געפֿלייסט איינצושטילן דעם פּראָקוראַטאָרס כּעס, נאָר זיי האָבּן גאָרנישט ניט געפּועלט: ער איז געווען האַרט, ווי אַ שטיין. לויט זיין בּאַפֿעל, האָבּן די רוימישע זעלנער גענומען ראַבּעווען און הרגענען די איינוואוינער פֿון ירושלים. אין דער זעלבּיקער צייט איז פֿלאָרוס געזעסן אויף זיין שטול פֿאַרן פּאַלאַץ, און פֿאַר זיינע אויגן האָט מען דאָרט גופֿא אויפֿן פּלאַץ אַ סך חשובֿע יידן געשמיסן און אויפֿגעהאַנגען אויף קרייצן. דערנאָך האָט דער פּראָקוראַטאָר געפֿאָדערט, אַז די איינוואוינער פֿון ירושלים זאָלן בּאַגעגענען מיט פּאַראַד דעם רוימישן חיל, בּכדי דורכדעם צו בּאַווייזן זייער אונטערטעניקייט.

דאָס פֿאָלק האָט זיך געוואָלט אָפּזאָגן צו פֿאָלגן פֿלאָרוסעס פֿאַרלאַנג. נאָר די כּהנים און עלטסטע, וואָס האָבּן מורא געהאַט פֿאַר אַ נייער שחיטה, האָבּן גענומען זיך צורעדן די יידן, זיי זאָלן זיך אונטערגעבּן. די כּהנים האָבּן אַלעמען צונויפֿגערופֿן אין בּית־המקדש אַריין און האָבּן זיך אַנידערגעוואָרפֿן אויף דער ערד און געבּעטן זיך, אַז דאָס פֿאָלק זאָל נאָכגעבּן דעם פּראָקוראַטאָר, בּכדי צו ראַטעווען דעם בּית־המקדש, ער זאָל ניט ווערן אויסגעריבּן. גערירט פֿון דעם געבּעט פֿון די כּהנים, זיינען די איינוואוינער פֿון ירושלים, אָנגעטאָן אין יום־טובֿדיקע בּגדים, אַרויסגעגאַנגען אַנטקעגן דעם רוימישן חיל און בּאַגריסט אים פֿריינדלעך. נאָר לויט פֿלאָרוסעס בּאַפֿעל האָבּן די רוימישע זעלנער אויף דער בּאַגריסונג ניט געענטפֿערט. די יידן זיינען דעריבּער געוואָרן אויפֿגעבּראַכט און האָבּן אָנגעהויבּן זידלען דעם פּראָקוראַטאָר. דעמאָלט האָבּן זיך די זעלנער אַ לאָז געטאָן אויף זיי און גענומען זיי אויסהרגענען.

*) אַ טאַלענט גאָלד בּאַטרעפֿט אויף אונזער געלט אַן ערך 6000 רובּל.

האָבן די ייִדן זיך געלאָזט לויפֿן צוריק אין שטאָט אַרײַן, נאָר די רוימישע רײַטער האָבן זיי נאָכגעיאָגט, און אַ סך ייִדן זײַנען געוואָרן צעטראָטן אונטער די פֿערדס פֿיס.

נאָר די אײַנוואוינער פֿון ירושלים זײַנען באַלד געקומען צו זיך און האָבן גענומען פֿאַרטיידיקן זיך קעגן די רוימער. אַ סך האָבן אַרויפֿגעקלעטערט אויף די דעכער פֿון זייערע הײַזער און גענומען שיסן אויף די זעלנער פֿײַלן, אַנדערע ווידער האָבן זיך אַוועקגעלאָזט אין בית־המקדש, בכדי אים צו באַשיצן. אַז פֿלאָרוס האָט דערזעהן, וואָס פֿאַר אַ טומל ער האָט דאָ אָנגעמאַכט, און האָט פֿאַרשטאַנען, אַז דער קליינער רוימישער חיל וועט גאָרנישט ניט קאָנען אײַנטאָן אַנטקעגן די אײַנוואוינער פֿון ירושלים, איז ער אַוועק פֿון דאָרט קײַן קיסריא.

באַלד נאָכדעם איז קײַן ירושלים אָנגעקומען קיניג אַגריפּס. ער האָט צונויפֿגעקליבן דאָס פֿאָלק איבער פּלאַץ פֿאַר זײַן פּאַלאַץ און האָט געהאַלטן אַ לאַנגע רעדע פֿאַר זיי, וואו ער האָט זיי איבערגערעדט אונטערגעבן זיך אונטער דער ממשלה פֿון רוימישן קיסר, וואָס איז אַ מעכטיקער מושל, און אַ סך לענדער און פֿעלקער זײַנען איבו אונטערטעניק. דעם קיניגס רעדע האָט געמאַכט אַ גרויסן רושם. אַ סך זײַנען געווען גרייט זיך אונטערצוגעבן אונטער דער רוימישער רעגירונג. און מען האָט אומעטום אָנגעהויבן צאָלן צינז. נאָר אַגריפּס איז דאָס געווען נאָך ווייניק: ער האָט געפֿאָדערט, אַז די ייִדן זאָלן, ווי פֿריער, זיך אונטערגעבן פֿלאָרוסן. ווײַל אָט דער פֿאָרשלאָג האָט אַרויסגערופֿן אַ מוראדיקן כעס בײַם פֿאָלק. מען האָט דעם קיניג גענומען אויסלאַכן, באַוואַרפֿן אים מיט שטיינער, און ער האָט געמוזט אָפּפֿאָרן פֿון ירושלים מיט גאָרנישט.

דער נצחון פֿון די קנאים. צווישן ייִדישן פֿאָלק זײַנען שוין לאַנג געווען אַ פּאַרטיי קנאים, וואָס זייער אײנציקער פֿאַרלאַנג איז געווען צו באַפֿרײַען דאָס לאַנד יהודה פֿון רוימישן יאָך. די קנאים זײַנען אָבער געווען ניט קײַן סך; דער גרעסטער רובֿ פֿון פֿאָלק האָבן געהאַלטן, אַז פֿון די אַלע חלומות וועט גאָרנישט ניט אַרויסקומען, און אַז פֿירן מלחמה מיט דער מעכטיקער רוימישער אימפּעריע איז ניט פֿאַר די כּוחות פֿון קליינעם ייִדישן פֿאָלק. איצט אָבער, נאָכדעם ווי דער פּראָקוראַטאָר געסיוס פֿלאָרוס האָט מיט זײַנע גנישות געהאַט אַזוי שטאַרק צערייצט דאָס פֿאָלק, האָבן אַלץ מער מענטשן אָנגעהויבן צושטיין צו די קנאים, וואָס האָבן גערופֿן דאָס פֿאָלק צו אַן אויפֿשטאַנד. אין אַווגוסט פֿון יאָר 66 האָט דער אָנפֿירער פֿון די קנאים, אלעזר בן חנניה, געפֿועלט, אַז מען זאָל אויפֿהערן מקריבֿ צו זײַן דעם קרבן פֿאַרן קיסר. דאָס איז געווען אַזוי ווי אַ סיגנאַל, אַז דער אויפֿשטאַנד האָט זיך אָנגעהויבן.

די עלטסטע כּהנים און די ירושלימער שרים האָבן געפּרובט צורײדן אלעזרן, ער זאָל זיך אָפּזאָגן פֿון זײַן באַשלוס, נאָר ער איז געבליבן פֿעסט אין זײַן דעה. האָבן די שרים גערופֿן צו הילף דעם קיניג אַגריפּס, ער זאָל קומען מיט זײַן חיל און פֿאַרטרײַבן די קנאים. נאָר אַגריפּסעס זעלנער זײַנען געווען צו שוואַך אויף צו טאָן עפּעס קעגן די מורדים. סוף כּל סוף האָבן די קנאים גובֿר געווען, און, בכדי צו שטילן דעם כּעס, האָבן זיי פֿאַרברענט אַגריפּסעס פּאַלאַץ, דעם כּהן־גדולס הויף און אויך דאָס הויז, וואו עס זײַנען געלעגן אַלע חובֿ־

קוויטן, בכדי דורכדעם צו באַפֿרייען די אָרימע לײַט פֿון צו באַצאָלן זייערע חובֿות.

מער פֿון אַ חודש צײַט איז די ייִדישע הויפּטשטאָט געווען אין רשות פֿון די קנאים. פּלוצים זײַנען זיי געוואָר געוואָרן, אַז עס גענעהנט צו ירושלים דער פֿאַרוואַלטער פֿון סיריע מיט אַ רוימישן חיל. די ייִדן זײַנען אַרויס קעגן אים און זײַנען אָנגעפֿאַלן מיט אַזאַ אימפּעט אויף די רוימער, אַז זיי האָבן זיי אינגאַנצן צעטומלט און פֿאַרטיליקט אַ טייל פֿון זייער חיל. דערנאָך האָבן די קנאים פֿאַרנומען אַלע וועגן אין די בערג און געשטערט דער באַוועגונג פֿון רוימישן חיל. נאָר די רוימער האָט זיך פֿאָרט אײַנגעגעבן צוצוקומען ביז ירושלים. פֿאַר די מויערן פֿון שטאָט זײַנען פֿאָרגעקומען געשלעגן, און די רוימער זײַנען געוואָרן באַזיגט. האָט דער פֿאַרוואַלטער געמוזט אָפּטרעטן, און די קנאים האָבן זיך געלאָזט נאָכיאָגן אים אָן אָפּהאַלט. צולעצט האָבן די רוימער זיך געלאָזט לויפֿן, און די ייִדן האָבן פֿאַרכאַפּט זייערע וואַרף־מאַשינען און באַלעגערונגס־געצײַג.

אָט דער גרויסער נצחון האָט אָנגעמאַכט אַ שמחה בײַם גאַנצן פֿאָלק. איצט זײַנען אַפֿילו די ייִדישע גדולים צוגעשטאַנען צו די קנאים, און די געטרײַע אָנהענגער פֿון די רוימער זײַנען אַנטלאָפֿן פֿון ירושלים. נאָר אַלע האָבן פֿאַרשטאַנען, אַז די מלחמה הייבט זיך ערשט אָן, אַז די געוואונענע פֿרײַהייט וועט מען מוזן פֿאַרטיידיקן אין אַ לאַנגן בלוטיקן קאַמף. האָט מען דעריבער געמוזט גרייטן זיך און אײַנשטעלן אָרדענונג אין לאַנד. די הנהגה האָבן גענומען אויף זיך די שׂרים און כּהנים, און די קנאים האָבן זיי ניט געשטערט דערין. אין בית־המקדש איז זיך צונויפֿגעקומען אַ פֿאָלקס־פֿאַרזאַמלונג, וואו עס זײַנען אויסגעקליבן געוואָרן אָנפֿירער, וואָס אויף זיי איז אַרויפֿגעלייגט געוואָרן דער חוב צו פֿאַרטיידיקן די פּראָווינצן.

אין דער זעלביקער צײַט האָבן אויסגעבראָכן בלוטיגע געשלעגן אין קיסריא, עכּו און אַנדערע שטעט פֿון פּאַלעסטינע און סיריע צווישן די ייִדישע און הײַדנישע אײַנוואוינער. דערבײַ האָבן ביידע צדדים אַרויסגעוויזן גרויס אַכזריות. דאָרט, וואו די הײַדן זײַנען געווען מער, האָבן זיי זיך געפֿלײַסט צו פֿאַרטיליגן די גאַנצע ייִדישע באַפֿעלקערונג, ניט געשוינט ניט קיין אַלטע לײַט, ניט קיין קינדער; דאָרט ווידער, וואו די ייִדן זײַנען געווען שטאַרקער, זײַנען זיי זיך באַגאַנגען מיט די הײַדן ניט בעסער. אומעטום האָט מען געקוילעט און באַרויבט איינער דעם אַנדערן.

דער אויפֿשטאַנד אין גליל. פֿאַרן אייבערשטן אָנפֿירער איבער גליל איז אויסגעקליבן געוואָרן יוסף בן מתּתיהו. זייער אַ שווערע און וויכטיקע אויפֿגאַבע איז אויף יוספֿן אַרויפֿגעלייגט געוואָרן, וואָרום קיין גליל האָט געדאַרפֿט קומען דער רוימישער חיל צוערשט. יוסף האָט גענומען צוגרייטן זיך צו דער מלחמה. קודם כּל האָט ער אײַנגעשטעלט די אינעווייניקסטע אָרדענונג אין לאַנד. ער האָט געגרינדעט אַ סנהדרין פֿון 70 עלטסטע און האָט באַשטימט אין אַלע שטעט פֿון גליל אָרטיקע בתּי־דינים. דערנאָך האָט ער זיך גענומען גרייטן צו דער פֿאַרטיידיקונג פֿון לאַנד; ער האָט באַפֿעסטיקט די שטעט מיט מויערן און גראָבנס, צונויפֿגעקליבן חיל, פֿאַרזאָרגט אים מיט גע=

ווער און געלערנט איבן תּכסיסי־מלחמה. אַ העלפט פון די אַיינוואוינער האָט אויך ווײַטער זיך פאַרנומען מיט זייער פרידלעכער אַרבעט, בכדי צו פאַרזאָרגן דעם חיל מיט אַלע נייטיקע זאַכן.

אין פרי־יאָר פון יאָר 67 איז דער רוימישער קריגס־הויפטמאַן פלאַוויוס וועספּאַסיאַנוס (אספּסינוס) אַרײַנגעדרונגען אין גליל און האָט אָנגעהויבן אײַנ־נעמען איין שטאָט נאָך דער אַנדערער. אַדאַנק זייער קריגס־קונסט האָבן די רוימער אומעטום גובר געווען און האָבן אָן רחמנות זיך אָפּגערעכנט מיט די באַזיגטע. נאָר די נצחונות זײַנען זיי ניט גרינג אָנגעקומען. די אַיינוואוינער פון גליל האָבן זיך פאַרטיידיקט, ווי די העלדן, און בײַ דער באַלעגערונג פון די גלילער פעסטונגען זײַנען אומגעקומען ניט ווינציק רוימישע קריגסלײַט. באַזונדערס האַרטנעקיג האָבן זיך פאַרטיידיקט די אַיינוואוינער פון דער שטאָט יודפת.

יודפת איז געלעגן אויף אַ הויכן פעלזן־באַרג און געווען אַרומגערינגלט פון דרײַ זײַטן מיט טיפע אָפּגרונטן. און מ'האָט אויסגערעכט, אַז צו איר קאָן מען גיט צוטרעטן. מחמת דעם האָבן זיך אָנגעקליבן אַהין די אַיינוואוינער פון די אַרומיקע שטעט און דערפער, און אַלע האָבן זיך געגרייט אָפּצוטרײַבן דעם שונא. האָבן די רוימער אָנגעשאָטן אַ הויכן ערדוואַל און אויפגעשטעלט וואַרף־מאַשינעס און גערהאַמט אין גיכן אַיינצונעמען די פעסטונג. נאָר קליינע הײַפלעך יידן פלעגן אַלע ווײַלע אָנפאַלן אויף זיי פון דער פעסטונג און פאַר־ברענען די בנינים פון די רוימער.

וואָס גרעסער די סכנה איז געוואָרן, אַלץ דרייסטער זײַנען געוואָרן די באַלעגערטע. נאָר די רוימער האָבן זיך אויך ניט געלאָזט אָפּשרעקן. ניט געקוקט אויף זייערע גרויסע אָנווערן, האָבן זיי דערפירט די באַלעגערונגס־אַרבעטן ביזן סוף און גענומען שטורעמען די שטאָט. אַז אַלע וואַרף־מאַשינעס האָבן מיט אַמאָל אויסגעשאָסן, האָבן די מויערן פון שטאָט אַ ציטער געטאָן. אַז יוסף האָט געזען, אַז אַלע מאַשינעס שיסן רק אין איין ציל, בכדי אין יענעם אָרט דורכצוברעכן אַ לאָך אין מויער, האָט ער געהייסן אָנפילן זעק מיט שטרוי און אַראָפּלאָזן זיי אויף דעם אָרט, בכדי דורכדעם אָפּצושוואַכן דעם כּוח פון די קלעפּ. אַז די רוימער האָבן אָנגעהויבן קלאַפּן אין אַן אַנדער אָרט, זײַנען די יידן אַרויסגעלאָפן פון דער פעסטונג, אָנגעפאַלן אויף די באַ־לעגערונגס־מאַשינעס און אונטערגעצונדן זיי.

ס'זײַנען פאַרבײַ אַזוי עטלעכע וואָכן. די אַיינוואוינער פון יודפת האָבן אַפילו ניט געקלערט זיך אונטערצוגעבן. די רוימער ווידער זײַנען נאָך מער געווען אויפגערייצט דורך דעם ווידערשטאַנד, און שטאַרק איז געווען זייער פאַר־לאַנג אַיינצונעמען וואָס גיכער די פעסטונג. די רוימער האָבן געשאָסן אויף די מויערן פון שטאָט שווערע שטיינער, און די יידן האָבן געוואָרפן אויף די רוימער ברענענדיקע שײַטן האָלץ, שטיקער אײַזן און שטיינער. די באַלעגערונגס־מאַשינעס האָבן אַראָפּגעריסן טורעמס און אַלץ מער אײַנגעבראָכן די שטאָטישע מויער. יידן זײַנען הונדערטערווײַז געפאַלן פון די שונאים פײַלן און וואַרף־שטיינער. די קלאַפּערײַ פון די מאַשינעס און די פײַפערײַ פון די פײַלן האָבן

זיך אויסגעמישט מיט די קריגס־געשרייען פֿון די רוימער, מיט די יללות פֿון די ווייבער און קרעכצן פֿון די שטארבנדיקע.

איין מאל אין דער פֿרי האט אכפסינוס געפֿירט זיין חיל אויף א שטורעם. ער האט אפּגעקליבן די מוטיקסטע זעלנער, באוואפֿנט פֿון קאפּ ביז די פֿיס, און באפֿוילן זיי זיך אריינצורייסן אין פֿעסטונג איבער לייטערס און ציה־בריקן. ווי נאר עס האבן א הילך געטאן די קלעפּ פֿון די מאשינעס און די קריגס־געשרייען פֿון די באלעגערער, האבן די יידן זיך א ווארף געטאן אנטקעגן די שונאים איבער די ציה־בריקן, און ס'האט זיך אנגעהויבן א בלוטיקער געשלעג. די יידן און די רוימער האבן זיך געשלאגן מיט א גלייכער גבורה. נאר אויפֿן ארט פֿון די געפֿאלענע רוימישע זעלנער פֿלעגן באלד צוקומען נייע, די יידן אבער האבן ניט געהאט קיין פֿרישן חיל, בכדי צו פֿארבייטן די געפֿאלענע.

היות ווי די יידן האבן געוואוסט, אז זיי האבן ניט צו ווארטן אויף קיין רחמנות מצד די רוימער, דעריבער האבן זיי געקלערט נאר וועגן דעם, ווי אזוי טייערער אפּצוגעבן זייער לעבן, און האבן געקעמפֿט ביזן לעצטן טראפּן בלוט. בכדי אויסצוהרגענען וואס מער רוימער, פֿלעגן זיי באגיסן די זעלנער מיט זודיגן בוימל. קעגן דעם האבן ניט געקאנט באשיצן ניט קיין פּאנצערס, ניט קיין קיווערס, און אין מוראדיקע עינויים פֿלעגן די רוימישע זעלנער אראפּפֿאלן פֿון די בריקן אין אפּגרונט אריין און צעקלאפּט ווערן אויף טויט.

נאר דאס אלץ האט דעם אנפֿאל פֿון רוימישן חיל ניט אפּגעשטעלט. צולעצט האט זיך די רוימער איינגעגעבן צו פֿארכאפּן די פֿעסטונג. איין מאל ביינאכט, ווען די וועכטער אויף די מויערן זיינען פֿון מידקייט איינגעשלאפֿן, זיינען עטלעכע רוימישע זעלנער ארויף אויף די מויערן, אויסגעקוילעט די וועכטער און געעפֿנט די טויערן פֿון שטאט. די איינוואוינער פֿון יודפת זיינען געשלאפֿן, איינגעמאטערט נאכן שווערן טאג. ווי נאר די רוימער זיינען אריין אין שטאט, האבן זיי גענומען אויסקוילען אלעמען, ווער עס איז נאר אריינגעפֿאלן צו זיי אין האנט. דא איז שוין קיין שום ווידערשטאנד ניט מעגלעך געווען. בכדי זיך ניט אונטערצוגעבן די שונאים, האבן א סך יידן דערשטאכן איינער דעם אנדערן, און א סך האבן זיך אראפּגעווארפֿן אין אפּגרונט אריין. די רוימער האבן אויסגעהרגעט אלע מאנסבילן, און די פֿרויען און קינדער גענומען געפֿאנגען.

יוסף פֿלאוויוס. יוסף בן מתתיהו, דער אויבערשטער פֿירער פֿון גליל, האט געשטאמט פֿון א משפּחה פֿון כהנים און איז געווען א קענער אין די הייליקע ספֿרים. אין יאר 64 איז ער געווען געשיקט מיט נאך חשובע יידן אין שליחות צום רוימישן קיסר און האט פֿארבראכט צוויי יאר אין רום. דארט האט ער זיך גוט צוגעקוקט צום לעבן פֿון די רוימער און איז געווארן שטארק נתפּעל פֿון דעם. ער האט איינגעזען, אז קעגן זייער מאכט און גרויסקייט קאן קיין פֿאלק ניט באשטיין, און אז זיי דארפֿן געוועלטיקן איבער אלע לענדער.

מיט אט דער איינזעעניש איז יוסף געקומען צו פֿארן אהיים גראד אין יענער צייט, בעת גאנץ יהודה איז געווען פֿול מיט אויפֿרעגונג, און מען

האט זיך דארט געגרייט צו דער מלחמה קעגן רוים. ער האט אוודאי ניט געקאנט זיין אזוי באגייסטערט ווי די קנאים, און האט באדארפט זיין קעגן זיי. פונדעסטוועגן האט מען אים אויסגעקליבן פאר אן אנפירער פון גליל, ווייל אלע האבן שטארק געהאלטן פון זיין יחוס, געלערנטקייט און פארשטאנד. יוסף איז דעמאלט אלט געווען סך הכל 28 יאר.

בעת דער באלעגערונג פון דער פעסטונג יודפת האט זיך יוסף דארט געפונען. אז די רוימער האבן יודפת איינגענומען, האט זיך אים איינגעגעבן צו אנטלויפן פון דארט. אינאיינעם מיט נאך 40 יידן האט ער זיך באהאלטן אין א הייל ניט ווייט פון שטאט. באלד האבן די רוימער זיך דערוואוסט, אז ער איז אנטלאפן געווארן, און ארויסגעפונען זיין באהעלטעניש. האט אספסינוס געשיקט צו דער הייל צוויי פון זיינע מקורבים, וואס האבן אנגעהויבן צוריידן יוספן, ער זאל ארויסגיין פון הייל און זיך אונטערגעבן די רוימער, און האבן אים צוגעזאגט דערפאר צו שענקען אים זיין לעבן. יוסף איז שוין געווען גרייט אנצונעמען דער פארשלאג פון די רוימער. נאר די יידן, וואס זיינען געווען מיט אים אין הייל, האבן גענומען אים זידלען פאר זיין פחדנות און געשראקן אים צו הרגענען. בכדי זיך צו ראטעווען, האט יוסף אויפגעטאן אזא מין פאלשקייט. ער האט געמאכט דעם אנשטעל, אז ער וויל זיך ניט אפשיידן פון זיינע חברים אין אומגליק. און האט זיי פארגעשטעלט, זיי זאלן אויסקוילענען איינער דעם אנדערן. אלע, וואס זיינען געווען אין הייל, זיינען דערויף מרוצה געווארן, ווייל זיי איז מער ניחא געווען צו שטארבן, איידער צו ווערן געפאנגען פאר שקלאפן און אויסצושטיין אייביקן שאנד און שפאט. מען האט באשטימט צו ווארפן גורל, ווער עס זאל וועמען טויטן. און יוסף האט געמאכט אזא קונץ, אז נאכדעם ווי אלע זיינען שוין געווען טויט, איז ער געבליבן לעבן מיט נאך איינעם א יידן. דעם לעצטן האט יוסף שוין געקאנט איינריידן, ער זאל מיט אים ארויסגיין צו די רוימער און זיך לאזן נעמען געפאנגען. האבן די רוימישע זעלנער זיי אפגעפירט אין זייער לאגער.

אז מען האט געבראכט יוספן צו אספסינוסן, האט זיך דער געוועזענער אנפירער פון גליל געשטעלט זייער הכנעהדיק און גענומען חנפענען דעם רוימישן קריגס־הויפטמאן און האט אים פאראויסגעזאגט, אז ער וועט אין גיכן ווערן קיסר פון רוים. אספסינוסן האט די דאזיקע נבואה שטארק הנאה געטאן, און ער האט יוספן צוגענומען נאר פריינדליך; פארט אבער האט ער אים געלאזט האלטן דערווייל געשמידט אין קייטן, פונקט ווי אלע געפאנגענע. נאר דער צוטרוי פון רוימישן קריגס־הויפטמאן צו יוספן איז כסדר געוואקסן. באזונדערס גרויס איז געווארן אספסינוסעס פריינדשאפט צו אים, נאכדעם ווי יוספס נבואה איז טאקע מקוים געווארן, און אספסינוס איז געווארן קיסר אין רוים. דעמאלט האט ער יוספן באפרייט פון געפאנגענשאפט און געמאכט אים פאר זיינעם א מקורב. מחמת דעם האט דער געוועזענער אנפירער געקראגן דעם צונאמען פלאוויוס נאך דעם פאמיליען־נאמען פון זיין געוועזענעם האר און באפרייער.

יוסף פלאוויוס האט געלעבט לאנג. ער איז נאכן חורבן פון דער יידישער מלוכה געזעסן אין רוים און האט באשריבן די געשיכטע פון יידישן

פאָלק אין צוויי גרויסע ווערק: „די יידישע מלחמות“ און די „יידישע קדמוניות“. אין די „יידישע מלחמות“ ווערט באַשריבן דער אויפשטאַנד קעגן די רוימער, וואָס אַ סך געשעהענישן האָט יוסף גופא איבערגעלעבט און געזעהן מיט זיינע אויגן. אַלע ספרים יוספס, וואָס זיינען געבליבן ביזן היינטיקן טאָג, זיינען אָנגעשריבן אין גריכיש.

ברודער־קריג אין ירושלים און יוחנן פון גוש־חלב.

צום סוף פון יאָר 67 איז שוין גאַנץ גליל געווען אין רשות פון די רוימער, און אַכספסינוס האָט זיך געלאָזט גיין קיין ירושלים. דער רוימישער חיל האָט בכדי אָפּגעהאַלטן נצחונות און איינגענומען אייך שטאָט פון יהודה נאָך דער אַנדערער. די רוימער האָבן נאָך באַדאַרפט איינגעמען די הויפטשטאָט, און דעמאָלט וואָלט דער אויפשטאַנד געווען דערשטיקט. נאָר אומגעריכט איז געשטאָרבן דער רוימישער קיסר, און אַספּסינוס האָט דערפאַר אָפּגעהאַלטן זיך פון צו פירן ווייטער די מלחמה. אַ גאַנץ יאָר האָט געדויערט אָט די הפסקה. די איינוואוינער פון ירושלים וואָלטן געקאָנט אויסנוצן אָט די צייט, בכדי זיך גוט צוצוגרייטן צו דער קומענדיקער מלחמה. נאָר צום אומגליק, זיינען אין שטאָט אויסגעבראָכן מחלוקתן, און די יידן האָבן זיך צעטיילט אויף צוויי פיינדלעכע צדדים.

די עיקר־זאַך, וואָס האָט אַרויסגערופן די מחלוקת, זיינען געווען די מפּלות, וואָס יידן האָבן געליטן אין גליל. נאָכדעם ווי יוסף, דער אָנפירער פון גליל, האָט זיך אונטערגעגעבן די רוימער, האָבן די קנאים איינגעזעהן בחוש, אַז אויך די יידישע גדולים קאָן מען זיך ניט פאַרלאָזן. עס איז קלאָר געווען, אַז די יידישע שרים לעכצן נאָר ניט אַזוי שטאַרק נאָך דער פרייהייט פון יהודה, אַז זיי גלייבן ניט דערין, דער אויפשטאַנד זאָל האָבן הצלחה, און ביי דער ערשטער מפּלה זיינען זיי גרייט זיך אונטערצוגעבן דעם שונא. מען האָט ווידער אָנגעוואָרן דעם צוטרוי צו די גדולים, און ס'איז אַליין שטאַרקער געוואָרן די אומצופרידנקייט קעגן דער רעגירונג, קעגן אַלע, וואָס שטייען בראש פון פאָלק. דעריבער האָבן די קנאים באַשלאָסן אַראָפּצוואַרפן פון דער ממשלה די ירושלימער גדולים און אַוועקזעצן אויפן אָרט פון דער פריערדיקער רעגירונג מענטשן פון זייערע אָנהענגער. בראש פון דער באַוועגונג איז געשטאַנען יוחנן פון גוש־חלב.

יוחנן האָט געשטאַמט פון דער גלילער שטאָט גוש־חלב און האָט גענומען אַן אָנטייל אין איר פאַרטיידיקונג. אַז עס איז פאַרשוואונדן די לעצטע האָפענונג צו ראַטעווען די שטאָט פון די רוימער, האָט האָבן זי באַלעגערט, איז יוחנן מיט אַ קליינעם הייפל חברים בשתיקה אוועק פון גוש־חלב קיין ירושלים. דאָרט איז ער אַרויסגעטראָטן קעגן יוספן און קעגן די יידישע גדולים און האָט זיך גענומען צו באַווייזן, אַז זיי זיינען בוגדים און פריינד פון די רוימער.

יוחננס רייד האָבן געמאַכט אַ גרויסן רושם אויפן פאָלק. זיין השפעה איז בכדי געוואַקסן, און אין גיכן איז ער געוואָרן דער אָנפירער פון די קנאים אין ירושלים. די שנאה צו די גדולים איז געוואַקסן וואָס פון טאָג. די קנאים

האָבן געוואָלט באַזײַטיקן אַלע מיוחסים פֿון דער ממשלה, הערײַבער האָבן זיי אויסגעקליבן אַ נײַעם כהן־גדול פֿון צווישן פּראָסטן עולם.

נאָר די גדולים האָבן ניט געוואָלט זיך אונטערגעבן מיטן גוטן ווילן. האָבן זיי אויך אָנגעהויבן צו ווענדן זיך צום פֿאָלק מיט רעדעס, וואו זיי פֿלעגן באַשולדיקן די קנאים, אַז זיי זײַנען עובֿר אויף אײַנגעשטעלטע געזעצן, און אַז זיי פֿירן דאָס פֿאָלק צו אַ זיכערן אונטערגאַנג. באַלד האָבן זיך אָנגעהויבן בלוטיקע צוזאַמענשטויסן צווישן די קנאים און צווישן די אָנהענגער פֿון דער פֿריערדיקער רעגירונג. צוערשט האָבן זיי געוואָרפֿן איינער אויף אַנאַנד שטיינער, דערנאָך האָבן זיי זיך געשלאָגן מיט פֿײַלן און צולעצט האָבן זיי זיך גענומען שטעכן מיט מיט שווערדן. די געגנער זײַנען געוואָרן אַלץ אײַנגעשפּאַרטער, און פֿון ביידע צדדים זײַנען געפֿאַלן אַ סך פֿאַרוואונדעטע און געהרגעטע. סוף כּל סוף האָבן גובֿר געווען די אָנהענגער פֿון דער רעגירונג, און די קנאים האָבן געמוזט אָפּטרעטן; האָבן זיי זיך אַרײַנגעכאַפּט אין בית־המקדש און זיך דאָרט באַפֿעסטיקט.

די קנאים זײַנען איצט געווען אין אַ שווערן מצבֿ, נאָר זיי האָבן ניט אַראָפּגעלאָזט די הענט. זיי האָבן געשיקט שלוחים צו די קריגערישע אדומים און געלאָזט זיי אָנזאָגן, אַז די רעגירונג און די ירושלימער גדולים גרייטן זיך איבערצוגעבן די שטאָט צו די רוימער. זײַנען די אדומים אַרײַן אין כּעס און זײַנען באַלד אָנגעקומען פֿאַר די טויערן פֿון ירושלים; נאָר די טויערן פֿון שטאָט זײַנען געווען פֿאַרשלאָסן, און מען האָט זיי ניט אַרײַנגעלאָזט אַהין. די זעלביקע נאַכט אָבער האָט אויסגעבראָכן אַ גרויסער שטורעם, און מחמת דעם זײַנען די וועכטער פֿון די טויערן אַוועק פֿון זייער וואַך. דעמאָלט האָבן די קנאים אַרײַנגעלאָזט זייערע העלפֿער אין שטאָט אַרײַן, און ס׳האָט זיך אָנגעהויבן אַ מאָראַדיקע הריגה.

ביסלעכווײַז זײַנען געוואָרן אויסגעהרגעט אַלע חשובֿע געגנער פֿון די קנאים, צווישן זיי אויך דער געוועזענער כהן־גדול. אַ טייל פֿון זיי זײַנען באַלד געהרגעט געוואָרן, אַנדערע פֿון זיי האָט מען צוערשט אַרײַנגעזעצט אין תּפֿיסה, און דערנאָך פֿאַרמשפּט זיי צום טויט. טיילמאָל פֿלעגן די קנאים לאָזן זייערע געגנער צום משפּט, באַשולדיקן זיי, אַז זיי האָבן אויסגעטראָגן מיט די רוימער. נאָכדעם, ווי די אַדומים זײַנען אַוועק פֿון ירושלים, האָבן די קנאים אַלץ ניט אויפֿגעהערט צו הרגען זייערע שונאים. זיי האָבן אַרויפֿגעיאָגט אַזאַ שרעק אויף די אײַנוואוינער פֿון ירושלים, אַז קיינער האָט זיך ניט דערוועגט צו ריידן עפּעס קעגן זיי. יוחנן האָט געהאַט אַ דעה איבער אַלץ און האָט געוועלטיקט איבערן פֿאָלק, פּונקט ווי אַ קיניג.

די באַלעגערונג פֿון ירושלים. אין משך פֿון אָנדערטהאַלבן יאָר זײַנען אין רוים פֿאָרגעקומען אינעווייניקסטע מהומות, און די יידן זײַנען דעמאָלט די רוימער ווינציק געלעגן אין זינען. פֿאַר דער צײַט האָבן זיך אין רוים געביטן דרײַ קיסרים, און סוף כּל סוף איז דער קריגס־הויפּטמאַן אַספּאַסיאַנוס אויסגעקליבן געוואָרן פֿאַר אַ קיסר. נאָכדעם ווי דער נײַער קיסר האָט געמאַכט אָרדענונג בײַ זיך אין דער היים, האָט ער באַנײַט די מלחמה קעגן יידן און האָט געשיקט זײַן זון טיטוסן מיט אַ גרויסן חיל קעגן ירושלים.

אין פֿרי־יאָר פֿון יאָר 70 איז דער רוימישער חיל שוין געשטאַנען בײַ

די מויערן פֿון ירושלים. און באלד האט טיטוס געמוזט איינזעהן, אז דער מוט פֿון די פארטיידיקער פֿון דער הייליקער שטאט האט נאך קיין גלייכן נ״ט. פֿון פארשיידענע ידישע ישובים זיינען זיך געווען צונויפֿגעקומען קיין ירושלים עטלעכע הונדערט טויזנט איינוואוינער. די רוימער האבן נאך ניט געהאט באוויזן אויפֿצושלאגן זייער לאגער, זיינען די יידן אנגעפאלן אויף זיי מיט אזא אימפעט, אז די רוימער האבן זיך געלאזט לויפֿן. מיט גרויס מי האט טיטוס זיך איינגעגעבן אויפֿצוהאלטן די לויפֿנדיקע זעלנער און אפצוטרייבן די אנפֿאלער.

נאך דער מעשה האבן די רוימער זיך גענומען גרייטן צו א לאנגער באלעגערונג פֿון דער שטאט. באלד זיינען אלע וועלדלעך און סעדער, וואס זיינען געוואקסן ארום דער שטאט ירושלים, געווען אויסגעהאקט, און די בוימער זיינען געווארן אויסגענוצט אויף בויען וואלן. די באלעגערטע האבן די גאנצע צייט געמאכט ארויספֿאלן און געשטערט די באלעגערונגס-ארבעטן. פֿונדעסטוועגן זיינען די וואלן געווארן אויפֿגעבויט און אויף זיי זיינען געווארן ארויפֿגעשטעלט מוראדיקע ברעך-מאשינעס. מיט אט די באלעגערונגס-מאשינעס האבן די רוימער שוין אין מאי דורכגעבראכן די ערשטע מויער און באלד די צווייטע. אין פֿינף טעג ארום האבן זיי איינגענומען אויך די צווייטע מויער וואס הינטער איר האבן זיך געפֿונען די שמיד-ווארשטאטן, דער וואל-מארק און דער פלאץ, וואו מען פֿלעגט פֿארקויפֿן פֿארטיקע קליידער.

היות ווי די רוימער האבן אויף קיין ווייטערדיקן ווידערשטאנד זיך ניט גערעכנט, איז אן אפטיילונג פֿון זייער חיל רואיק אריין אין שטאט; נאר די יידן האבן באגעגנט די רוימער מיט געווער אין די הענט און גענומען שיסן אויף זיי פֿון די הייזער. האבן די זעלנער צעטומלט זיך געלאזט לויפֿן צום ארויסגאנג; נאר צו צעשטערן האבן זיי באוויזן נאר א טייל פֿון מויער. דעריבער האט זיך זיי ניט איינגעגעבן ארויסצוקומען מיט אמאל פֿון שטאט. די יידן האבן זיך געלאזט נאכיאגן נאך די רוימער און אויסהרגענען זיי. נאר טיטוס איז געשווינד געקומען זיי צו הילף, איז א קליינער טייל פֿון דער אפטיילונג גאנץ געבליבן. באלד אבער זיינען די רוימער געקומען צו זיך, גענומען ווידער שטורעמען די שטאט, און אין דריי טעג ארום איז די צווייטע מויער געווען אין זייערע הענט.

איצטער האט טיטוס באדארפֿט נאך איינעמען די דריטע מויער, וואס איז געווען צום מיינסט באפֿעסטיקט. נאר איידער ער איז צוגעטראטן צו די באלעגערונגס-ארבעטן, האט ער געפרובט צורעדן די יידן, זיי זאלן זיך אונטערגעבן. צווישן טיטוסעס מקורבים האט זיך געפֿונען דער געוועזענער קאמאנדיר פֿון גליל, יוסף פלאוויוס, און אים האט טיטוס אויפֿגעגעבן די שליחות איבערצורעדן די באלעגערטע, אז עס איז ניט כדאי ווייטער צו פֿירן מלחמה. יוסף האט צוגעזאגט די יידן, אז טיטוס וועט זיי מוחל זיין, אויב זיי וועלן זיך מיט גוטן אונטערגעבן, און האט זיי געגעבן עצות, זיי זאלן זיך באטראכטן, כל זמן עס איז נאך צייט, און מען קאן נאך פֿארהיטן דאס אומגליק. נאר ער האט גארנישט ניט געפֿועלט. די יידן, וואס זיינען געשטאנען אויף די מויערן, האבן געחוזקט פֿון אים און אפילו געשאסן אויף אים מיט פֿיילן.

דערווייל האבן די רוימער ווייטער געפֿירט די באלעגערונג, און אין צוויי

וואָכן צײַט האָבן זיי אויסגעמיט וואַלן און זיך צוגעגרייט צום שטורעם, אָבער די באַלעגערטע האָבן די וואַלן אונטערגעצינדן. האָבן די זעלנער גענומען אַרויסראַמען די באַלעגערונגס־מאַשינעס, נאָר די ייִדן האָבן אײַנגעשטעלט זייער לעבן, אַרויסגעריסן בײַ זיי די מאַשינעס און געשטערט זיי לעשן דעם פֿײַער. אויף אַזאַ אופֿן זײַנען אַ סך מאַשינעס צעשטערט געוואָרן. אָט די מפּלה האָט די רוימער אָפּהענגיק געמאַכט, און ס'איז בײַ זיי אויפֿגעקומען אַ ספֿק, צי וועלן זיי גיך פֿאַרענדיקן די באַלעגערונג. אין יוני איז אָפּגעהאַלטן געוואָרן אַ קריגסראַט, וואָס אויף אים איז באַשלאָסן געוואָרן אַרומצורינגלען ירושלים פֿון אַלע זײַטן מיט אַ וואַל, בכדי דורכן הונגער צו צווינגען די אײַנוואוינער זיך אונטערצוגעבן.

נאָך פֿריִער האָט אין ירושלים אויסגעפֿעלט עסנוואַרג. אַז די רוימער האָבן אויסגעשטעלט וועכטער אַרום און אַרום, אַזוי אַז מען האָט קיין שום עסנוואַרג ניט געקאָנט צופֿירן, האָט זיך אָנגעהויבן ממש אַ הונגער. פֿון שטאָט פֿלעגן אָפֿטמאָלס אַרויסגיין אָרימע לײַט, אַרומבלאָנקען איבער די גריבער און טאָלן, זוכן פֿאַר זיך צום עסן קרײַטעכצער און גראָזן. אָבער על פּי רוב פֿלעגן די אומגליקלעכע אַרײַנפֿאַלן אין די הענט פֿון די רוימישע זעלנער, וואָס פֿלעגן זיי שלאָגן און אויפֿהענגען אויף קרייצן. בכדי אײַנצושרעקן די באַלעגערטע, זײַנען די קרייצן מיט די געהאַנגענע געווען אויסגעשטעלט פֿאַרן מויער, און די צאָל פֿון די געקרייציקטע איז געוואָרן גרעסער פֿון טאָג צו טאָג.

באַלד האָט זיך די נויט פֿון הונגער אַרײַנגעכאַפּט אין די פּאַלאַצן פֿון די ירושלימער נגידים. פֿאַר אַ קלײנעם הײַפֿל מעל האָט מען געצאָלט גרויסע געלטן. אַלץ ווינציקער איז געוואָרן שפּײַז אין שטאָט. ווי די שאָטנס, פֿלעגן די ייִדן אַרומבלאָנקען איבער שטאָט מיט אויסגעלאָשענע בליקן און בלאַסע, אָפּגעצערטע פּנימער. בכדי ווי עס איז צו שטילן די יסורים פֿון הונגער, פֿלעגן זיי מיט זשעדנעקייט זיך אַרויפֿוואַרפֿן אויף אַלע אָפּפֿאַלן. אַ סך פֿלעגן פֿאַלן פֿון הונגער אין מיטן גאַס. מקבר זײַן אַלעמען האָט קיין כּוח ניט געקלעקט, און די מתים פֿלעגט מען אַראָפּוואַרפֿן אין די אָפּגרונטן. פֿון די פֿוילנדיקע גופֿים איז די לופֿט פֿאַרפּעסטעט געוואָרן.

נאָר דער הונגער האָט ניט אָפּגעשוואַכט דעם מוט פֿון די קנאים און פֿון זייער פֿירער, יוחנן פֿון גוש־חלב. ס'איז אַוועק אַ וואָך נאָך אַ וואָך, און ייִדן האָבן אַפֿילו ניט געקלערט אונטערגעבן זיך. אין יולי האָבן די קנאים ווידער געמאַכט אַן אַרויספֿאַל, נאָר די רוימער האָבן זיי צוריקגעטריבן. איצט האָבן זיי באַשלאָסן אײַנצונעמען דעם שלאָס אַנטאָניאַ, וואָס איז געשטאַנען בשכנות מיטן בית־המקדש. האָבן זיי אָנגעהויבן ברעכן די מויערן מיט ברעך־מאַשינעס. די קנאים האָבן געוואָרפֿן אויף די זעלנער גרויסע שטיינער, ברענענדיקע האָלץ־שײַטן, נאָר די רוימער האָבן ניט אויפֿגעהערט אונטערצוגראָבן דעם פֿונדאַמענט פֿון די מויערן. נאָך לאַנגער מאַטערניש איז די וואַנט, סוף כּל סוף, אײַנגעפֿאַלן. נאָר פֿאַר דער צײַט האָבן די ייִדן שוין געהאַט באַוויזן אויפֿצובויען אַ נײַע מויער.

נאָר די רוימער האָבן מיט פֿאַרביטערטקייט ווײַטער געמאַכט זייערע אָנפֿאַלן אויף דער מויער. אין צוויי טעג אַרום זײַנען עטלעכע רוימישע זעלנער

אַרויפֿגעקלעטערט אויף דער מויער, אויסגעהרגעט די יידישע שומרים און אַריינגעלאָזט דעם גאַנצן רוימישן חיל אין שלאָס אַנטאָניאַ. זיינען יוחנן און די קנאים אַנטלאָפֿן אין בית־המקדש; די רוימער האָבן זיך געלאָזט נאָך זיי. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ בלוטיקער געשלעג, און באַלד איז דער גאַנצער פּלאַץ פֿול געוואָרן מיט הרוגים. צען שעה האָט געדויערט די שלאַכט, ביז די יידן האָט זיך איינגעגעבן אָפּצוטרייבן די רימער פֿון בית־המקדש.

דער בית—המקדש ווערט פֿאַרברענט און ירושלים ווער חרוב, די קנאים, וואָס האָבן זיך באַהאַלטן אין בית־המקדש, האָבן אים שטאַרק באַפֿעסטיקט. כּל זמן עס זיינען נאָך געווען שעפּסן אויף צו קוילען, איז די עבֿודה אין בית־המקדש אָפּגעריכט געוואָרן, ניט געקוקט אויפֿן הונגער. באַלד אָבער זיינען אויסגעגאַנגען אַלע שעפּסן. אַז טיטוס איז געוואָר געוואָרן וועגן דעם, האָט ער ווידער אַמאָל פֿאָרגעלייגט די יידן דורך יוסף זיך אונטערצוגעבן. נאָר יוחנן האָט דערפֿון ניט געוואָלט הערן אַפֿילו.

נאָך צוויי וואָכן זיינען אַוועק, און די רימער האָבן אַליין ניט געקאָנט איינברעכן די וואַנט פֿון בית־המקדש. איינמאָל ביינאַכט האָבן זיי געפּרובט אַרויפֿקלעטערן אויפֿן מויער מיט דער האָפֿענונג, אַז די שומרים וועלן דעמאָלט שלאָפֿן. נאָר ווי נאָר די רוימישע זעלנער האָבן זיך באַוויזן אויפֿן מויער, האָבן די שומרים מיט אַ געשריי זיך אַ לאָז געטאָן קעגן זיי, און אויפֿן געשריי פֿון די שומרים זיינען זיך צונויפֿגעלאָפֿן די איבעריקע קנאים און גענומען טרייבן די רימער צוריק. אין דער פֿינסטער איז פֿאָרגעקומען אַ בלוטיקער געשלעג, וואָס אין אים זיינען געפֿאַלן אַ סך רוימער, אָבער אויך ניט ווייניק יידן זיינען דערהרגעט געוואָרן.

אין עטלעכע טעג אַרום איז טיטוס צוגעטראָטן צו דער באַלעגערונג פֿון בית־המקדש. נאָר די יידן האָבן אַלע ווײַלע געמאַכט דרייסטע אַרויספֿאַלן און געשטערט די רימער אין זייער אַרבעט. נאָר די גבֿורה פֿון די יידן האָט זיי ווייניק געהאָלפֿן. אין חודש אַווגוסט זיינען די וואַלן פֿאַרטיק געוואָרן, און טיטוס האָט געלאָזט ברעכן די מייערן מיט ברעך־מאַשינעס. נאָר די ווענט פֿון בית־המקדש זיינען געווען זייער גראָב, אַזוי אַז די ברעך־מאַשינעס האָבן זיי ניט געשאַדט. אַז די רוימישע זעלנער אָדער פֿאָנען־טרעגער האָבן געפּרובט אַרויפֿקלעטערן איבער לייטערס אויף די מייערן, האָבן די קנאים זיי אַראָפּגעוואָרפֿן אין אָפּגרונט אַריין.

דעמאָלט האָט טיטוס געהייסן אונטערצינדן די הילצערנע טויערן פֿון בית־המקדש. אין גיכן האָט דער פֿייער אַרומגעכאַפּט אויך די זייטיקע גאַלעריעס. די שׂרפֿה האָט געדויערט אַ גאַנצע נאַכט און האָט זיך אַלץ מער אויסגעשפּרייט. צולעצט האָט אַ זעלנער אַריינגעוואָרפֿן אַ ברענענדיקן האָלץ־שייט אין די אינעווייניקסטע חדרים פֿון בית־המקדש. עס האָבן זיך אָנגעכאַפּט די פֿאָרהאַנגען און הילצערנע ווענט, און באַלד איז דער בית־המקדש געשטאַנען אין פֿלאַמען. טיטוס איז אַריין אין קדשי־קדשים און געהייסן אַרויסטראָגן פֿון בית־המקדש די מנורה און דעם שולחן.

אין דער צייט, וואָס דער בית־המקדש האָט געברענט, האָבן די רוימישע זעלנער אויסגעהרגעט די יידן, וואָס זיינען אַריינגעפֿאַלן צו זיי אין די הענט.

זיי האָבן ניט געשוינט ניט אַלט און ניט יונג, ניט קיין ווייבער און ניט קיין קינדער. זייערע ווילדע געשרייען האָבן זיך אויסגעמישט אין איין אויפֿרייסנדיקן רעש מיט די יללות פֿון פֿאַרוואונדעטע און גסיסה־קרעכצן פֿון שטאַרבנדיקע. אומעטום האָבן זיך געוואַלגערט גופֿים פֿון דערהרגעטע ייִדן. די רוימישע זעלנער האָבן די גופֿים געטראָטן מיט די פֿיס און געגוואַלדעוועט, ווי בלוטדאָרשטיקע חיות.

נאָר ניט דער חורבן בית־המקדש און ניט די טײַכן בלוט, וואָס האָבן פֿאַרפֿלייצט די הייליקע ערד, האָבן ניט געקאָנט ברעכן דעם העלדנמוט פֿון די קנאָים. אין דעם טומל האָבן יוחנן מיט אַ טייל פֿון זײַנע חברים זיך אַרויסגעכאַפּט פֿון בית־המקדש און האָבן זיך באַפֿעסטיקט אין דער „אויבערשטער שטאָט", וואו זיי האָבן באַשלאָסן זיך צו פֿאַרטיידיקן ביזן לעצטן טראָפּן בלוט. ערשט נאָך אַ באַלעגערונג פֿון פֿינף חדשים האָבן די רוימער איינגענומען גאַנץ ירושלים. זיי האָבן באַלד גענומען רויבן, הרגענען און אונטערצינדן. באַלד זײַנען אויפֿן אָרט פֿון דער הייליקער שטאָט געבליבן ליגן נאָר חורבות; גאַנץ געבליבן איז נאָר אַ טייל פֿון מויער און דרײַ טורעמס פֿון הורדוסעס פּאַלאַץ.

אָנגעזעטיקט מיט בלוט, האָבן די רוימישע זעלנער סוף כּל סוף אָפּגעשטעלט די שחיטה. די ייִדן, וואָס האָבן זיך געראַטעוועט פֿון טויט, זײַנען געוואָרן געמאַכט פֿאַר שקלאַפֿן. צענדליקער טויזנטער ייִדן זײַנען געוואָרן פֿאַרקויפֿט אויף די אַזיאַטישע מערק אָדער אַרויסגעשיקט געוואָרן קיין מצרים אויף שווערע אַרבעטן. מער ניט יוסף פֿלאַוויוס האָט געפּועלט בײַ טיטוסן, ער זאָל פֿרײַלאָזן אַן ערך צוויי הונדערט מאַן פֿון זײַנע קרובֿים.

און טיטוס איז אַוועק פֿון ירושלים, געקרוינט מיט נצחון, און איז דורך סיריע און עגיפּטן געקומען קיין רוים. אונטערוועגס האָט ער זיך אָפּגעשטעלט אין פֿאַרשיידענע שטעט, און אומעטום אָפּגעריכט ימים־טובֿים לכּבֿוד זײַן נצחון. אין אַלע שטעט, וואוהין ער איז געקומען, האָט ער אײַנגעאָרדנט גלאַדיאַטאָרן־שפּילן, און טויזנטער געפֿאַנגענע ייִדישע יונגע לײַט זײַנען געוואָרן פֿאַרצוקט פֿון ווילדע חיות אויף די צירק־פּלעצער.

אין רוים האָט מען טיטוסן אָפּגעריכט אַ גלענצנדן טריאומף, איבער די גאַסן פֿון רוים איז געריטן טיטוס, אָנגעטאָן אין אַ פּורפּור־מאַנטל און באַקרוינט מיט אַן איילבערטן־קראַנץ, און דער גאַנצער המון האָט אים שטורמיש באַגריסט. נאָך אים האָט מען געטראָגן אַ סך טײַערע זאַכן, וואָס די רוימער האָבן אַוועקגערויבט פֿון ירושלים, און אויך די מנורה, דעם גאָלדענעם טיש און אַ ספֿר תּורה, וואָס טיטוס האָט צוגענומען פֿון בית־המקדש. נאָכן קריגס־רויב איז געגאַנגען דער אָנפֿירער פֿון די קנאָים, יוחנן פֿון גוש־חלבֿ, און מיט אים דרײַ הונדערט ייִדישע יונגע לײַט, וואָס האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט זייער שיינקייט. לויט דעם אַכזריותדיקן מנהג פֿון די רוימער, האָט מען צום סוף פֿון יום־טובֿ געטויט איינעם פֿון די ייִדישע אָנפֿירער.

אין רוים איז אויפֿגעבויט געוואָרן אַ טריאומף־בויגן לכּבֿוד טיטוסן, און דאָרט זײַנען אויסגעמאָלט אייניקע געשעענישן פֿון דער מלחמה און אויך די

געריבמטע חכמים, וואָס זײַנען גענומען געוואָרן אין בית־המקדש. דער דאָזיקער טריאומף־ברינגן טיטוסעס שטייט נאָך אין רוים ביזן הײַנטיקן טאָג.

פֿון דעם גאַנצן חורבן האָבן זיך נאָר באַוויזן אַרויסצוראַטעווען אַ טייל קנאים, וואָס האָבן בשום אופֿן ניט געוואָלט זיך אונטערגעבן. זיי האָבן פֿאַרנומען דרײַ יידישע פֿעסטונגען און באַהאַלטן זיך דאָרט. אין פֿאַרלויף מיטן רוימישן חיל האָבן די עטלעכע הײַפֿעלעך קנאים קיין שום ממשות ניט געהאַט. פֿונדעסטוועגן האָט געדויערט גאַנצע דרײַ יאָר, ביז די רוימער האָבן אײַנגענומען די לעצטע יידישע פֿעסטונגען (אין יאָר 73).

די יידן האָבן ניט געשוינט ניט זיך גופֿא, ניט זייערע ווײַבער און קינדער. אין דער לעצטער פֿעסטונג מצדה זײַנען געווען באַלעגערט עטלעכע הונדערט קנאים מיט זייערע משפּחות. אַז עס האָט געהאַלטן בײַם אײַננעמען די פֿעסטונג, האָבן די יידן באַשלאָסן בעסער איבערקוילען איינער דעם אַנדערן, איידער אַרײַנפֿאַלן אין די הענט פֿון זייערע שונאים. אין פֿאַטערס האָבן געקוילעט זייערע קינדער, מאַנען זייערע ווײַבער, און צולעצט זיך אַליין אַרויפֿגעוואָרפֿן אויף זייערע שווערטן און געשטאָרבן. אַז די רוימער זײַנען אַרײַנגעדרונגען אין מצדה, האָבן זיי שוין קיין לעבעדיקן יידן ניט געפֿונען.

צום אָנדענק פֿון נצחון איבער די יידן האָט מען אין רוים אַרויסגעלאָזט מטבעות, וואָס אויף זיי איז געווען אויסגעקריצט אַ פֿאַרקלאָגטע פֿרוי מיט געבונדענע הענט, און פֿון אונטן זײַנען געווען אויסגעקריצט די ווערטער: „די באַזיגטע מלכות־יהודה" אָדער „די געפֿאַנגענע מלכות־יהודה".

מלכות יהודה נאָך דער מלחמה מיט די רוימער.
(73—4.5)

די פּרנסות. נאָך דער מלחמה איז ירושלים געווען חרוב און וויסט, ווי אַ מדבר, און ס'איז שווער געווען זיך אויסצומאָלן, אַז נאָר ניט לאַנג איז אויף דעם אָרט געשטאַנען אַ גרויסע שטאָט מיט פֿיל טויזנטער אײַנוואוינער. אין דער געגנט אַרום ירושלים האָט מען אויסגעטיילט רוימישע זעלנער חלקים ערד, און זיי האָבן דאָרט פֿאַרנומען זיך מיט ערד־אַרבעט.

דער זעלביקער חורבן איז אויך געווען אויסגעגאָסן אויפֿן לאַנד יהודה און אויף גאַנץ פּאַלעסטינע. אַ סך שטעט זײַנען אויסגעליידיקט געוואָרן פֿון אײַנוואוינער, און נאָר הויפֿנס שטיינער האָבן עדות געזאָגט, אַז אַמאָל איז דאָ אַ שטאָט געווען. אומעטום זײַנען געלעגן פֿאַרלאָזטע דירות און פֿעלדער, פֿאַרוואַקסן מיט ווילדע גראָזן. אין משך פֿון די זיבן יאָר, וואָס די יידישע מלחמה האָט געדויערט, האָבן די פּויערים אָפּגעלאָזט זייערע פֿעלדער, ניט געזייט, ניט געשניטן, און זײַנען געוואָרן לחלוטין בעטלערס.

נאָר אַז אין לאַנד איז שטילער געוואָרן, האָבן די יידן, וואָס זײַנען געראַטעוועט געוואָרן פֿון שווערד און הונגער, גענומען זיך אומקערן צוריק אין די היימישע ערטער. אַ סך פֿון זייערע קרובים און נאָהענטע מענטשן זײַנען געווען אומגעקומען פֿון שווערד, הונגער און חולאתן. אָבער זיך לאָזן אײַנזינקען אין צער און טרויער האָט מען ניט געטאָרט. מען האָט געמוזט זאָרגן

פֿאַר דער חיונה פֿון ווײַב און קינדער, און ייִדן האָבן זיך ווידער גענומען צו דער אַרבעט.

אין לאַנד יהודה זײַנען איצט געווען אַ סך ווינציקער אײַנוואוינער, ווי פֿריִער. און דערפֿאַר איז איצט געווען מער פֿרײַע ערד. נאָר די גאַנצע ערד האָט איצט געהערט צום רוימישן קיסר, און די ייִדישע פּויערים האָבן דעריבער געמוזט אים צאָלן צינז פֿאַר דער ערד. אַ סך האָרעווען האָבן די פּויערים געמוזט, בכדי צו ברענגען אַ סדר אין דער חרובֿער בעל־הבתּישקייט, זיך אָנשאַפֿן אַרבעט־געצײַג און בהמות. שווער איז זיי געווען בײַצוקומען די נויט און הונגער. די רוימישע רעגירונג אָבער האָט פֿון קיין רחמנות ניט געוואוסט און געמאָנט שטרענג דעם צינז און אַנדערע אָפּצאָלונגען. די שטײַערן, וואָס ייִדן פֿלעגן פֿריִער קלײַבן לטובֿת דעם בית־המקדש, האָט די רוימישע רעגירונג זיי איצט געצוואונגען צו צאָלן פֿאַר אַ טעמפּל פֿון רוימישן גאָט יופּיטער. דאָס איז אַוודאי געווען די ערגסטע שטראָף, וואָס מען האָט געקאָנט צוקלערן פֿאַר די באַזיגטע ייִדן. אָפּצוגעבן זייערע לעצטע פּרוטות פֿאַר געצנדינערײַ — דאָס האָט ייִדן פֿאַרשאַפֿט פֿיל שאַנד און ווייטאָג.

נאָר כ׳זײַנען אַוועק יאָרן. קיין רדיפֿות זײַנען ניט געווען, און די אײַנוואוינער פֿון מלכות־יהודה האָבן זיך ווי עס איז צוגעוואוינט צו זייער איצטיקן מצבֿ. ייִדן האָבן פֿלײַסיק געאַרבעט, די געבענטשטע ערד האָט געגעבן איר גאָב, און ביסלעכווײַז האָט דאָס פֿאָלק אָנגעהויבן קומען צו זיך. בײַ די פּויערים איז ווידער געוואָרן איבעריקע תּבֿואה, ווײַן, בוימל, טײַטלען און אַנדערע ערד־פּראָדוקטן, וואָס פּאַלעסטינע איז געבענטשט מיט זיי. די ייִדישע הענדלער און סוחרים האָבן ווידער גענומען אויפֿקויפֿן אָט די פּראָדוקטן און פֿאַרקויפֿן זיי די שכנישע פֿעלקער. ווידער אַמאָל זײַנען גאַנצע קאַראַוואַנען קעמלען און אייזלען, באַלאָדן מיט אַלערלײַ גוטס, געשיקט געוואָרן אין פֿרעמדע לענדער. מיט די קאַראַוואַנען זײַנען געפֿאָרן סוחרים; אונטערוועגס פֿלעגן זיי אויפֿקויפֿן נאָך סחורות און פֿאַרקויפֿן מיט גרויס ריווח.

הגם בשעת דער מלחמה האָבן די רוימער אַפֿילו געראַבעוועט, נאָר עטלעכע ייִדן זײַנען פֿאָרט געבליבן בײַ זייער רײַכקייט, און ווי נאָר ס׳איז רויִק געוואָרן, האָבן זיי ווידער אָנגעהויבן לעבן זיך, ווי פֿריִער. באַלד האָבן געקראָגן אַרבעט די טישלערס און בוימײַסטערס, פֿאַרבערס און גאָלדשמידן און אַנדערע בעלי־מלאכות. נאָר ייִדישע גבֿירים זײַנען שוין פֿון לאַנג אָן געוואוינט געווען צו באַנוצן ניט נאָר די אויסאַרבעטונגען פֿון די ייִדישע בעלי־מלאכות, נאָר אויך געוואַנטן, קאָבריצעס, כּלים און אַנדערע סחורות, וואָס מען האָט געבראַכט צו פֿירן פֿון פֿרעמדע לענדער, און דעריבער איז דער האַנדל פֿון דאָס ניי אָפּגעפֿרישט געוואָרן.

ווי אַזוי איז מלכות־יהודה רעגירט געוואָרן. נאָך דער מלחמה האָט איבער מלכות־יהודה פֿאַרוואַלטעט אַ באַזונדער פֿאַרוואַלטער, וואָס האָט געוואוינט אין קיסריא בײַם ים. אין ירושלים און אַנדערע ייִדישע שטעט זײַנען געוואָרן אַרײַנגעשטעלט רוימישע גאַרניזאָנען. די דאָזיקע זעלנער האָבן אַלע מאָל געמוזט זײַן גרייט צו נעמען זיך פֿאַר די געווער, ווי נאָר ייִדן זאָלן פֿרובירן מורד זײַן קעגן דער רוימישער איבערהערשאַפֿט.

כ'האָט אין פֿלוג געקאָנט אויסזײַן, אַז נאָכדעם ווי דער בית־המקדש אין ירושלים איז חרוב געוואָרן, איז שוין קיין זאַך ניט געבליבן, וואָס זאָל צונויפֿבינדן דאָס יידישע פֿאָלק. איצט איז שוין אין מלכות־יהודה ניט געווען ניט קיין כּהן־גדול, ניט קיין סנהדרין, וואָס זײַנען געשטאַנען בראש פֿון פֿאָלק און האָבן אַרויסגעגעבן געזעצן, וואָס זײַנען געווען גילטיק פֿאַר אַלע יידן. נאָר דער בית־המקדש און דער כּהן־גדול זײַנען ניט געווען דער איינציקער צונויפֿבונד פֿון יידישן פֿאָלק. יידן זײַנען געווען פֿאַרבונדן צווישן זיך נאָך דורך אַן אינעווייניקסטן, גײַסטיקן בונד, דורך זייער גלויבן, דורך זייערע מנהגים און גאַנצן שטייגער לעבן.

די יידן פֿון ארץ ישראל האָבן אָנגעהויבן זיך צונויפֿקלײַבן אַרום די בתּי־כנסיות, וואָס זײַנען געווען כּמעט אין איטלעכער שטאָט. אַזוי זײַנען געוואָרן גאַנצע קהילות פֿון יידן, וואָס האָבן זיך געהאַט זייערע בשותּפֿישע עסקים און אינטערעסן. בראש פֿון איטלעכער קהילה זײַנען געשטאַנען די עלטסטע און די קענער פֿון דער תּורה, וואָס צו זיי האָבן יידן געהאַט צוטרוי. זיי האָבן געהאַט די הנהגה פֿון אַלצדינג: אויפֿגעפּאַסט אויף דער אָרדענונג, געפּסקנט דין־תּורהס און געגעבן השגחה, אַז עס זאָלן אָפּגעהיט ווערן די דינים פֿון דער אמונה. די בתּי־כנסיות האָבן געהערט צו דער גאַנצער קהילה, און דאָרט פֿלעגן טיילמאָלס פֿאָרקומען פֿאָלקס־פֿאַרזאַמלונגען.

ווי נאָר דאָס פֿאָלק איז אַ ביסל געקומען צו זיך נאָך דעם גרויסן אומגליק, וואָס האָט אים געטראָפֿן, איז אין דער יידישער שטאָט יבֿנה געגרינדעט געוואָרן אַ ישיבֿה, וואָס האָט אין גיכן געקראָגן בײַ יידן כּמעט די זעלביקע חשיבֿות, וואָס אַמאָל דער סנהדרין. וועגן דעם, ווי אַזוי די דאָזיקע ישיבֿה איז געגרינדעט געוואָרן, ווערט דערציילט אַזאַ מעשׂה.

איינער פֿון הלל הזקנס בעסטע תּלמידים, רבן יוחנן בן זכּאי, איז געווען די גאַנצע צײַט קעגן דעם, אַז יידן זאָלן מורד זײַן קעגן דער מעכטיקער רוימישער מלוכה. ער האָט פֿאָרויסגעזען, אַז די מרידה וועט האָבן אַ שלעכטן סוף און האָט געזוכט איבעררײדן די קנאים, זיי זאָלן זיך אונטערגעבן. נאָר יענע האָבן ניט געוואָלט הערן זײַנע רייד. אַז די מלחמה האָט זיך פֿונאַנדערגעפֿלאַקערט, און ירושלים איז באַלעגערט געוואָרן, האָט רבן יוחנן באַשלאָסן אַרויסצוגיין פֿון שטאָט. די קנאים האָבן אָבער דעמאָלט פֿון שטאָט קיינעם ניט אַרויסגעלאָזט. האָבן אָבער רבן יוחננס געטרײַע תּלמידים פֿאַרשפּרייט אַ קלאַנג, אַז זייער רבי איז געשטאָרבן, האָבן אים אַרײַנגעלייגט אין אַן אָרון און אַזוי אַרום אַרויסגעטראָגן פֿון שטאָט און געבראַכט אים בשלום ביז צום רוימישן לאַגער. דער רוימישער קריגס־הויפּטמאַן האָט אים אויפֿגענומען מיט גענאָד און געגעבן אים די ערלויבעניש צו גרינדן אין יבֿנה אַ ישיבֿה.

יבֿנה איז געווען אַ קליין שטעטל ניט ווײַט פֿון יפֿו. באַלד ווי די ישיבֿה איז דאָרט געעפֿנט געוואָרן, האָבן אָנגעהויבן זיך אָנקלײַבן אַהין די געלערנטע, וואָס האָבן זיך פֿאַרנומען מיט אויספֿאָרשן די חוקים פֿון דער תּורה. אין גיכן האָט די ישיבֿה אין יבֿנה באַקומען פּונקט אַזאַ חשיבֿות בײַם פֿאָלק, ווי פֿריער דער סנהדרין. מיט אַלע שאלות אין זאַכן פֿון אמונה און אויך מיט משפּטים האָט דאָס גאַנצע פֿאָלק זיך געווענדט אַהין.

דער ערשטער ראש ישיבה אין יבנה איז געווען רבן יוחנן בן זכאי. ער איז געווען פּונקט אַזאַ עניו און גוטהאַרציקער, ווי זײַן רבי הלל. ער פֿלעגט אויפֿמערקזאַם אויסהערן די שאלות און ספקות פֿון זײַנע תלמידים און שמועסן מיט זיי ווי אַ חבר מיט אַ חבר. וועגן אים ווערט דערציילט, אַז איין מאָל האָט ער געפֿרעגט בײַ זײַנע תלמידים: „וואָס איז דער בעסטער געווינס פֿון אַ מענטשן"? די תלמידים האָבן דערויף געגעבן פֿאַרשיידענע תשובֿות. צום בעסטן איז רבן יוחנן בן זכאי געפֿעלן געוואָרן דער ענטפֿער: „דער בעסטער געווינס איז אַ גוט האַרץ".

רבן יוחנן בן זכאי האָט זיך באַגנוגנט מיטן באַשיידענעם טיטל פֿון אַ ראש־ישיבֿה. דער צווייטער ראש־ישיבֿה נאָך אים, רבן גמליאל, וואָס האָט געשטאַמט פֿון הלל הזקנס משפּחה, האָט זיך שוין אָנגערופֿן נשיא און האָט געפֿירט זײַן נשיאות זייער שטרענג. נאָר רבן־גמליאל הנשיא איז געווען שטרענג ניט נאָר צו אַנדערע, נאָר אויך צו זיך גופֿא. ער האָט געהאַט מאַיאָנטקעס און פֿלעגט זיי אָפּגעבן אין אַרענדע פּיערים און אויסלייגן זאָמען אויף צו פֿאַרזייען די פֿעלדער; נאָר ער פֿלעגט פֿון זיי נעמען ביז נאָר נידעריקע מקחים, ווײַל ער האָט אַליין מורא געהאַט זיי צו באַגזולען.

קיין חיל האָט דער נשיא אין זײַן רשות ניט געהאַט, און דעריבער האָט ער, פֿאַרשטייט זיך, ניט געקאָנט די יידן צווינגען איבערגעוואַלט צו פֿאָלגן די תקנות און החלטות פֿון יבנה׳ער בית־דין. אָבער דאָס פֿאָלק האָט אַזוי שטאַרק געהאַלטן פֿון נשיא רבן גמליאל, און פֿון די איבעריקע רבנים און געלערנטע, וואָס זײַנען געזעסן אין גרויסן בית־דין, אַז אַלע האָבן געפֿאָלגט וואָס זיי האָבן געהייסן, און קיינער האָט אַפֿילו אַ וואָרט ניט גערעדט קעגן. די וואָס האָבן ניט געוואָלט פֿאָלגן די תקנות פֿון גרויסן בית־דין, פֿלעגט מען אַרײַנלייגן אין חרם. אויף וועמען עס איז געלעגן דער חרם, דער האָט געמוזט טראָגן שוואַרצע קליידער; פֿלעגט אַזוינער שטאַרבן אָן תשובֿה, איידער מען האָט פֿון אים אַראָפּגענומען דעם חרם, פֿלעגט מען אויף זײַן אָרון אַרויפֿלייגן אַ שטיין. רבן־גמליאל הנשיא פֿלעגט אַמאָל אַרויפֿלייגן אַ חרם אויף די חשובֿסטע יידן.

דער נשיא און די רבנים זײַנען געווען ניט נאָר דיינים, זיי פֿלעגן אויך אַרויסגעבן נײַע געזעצן. איידער זיי פֿלעגן אײַנשטעלן אַ נײַע תקנה, פֿלעגט דער נשיא מיט די רבנים זיך צונויפֿקלײַבן אין ישיבֿה און דאָרט אַרומקלערן די זאַך. בעת דער זיצונג פֿלעגט דער נשיא זיצן אויף אַ הייכן אָרט, און די רבנים פֿלעגן זיצן אַרום אים אין אַ האַלבן ציגל, הינטער זיי זײַנען געשטאַנען די תלמידים; די איבעריקע צוהערער פֿלעגן זיך אויסזעצן אויף דער ערד. אַמאָל פֿלעגט דער נשיא, בײַם עפֿענען די פֿאַרזאַמלונג, זאָגן צו די אַרומיקע: „פֿרעגט!" און איטלעכער האָט דעמאָלט געקאָנט שטעלן אַ שאלה. ווען דער נשיא פֿלעגט װעלן עפּעס זאָגן, פֿלעגט ער אין דער שטיל פֿאַר זיך זאָגן עטלעכע פֿראַזעס און דער מתורגמן אָדער „אויסטײַטשער", וואָס איז געשטאַנען נעבן אים, פֿלעגט זיי איבערחזרן הויך אויפֿן קול, אַז אַלע זאָלן דאָס הערן.

עס פֿלעגט זיך טרעפֿן, אַז בעת מען פֿלעגט אַרומריידן, ווי אַזוי אײַנצושטעלן אַ נײַע תקנה אָדער מבֿטל צו זײַן אַן אַלטע, פֿלעגן די רבנים ניט אויסגלײַכן זיך אין דער דעה, איז דער נשיא געווען מחויבֿ אויסצוהערן ניט נאָר

די מיינונג פֿון די, וואָס זײַנען מסכּים מיט אים, גאָר אויך פֿון יענע, וואָס זײַנען קעגן אים. אַז די פֿראַגע פֿלעגט אויסווײַזן גענוג קלאָר, פֿלעגט מען די ויכּוחים אָפּשטעלן. בכּדי ניט אויפֿצוצווינגען די רבנים דעם נשיא׳ס מיינונג און לאָזן זיך אַלעמען פֿרײַ אַרויסזאָגן, ווי ער געפֿינט פֿאַר נייטיק, פֿלעגט די אָפּשטימונג זיך אָנהייבן פֿון ייִנגסטן מיטגליד פֿון דער ישיבֿה.

איינמאָל האָט רבן גמליאל הנשיא געפּרובט פֿאַרבאָטן אַרײַנצולאָזן אין ישיבֿה די תּלמידים, וואָס האַלטן ניט מיט אים, און האָט אָנגעהויבן צו שטרענג באַגיין זיך מיט די רבנים. זײַנען די מיטגלידער פֿון דער ישיבֿה געוואָרן אין כּעס און האָבן אים אויף אַ צײַט אָפּגעזעצט פֿון דער נשיאות און אויסגע־קליבן אויף זײַן אָרט אַן אַנדער נשיא. דעמאָלט האָט דער שטאָלצער רבן גמליאל זיך אונטערגעגעבן. ער פֿלעגט אויך ווײַטער קומען אין דער ישיבֿה צוגלײַך מיט די איבעריקע רבנים, נעמען אַן אָנטייל אין די ויכּוחים און האָט זיך אויפֿגעפֿירט מיט אַזאַ ענווֹת, אַז זינט אַ געוויסער צײַט אַרום האָבן אים די רבנים צוריק אַוועקגעזעצט אויף זײַן פֿריערדיקן אָרט.

אויף אַזאַ אופֿן האָבן די ייִדן אויך נאָכן חורבן ירושלים זיך ווײַטער געלעבט אויף זייער שטייגער. די ישיבֿה מיטן נשיא האָבן בײַ זיי פֿאַרנומען דעם אָרט פֿון סנהדרין און דעם כּהן־גדול. די אָפּצאָלונגען, וואָס ייִדן פֿלעגן פֿריער שיקן קיין ירושלים פֿאַר די כּהנים, פֿלעגן זיי איצט שיקן קיין יבֿנה צום נשיא, אויף אויסצוהאַלטן די ישיבֿה. די רוימישע קיסרים האָבן די ערשטע צײַטן געגעבן די נשיאים פֿרײַהייט צו פֿירן די אינעווייניקסטע ענינים פֿון די ייִדן; זיי האָבן נאָר געפֿאָדערט, די ייִדן זאָלן זיי צאָלן צינז און אויסהאַלטן די זעלנער, וואָס שטייען אין לאַנד יהודה.

דאָס גײַסטיקע לעבן. אין אַלע שטעט פֿון יהודה זײַנען געווען בתּי־כּנסיות אָדער סינאַגאָגעס; אין די גרעסערע שטעט זײַנען אַפֿילו געווען צו עטלעכע. אין איטלעכער סינאַגאָגע איז געשטאַנען אַן אָרון מיט ספֿרי תּורות און אַ בימה. איטלעכע סינאַגאָגע האָט געהאַט איר שמש (חזן הכּנסת), וואָס ער האָט געדאַרפֿט פֿאַרלייענען די תּורה בײַם דאַוונען און דערלאַנגען די ספֿרי תּורות אַנדערע צום לייענען; ער פֿלעגט אויך לערנען מיט קינ־דער עבֿרי זאָגן, און אַלע פֿרײַטאָג פֿאַרנאַכט פֿלעגט ער בלאָזן, בכּדי אָנצוזאָגן דעם עולם, אַז עס איז געוואָרן שבת, און מ׳זאָל אַוועקלייגן די אַרבעט; שבת־צו־נאַכטס פֿלעגט ער ווידער בלאָזן שופֿר, צום סימן, אַז דער שבת איז אַוועק, און עס קומט אָן די וואָך. די השגחה איבער דער סינאַגאָגע האָט גע־פֿירט אַ גבאי.

דאַוונען אין די בתּי כּנסיות פֿלעגט מען אויך אינדערוואָכן; נאָר שבת און יום־טובֿ פֿלעגט די תּפֿילה אָפּגעריכט ווערן מיט אַ גרעסערן פּאַראַד. די מתפּללים פֿלעגן זיצן אין אַ געוויסן סדר: די חשובֿע מיטגלידער פֿון דער קהלה פֿלעגן פֿאַרנעמען די ערשטע פּלעצער; ווײַבער זײַנען געזעסן אָפּגע־זונדערט פֿון מאַנסבילן. דאָס דאַוונען איז באַשטאַנען פֿון תּפֿילות, לייענען די תּורה און נבֿיאים; חוץ דעם פֿלעגט מען זאָגן אַ דרשה. צום סוף פֿלעגט אַ כּהן בענטשן די מתפּללים, און דער גאַנצער עולם פֿלעגט ענטפֿערן „אָמן“. אָבער ניט אין איטלעכער קהלה זײַנען געווען כּהנים, און אין אַזעלכע פֿאַלן

פֿלעגט בענטשן דעם עולם עמיצער פֿון די געלערנטע; זאָגן די תּפֿילות און דרשענען האָט געמעגט איטלעכער פֿון עולם.

אין די בתּי-כּנסיות פֿלעגט מען קלײַבן נדבֿות פֿאַר צדקה-זאַכן. דאָס געלט פֿלעגט ווערן צעטיילט אָרימע לײַט; ס'זײַנען געווען אַזעלכע, וואָס פֿלעגן באַקומען געצאָלט וואָכעס. צו קלײַבן די נדבֿות און פֿאַנאַנדערטיילן זיי איז געווען באַשטימט אַ באַזונדער גבאי, וואָס אים האָט די גאַנצע קהלה געטרויט.

אַלע ייִדן זײַנען געווען מחויב צו לערנען זייערע ייִנגלעך לייענען, בכּדי זיי זאָלן קאָנען לערנען תּורה און באַקענט ווערן מיט די דינים, וואָס אַ ייִד דאַרף זיי אָפּהיטן. לערנען פֿלעגט מען די קינדער אין באַזונדערע שולן. קינדער פֿון 6 אָדער 7 יאָר פֿלעגן זיך אײַנזעצן אויף דער ערד אַרום אַ רבי'ן (מלמד דרדקי) וואָס פֿלעגט זיי לערנען לייענען. צו קאָנען שרײַבן האָט מען אין יענע צײַט ניט געהאַלטן אַזוי שטאַרק פֿאַר נייטיק: מען האָט זיך געקאָנט באַגיין אָן דעם, ווײַל צוליב לערנען די הייליגע ספֿרים איז געווען גענוג צו קאָנען לייענען.

פֿון קינדווײַז אויף פֿלעגט מען באַקענען די ייִנגלעך מיט די דינים פֿון דער תּורה און צוגעווינען זיי אָפּהיטן די מצוות. זיי האָבן געמוזט היטן שבת, גיין אין שול אַרײַן דאַווענען, און צו 13 יאָר זײַנען זיי שוין געוואָרן בר-מצווה, און האָבן געמוזט אָפּהיטן אַלצדינג, צוגלײַך מיט אַלע דערוואַקסענע מענטשן.

היות ווי אומעטום, וואו ייִדן האָבן געוואוינט, זײַנען געווען שולן פֿאַר קינדער, דעריבער זײַנען אַלץ מער געוואָרן ייִדן, וואָס האָבן פֿאַרשטאַנען צו לייענען. אַ סך ייִדן פֿלעגן זיך אָנשאַפֿן ספֿרים פֿון תּנ"ך און פֿלעגן אין דער פֿרײַער צײַט לערנען תּורה, בכּדי צו וויסן אַלע דינים פֿון דער אמונה.

חוץ אָנפֿאַנגס-שולן, וואו מען האָט געלערנט נאָר לייענען, זײַנען אין לאַנד יהודה געווען ישיבֿות, וואו רבנים האָבן געלערנט מיט תּלמידים תּורה. נאָכן חורבן ירושלים פֿלעגן אַ סך יונגע לײַט, בעלי-כּשרונות, וואָס האָבן געוואָלט קאָנען לערנען, קומען אין דער יבֿנה'ער ישיבֿה. דאָס פֿאָלק האָט אָפּגעגעבן גרויס כּבֿוד די געלערנטע רבנים. אַז עמיצער פֿון זיי פֿלעגט פֿאַרבײַגיין, פֿלעגן אַלע אויפֿשטיין, און אומעטום פֿלעגט מען זיי אָפּטרעטן דעם אויבנאָן.

אין די ישיבֿות פֿלעגט מען זיך פֿאַרנעמען מיט לערנען די תּורה. לערנען זיך אין דער ישיבֿה האָבן געקאָנט נאָר יונגע לײַט מיט אַ שאַרפֿן קאָפּ און אַ גוטן זכּרון. די מעשׂה דערפֿון איז דאָס, וואָס אין משך פֿון דער צײַט האָבן זיך אָנגעקליבן, חוץ די חוקים, וואָס זײַנען פֿאַרשריבן אין דער תּורה, אַ סך נײַע דינים, וואָס זײַנען שײַך צו אַזעלכע פֿאַלן, וואָס זײַנען אין חומש גאָרניט דערמאָנט. אַשטייגער, אין דער תּורה שטייט געשריבן: „זאָלסט ניט טאָן קיין אַרבעט אין טאָג פֿון שבת". נאָר ס'איז ניט אויסגערעכנט, וואָסערע אַרבעטן מען טאָר ניט טאָן. זײַנען געקומען די רבנים און האָבן אויסגעטײַטשט, וואָסערע זײַנען דאָס די אַרבעטן, וואָס זײַנען פֿאַרבאָטן אום שבת; עס האָבן זיך אָנגעקליבן אַזעלכע 39. אָדער די תּורה האָט פֿאַרזאָגט ניט צו קאָכן קיין „ציקעלע אין איר מוטערס מילך"; פֿון דאָזיקן חוק האָבן די רבנים אָפּגע-

לערנט אַ סך דינים וועגן פליישיקס און מילכיקס, און כדומה נאָך אַזעלכע פאַלן. אָט די אַלע נייע דינים זיינען נישט געווען פאַרשריבן, נאָר די רבנים פלעגן דאָס לערנען אויף אויסווייניק מיט זייערע תלמידים. דעריבער האָבן די תלמידים געמוזט האָבן אַ גוטן זכרון, בכדי צו געדענקען איטלעכס וואָרט פון רבי׳ן. אַזוי האָט רבן יוחנן בן זכאי געלויבט איינעם פון זיינע תלמידים, צוגעגליכן אים צו אַן אויסגעקאַלכטן ברונעם, וואָס פון אים ווערט קיין טראָפּן נישט פאַרלאָרן.

בכדי די תלמידים זאָלן גוט געדענקען די „תורה שבכתב“ (די געשריבענע תורה) און די „תורה שבעל פה“ (די תורה אויף אויסווייניק), האָט מען געמוזט אָן אַ שיעור מאָל איבערחזרן דאָס לערנען. געוויינטלעך פלעגט דאָס לערנען אין דער ישיבה פאָרקומען אַזוי. דער רבי פלעגט שטעלן אַ שאלה, און די תלמידים האָבן געמוזט געבן אַ גענויע תשובה, ווי אַזוי מען באַדאַרף זיך נוהג זיין אין אַזאַ און אַזאַ פאַל לויטן דין פון דער תורה און לויטן איינגעשטעלטן מנהג. דורך אַזאַ מין לערנען פלעגן די תלמידים זיך סוף כל סוף איינחזרן אַלע דינים און מנהגים. די פּעאיקסטע תלמידים פלעגן מיט דער צייט אַליין ווערן רבנים. בכדי צו ווערן אַ רבי, פלעגט מען מוזן באַקומען סמיכה. דאָס פלעגט פאָרקומען אַזוי: דער רבי פלעגט אַרויפלייגן זיין האַנט אויפן תלמידס קאָפּ, אַזוי ווי ער וואָלט אים געבענטשט צו זיין אַ רבי. דעריבער האָבן געדאַרפט זיין נאָך צוויי מיטגלידער פון דער ישיבה. אין דער שפּעטערדיקער צייט האָט מען די דאָזיקע רבנים גערופן „תנאים“.

רבי עקיבא. צווישן אַלע יידישע געלערנטע האָט געקראָגן אַ גרויסן שם רבי עקיבא בן יוסף. וועגן אים ווערט דערציילט, אַז יונגערהייט איז ער געווען אַ פאַסטוך ביי אַ רייכן יידן. דעם בעל הבית׳ס טאָכטער רחל האָט עקיבא׳ן ליב געקראָגן און האָט צוגעזאָגט חתונה צו האָבן מיט אים, בתנאי, אַז ער זאָל זיך זעצן לערנען און ווערן אַ תלמיד־חכם. ביז אַהער איז עקיבא געווען אַ גרויסער עם־הארץ און האָט פיינט געהאַט תלמידי חכמים. נאָר בכדי צוליב צו טאָן רחל׳ן, האָט ער זיך גענומען לערנען. רחל׳ס פאָטער האָט דעם שידוך נישט געוואָלט און האָט די טאָכטער אַרויסגעטריבן פון שטוב. נאָר זי האָט נישט געקוקט דעריף און האָט חתונה געהאַט מיט רבי עקיבא׳ן.

דאָס פּאָר פאָלק האָט געלעבט אין גרויס דחקות. איין מאָל איז די נויט געווען אַזוי גרויס, אַז רחל האָט געמוזט אָפּשערן אירע צעפּ און פאַרקויפן די האָר, בכדי פאַרן אויסגעליזטן געלט צו קויפן ברויט. איר מסירת נפש האָט גאָר קיין גרענעץ נישט געהאַט. בכדי רבי עקיבא זאָל קאָנען בעסער לערנען, האָבן זיי געמוזט אויף אַ צייט זיך שיידן און וואוינען אין פאַרשיידענע שטעט. עס זיינען אַוועק עטלעכע יאָר, און רבי עקיבא איז געקומען צו פאָרן אין דער שטאָט, וואו רחל האָט געוואוינט. פאַר דער צייט איז זיין שם אויסגעוואַקסן איבערן גאַנצן לאַנד, און הונדערטער תלמידים האָבן אים אַרומגערינגלט. אַז ער איז געקומען אין שטאָט אַריין, איז דאָס פאָלק זיך צונויפגעלאָפן פון אַלע זייטן, בכדי אָנצוקוקן דעם רבי׳ן. רחל איז אויך געווען צווישן עולם, און זי האָט באַלד דערקענט איר מאַן. האָט זי זיך דורכגעשטופּט צווישן המון, צוגעגאַנגען צו רבי עקיבא׳ן און אַרומגענומען זיינע קני. האָבן רבי עקיבא׳ס

תּלמידים געוואָלט אָפּשטופּן די אָרימע יידינע. האָט רב עקיבֿא אויסגערופֿן: „לאָזט זי! מײַן תּורה און אײַער תּורה האָבן מיר צו פֿאַרדאַנקען דער דאָזיקער פֿרוי".

סוף כּל סוף האָט רחלס פֿאָטער זיך געלאָזט איבערבעטן, און דאָס פּאָר פֿאָלק האָט אָנגעהויבן לעבן אין רײַכקייט. רבי עקיבֿא האָט קיין איין מאָל ניט פֿאַרגעסן די קרבנות, וואָס זײַן פֿרוי האָט געבראַכט פֿאַר אים, און איז איר געבליבן דאַנקבאַר זײַן גאַנץ לעבן. אויך אַנדערע האָבן פֿאַרשטאַנען צו שאַצן רחל׳ס מסירת נפֿש. איין מאָל האָט דעם נשיא׳ס פֿרוי מקנא געווען רחלען, וואָס דער מאַן האָט איר געגעבן אַ מתּנה אַ גאָלדענע צירונג, וואָס דערויף איז געווען אויסגעקריצט די שטאָט ירושלים. האָט רבן גמליאל צו איר געזאָגט: מײַן פֿרײַנד! צי האָסטו נאָכגעטאָן רבי עקיבֿא׳ס ווײַב, בעת זי האָט אָפּגעשוירן און פֿאַרקויפֿט אירע צעפּ, בכדי צו פֿאַרשאַפֿן איר מאַן די מיגלעכקייט צו לערנען רואיק די תּורה?

רבי עקיבֿא האָט זיך אויסגעצייכנט ניט נאָר מיט זײַן ניט־געוויינלעכן זכּרון, נאָר אויך מיט זײַן שאַרפֿן שׂכל. ער פֿלעגט זיך פֿלײַסן צו באַווײַזן, אַז אַלע נײַע תּקנות און דינים, וואָס די יידישע רבנים האָבן אײַנגעשטעלט, זײַנען געדרונגען פֿון די חוקים פֿון דער תּורה, און אויף אַזאַ אופֿן איז אויסגעקומען, אַז די גאַנצע תּורה שבעל פּה איז שוין געווען נכלל אין תּורת משה. דאָס האָט ער געטאָן דערפֿאַר, בכדי די רייד פֿון די חכמים זאָלן באַקומען אין די אויגן פֿון גאַנצן פֿאָלק די זעלביקע גילטיקייט און די זעלביקע קדושה, ווי די תּורה שבכּתבֿ. רבי עקיבֿא׳ס שאַרפֿע חקירות און ראיות זײַנען שטאַרק געפֿעלן געוואָרן פֿעאיקע יונגע לײַט, און דערפֿאַר האָבן זיך בײַ אים צונויפֿגעקליבן אַ סך תּלמידים.

אַ באַזונדערס גרויסער אויפֿטו רבי עקיבֿא׳ס איז געווען דאָס, וואָס ער האָט צונויפֿגעקליבן אַלע נײַע דינים און תּקנות און אײַנגעשטעלט זיי אין אַ געוויסן סדר לויט דעם ענין נאָך, צו וואָס זיי זײַנען שײַך: דהײַנו, די דינים וועגן שבת באַזונדער, די דינים וועגן חתונה באַזונדער, וועגן גט באַזונדער, וועגן קויף און פֿאַרקויף באַזונדער, און אַזוי ווײַטער. אַדאַנק אָט די זאַמלונגען פֿון תּקנות איז געוואָרן גרינגער צו לערנען און צו באַנוצן די יידישע דינים. אָט די זאַמלונגען זײַנען אָנגערופֿן געוואָרן „משנתו של רבי עקיבֿא".

רבי עקיבֿא׳ס חשיבֿות בײַם פֿאָלק איז כּסדר געוואַקסן, נאָר ער איז געבליבן אַלץ דער זעלביקער עני. ער האָט זיך ניט געיאָגט נאָך כּבֿוד און ניט געזוכט קיין הערשאַפֿט. נאָר ער האָט שטאַרק ליב געהאַט זײַן געבוירן־לאַנד און ניט אויפֿגעהערט צו חלומען וועגן דער צײַט, ווען עס וועט קומען דער אויסלייזער, וואָס דאַרף ברענגען די פֿרײַהייט זײַן פֿאָלק.

דער אויפֿשטאַנד פֿון בר כּוכבא (132—135). די שווערע פֿורעניות, וואָס זײַנען געקומען אויפֿן יידישן פֿאָלק, זײַנען ניט געווען בכּוח צו דערשלאָגן זײַן מוט. יידן האָבן ניט אויפֿגעהערט צו גלויבן און צו האָפֿן, אַז די יידישע מלוכה וועט ווידער אויפֿגעריכט ווערן מיט אַ נײַעם גלאַנץ און פּראַכט. דאָס אומגליק, וואָס זיי האָט געטראָפֿן, האָבן זיי געהאַלטן פֿאַר אַ שטראָף פֿאַר זייערע זינד. דעריבער האָבן זיי איצט גענומען זיך שטרענג אָפּ־

צוהיטן אלע חוקים, און פעסט איז געווען זייער גלויבן, אז גאָטס גענאָד וועט זיך אומקערן צום פאָלק, און אַז פריער אָדער שפּעטער וועלן ייִדן ווידער קומען צו אַ פרייען לעבן.

עס זיינען אַוועק היפּשע עטלעכע צענדליק יאָר. דער דור, וואָס האָט איבערגעלעבט אַלע שרעקנס פון דער רוימישער מלחמה, איז אויסגעשטאָרבן, און עס זיינען אויפגעשטאַנען נייע דורות, וואָס האָבן געוואוסט וועגן דער לעצטער מרידה נאָר לויט דעם, וואָס די זיידעס און טאַטעס פלעגן דערציילן. דער שרעק פאַר די רוימער און זייערע חיילות איז פאַרשוואונדן, און די האַלב-דערשטיקטע שטרעבונגען צו פרייהייט האָבן ווידער אָנגעהויבן זיך אַרויסווייזן. גראָד אין יענער צייט האָט דער רוימישער קיסר אַדריינוס גענומען זיך איינפלאַנצן אין די מזרח-לענדער דעם גריכיש-רוימישן שטייגער לעבן. ער האָט געלאָזט אויפבויען אין פאַרשיידענע שטעט טעאַטערס, צירקן און טעמפּלען. אויף אייף די חורבות פון ירושלים האָט ער געהייסן אויפבויען אַ נייע שטאָט.

ס׳האָט קיין ספק ניט געקאָנט זיין, אַז אין דער נייער שטאָט וועט ווערן אויסגעבויט אַ הייליגער טעמפּל און אַוועקגעשטעלט סטאַטועס פון די רוימישע געטער. דער געדאַנק אַליין, אַז מען קאָן אַזוי מטמא זיין די הייליקע שטאָט, האָט אויפגערודערט די הערצער פון אַלע ייִדן. דעם לעצטן טראָפּן האָט פאַרפולט דער פאַרבאָט מל צו זיין די קינדער. דאָס איז געווען גלייך צו דער גזירה פון קיניג אַנטיוכוס מבטל צו זיין די ייִדישע רעליגיע. גאַנץ מלכות-יהודה איז אויפגערודערט געוואָרן, און אַ סך האָבן זיך באַלד גענומען פאַר די געווער, בכדי צו באַשיצן דעם גלויבן.

רבי עקיבא איז געווען דער גאַנצער אויפמוער פון אויפשטאַנד. ער פלעגט אַרומפאָרן פון איין אָרט צום אַנדערן און אומעטום רופן די ייִדן מלחמה צו האַלטן פאַרן גלויבן און פרייהייט. די צאָל פון די מורדים איז וואָס פון טאָג אַלץ גרעסער געוואָרן. בכדי זיך אויסצובאַהאַלטן פון די רוימישע באַאַמטע, פלעגן זיי זיך צונויפקלייבן אין היילן און דאָרט אויך אָפּליי̈גן זייער געווער. רבי עקיבא האָט פון טיפן האַרצן געגלויבט, אַז עס איז געקומען די גאולה פון פאָלק, און האָט מיט פרייד באַגריסט דעם אָנפירער פון דער מרידה, שמעון׳ען, וואָס האָט געקראָגן דעם צונאָמען בר-כוכבא, דאָס איז טייטש: שטערן-זון.

בר-כוכבא איז געווען אַ גרויסער גבור. פון אַלע זייטן האָבן זיך אָנגעהויבן צונויפקלייבן אַרום אים ייִדן, וואָס זייער הייסער פאַרלאַנג איז געווען אַראָפּצוואַרפן דעם רוימישן יאָך. באַלד האָבן זיך אונטער זיינע פאָנען אָנגעקליבן צענדליקער טויזנטער מענטשן. עס ווערט דערציילט, אַז בר-כוכבא איז געוואָרן גרויס ביי זיך און האָט זיך איינגערעדט, אַז קיינער וועט אים מיט זיין הילף ניט ביקומען, און האָט אַזוי געזאָגט: „רבונו של עולם! אויב דו ווילסט אונז ניט העלפן, העלף כאָטש אויך ניט אונזערע שונאים, דעמאָלט וועלן מיר אַוודאי מנצח זיין“.

דער רוימישער פאַרוואַלטער פון מלכות-יהודה איז געווען צו שוואַך אַנטקעגן די מורדים. בר כוכבא האָט איינגענומען איין פעסטונג נאָך דער אַנדערער, און אין אַ יאָר אַרום זיינען אין זיין רשות געווען כמעט אַלע ייִדישע שטעט. אַז בר-כוכבא האָט איינגענומען ירושלים, האָט ער זיך געהאַלטן

פֿאַר אַזוי פֿעכט אין דער ממשלה, אַז ער האָט געהייסן גיסן מטבעות מיט דער אויפֿשריפֿט „שמעון נשיא ישראל".

דער רוימישער קיסר האָט אַלע ווײַלע געשיקט קיין מלכות־יהודה נײַע חיילות. נאָר בר־כּוכבא האָט אויסגעמיטן, אַרײַנצולאָזן זיך אין אַן אָפֿענער שלאַכט; זײַן חיל פֿלעגט זיך באַהאַלטן אין היילן און באַרג־שפּאַלטן. אָבער וואו ייִדן פֿלעגן כאַפּן קלענערע אָפּטיילונגען רוימישע זעלנער, פֿלעגן זיי זיי פֿאַרטיליקן.

אין משך פֿון צוויי יאָר האָט די גאַנצע מי פֿון די רוימער צו דערשטיקן די מרידה גאָרנישט ניט געבראַכט. אומעטום האָבן ייִדן גובר געווען. און אַ סך רוימישע זעלנער זײַנען דעמאָלט אויסגעהרגעט געוואָרן.

אַז דער קיסר אַדריינוס האָט דערזען, אַז מיט אַ קליינעם חיל קאָן ער קעגן די ייִדן גאָרנישט ניט אויפֿטאָן, האָט ער אַרויסגערופֿן פֿון בריטאַניע זײַן בעסטן קריגס־הויפּטמאַן און האָט אים אויפֿגעגעבן, ער זאָל ניט אַנדערש אײַנשטילן די מרידה פֿון די ייִדן. דער נײַער רוימישער קריגס־הויפּטמאַן, יוליוס סעווערוס, איז געקומען מיט אַ גרויסן חיל און האָט באַלד אָנגעהויבן אָפּהאַלטן נצחונות איבער די ייִדן. אַ סך פֿעסטונגען האָבן די רוימער אײַנגענומען, און צולעצט האָבן זיי אײַנגעשלאָסן בר־כּוכבאַן מיטן רעשט פֿון זײַן חיל אין דער פֿעסטונג ביתּר; אַהין זײַנען זיך צונויפֿגעקומען פֿון אַרום אַ סך ייִדישע אײַנוואוינער.

די באַלעגערונג פֿון ביתּר האָט געדויערט היבש לאַנג, נאָר סוף כּל סוף האָבן די רוימער די פֿעסטונג אײַנגענומען. דאָ האָבן זיי אַרויסגעוויזן ניט ווינציקער אַכזריות, איידער בײַם אײַננעמען ירושלים: אַלע דערוואַקסענע מאַנסבילן אויסגעהרגעט און די פֿרויען און קינדער פֿאַרקויפֿט פֿאַר שקלאַפֿן. אויך בר־כּוכבא איז אומגעקומען. אַ קליינעם טייל ייִדן האָט זיך אײַנגעגעבן אַנטרונען צו ווערן קיין בבל און אַראַביע. טייל האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אין היילן; בכדי ניט צו שטאַרבן פֿון הונגער, האָבן זיי זיך געמוזט שפּײַזן מיט נבלות. און די רוימישע זעלנער האָבן אַרומגעשנאָרט איבערן גאַנצן לאַנד, געזוכט די אַנטרונענע; וועמען זיי האָבן געכאַפּט, האָבן זיי אָן רחמנות געטייט.

וועגן רבי עקיבאַן דערציילט מען אַזאַ מעשה: ער האָט אין יענער צײַט ניט אויפֿגעהערט צו לערנען מיטן פֿאָלק תּורה. איינמאָל באַגעגנט אים אַ זײַנער אַ באַקאַנטער און זאָגט צו אים: „צי האָסטו גאָר ניט מורא פֿאַר די רוימער?" האָט אים רבי עקיבא געענטפֿערט מיט אַזאַ משל: — איין מאָל איז אַ פֿוקס געשטאַנען אויפֿן ברעג טײַך און האָט געזען, ווי די פֿיש שווימען אַרום אין וואַסער פֿון איין אָרט אויפֿן אַנדערן. „פֿאַר וועמען אַנטלויפֿט איר?" האָט בײַ זיי געפֿרעגט דער פֿוקס. — „מיר אַנטלויפֿן פֿאַר די נעצן, וואָס די מענטשן האָבן אויסגעשטעלט, בכדי אונדז צו פֿאַנגען", האָבן די פֿיש געענטפֿערט. זאָגט דער פֿוקס: „קומט אַרויס אויף דער יבשה, און לאָמיר לעבן אינאיינעם, ווי אײַערע אָבות האָבן געלעבט מיט אונדזערע אָבות". אָבער די פֿיש האָבן געענטפֿערט: „וועגן דיר, פֿוקס, זאָגט מען, אַז דו ביסט דער קליגסטער צווישן די חיות; נאָר פֿון דײַן עצה איז צו זען, אַז דו ביסט דער גרעסטער טיפּש. מה־דאָך אין וואַסער, וואָס דאָרט איז אונדזער לעבן, געפֿינען מיר זיך אין סכּנה, — הײַנט ווי זאָלן מיר שוין ניט מורא האָבן אויף דער יבשה, וואו

מיר קאנען קיין רגע ניט לעבן? — אט אזוי איז אויך מיט אונז, זאגט רבי עקיבא ווייטער, — מה-דאך, אז בשעת מיר לערנען די תורה, וואס וועגן איר שטייט געשריבן: „זי איז דיין לעבן און די פארלענגערונג פון דיינע טעג", געפינען מיר זיך אין סכנה, — היינט וואס וועט שוין זיין, ווען מיר וועלן פארלאזן די תורה?" — סוף כל סוף האבן די רוימער געכאפט רבי עקיבאן, און ער איז אומגעקומען אויף קידוש השם. מיט אייזערנע קאמען האבן זיי געריסן זיין לייב, און ער איז אויסגעגאנגען מיטן „שמע ישראל" אויף די ליפן.

פאלעסטינע נאכן אויפשטאנד פון בר-כוכבא. נאכדעם ווי די רוימער האבן חרוב געמאכט דאס לאנד יהודה, האבן זיי גענומען דארט בעל-בתעווען, ווי זיי איז געפעלן געווען. איצטער האט דער רוימישער קיסר געקאנט רואיק אויספירן זיין פלאן. אין גיכן איז אויסגעבויט געווארן אויפן ארט, וואו ירושלים איז געשטאנען, א היידנישע שטאט, וואס מען האט איר א נאמען געגעבן עליא קאפיטאלינא, לכבוד דעם קיסר עליוס אדרינוס. אין עליא קאפיטאלינא האבן זיך באזעצט רוימער, גריכן און סירער. יידן האבן דארט ניט געטארט וואוינען אונטער טויטשטראף.

138 אין דריי יאר ארום נאך דער איינשטילונג פון מלכות-יהודה, אין יאר איז דער קיסר אדרינוס געשטארבן. דעמאלט איז די יידן ווידער געווארן ערלויבט צו האלטן פריי זייער גלויבן. נאר אין עליא קאפיטאלינא איז זיי נאך אלץ געווען פארבאטן צו וואוינען.

ווי נאר די יידן, וואס זיינען געווען אנטלאפן אין די שכנישע לענדער, זיינען געוואר געווארן, אז דעם קיסר אדרינוס'עס גזרה איז בטל געווארן, האבן זיי זיך אנגעהויבן ציען צוריק אהיים. נאר די יידישע שטעט און דערפער זיינען געלעגן חרוב, און דאס גאנצע לאנד איז געווען אזוי וויסט, אז עס איז קיין מעגלעכקייט ניט געווען דארט צו וואוינען. דעריבער האבן די יידן, וואס האבן זיך אומגעקערט, געמוזט באזעצן זיך אין גליל.

אויך יבנה איז חרוב געווארן, פונקט ווי אנדערע שטעט פון יהודה. דעריבער האט אויך דער נשיא זיך געמוזט איבערקלייבן קיין גליל. אין דער שטאט אושא זיינען זיך צונויפגעפארן די רבנים און עלטסטע פון גאנץ גליל, בכדי ארומצוקלערן, ווי אזוי איינצושטעלן ארדענונג אין לאנד. קודם כל האט מען באדארפט אויסקלייבן א נשיא, ווייל רבן גמליאל איז פאר דער צייט געווען געשטארבן. רבן גמליאלס זון, רבן שמעון, איז געווען אנטלאפן נאך דער מרידה. איצט האבן די רבנים און די עלטסטע אים אויסגעקליבן פאר א נשיא. די איינוואוינער פון אושא האבן אפגעגעבן גרויס כבוד די תנאים, וואס זיינען זיך דארט צונויפגעקומען, און אויפגענומען זיי מיט א ברייטער האנט.

באלד איז אין אושא געווארן געגרינדעט א ישיבה, וואס איז געשטאנען ניט נידעריקער פאר דער ישיבה אין יבנה. דער נשיא רבן שמעון בן גמליאל איז געווען אי א גרויסער קענער פון דער תורה, אי ער איז געווען וואויל געלערנט אין דער „חכמת יונית", אין דער גריכישער וויסנשאפט. אויך לויט זיינע גוטע מדות איז ער געווען ראוי צו זיין דער פארשטייער פון יידישן פאלק. ער האט געשטרעבט צו יושר, און פלעגט שטענדיק זאגן: אויף דריי

זאָגן שטייט די וועלט: אויף אמת, גערעכטיקייט און שלום". נאָר רבן שמעון איז אויך געווען אַ בעל-גאוה. ער האָט געפֿאָדערט, אַז אַלע זאָלן אים אָפּ-געבן כּבוד, אַפֿילו די תּנאים, און זאָלן אויפֿשטיין פֿון די ערטער, ווען ער גייט אַרײַן אין דער ישיבה.

ביסלעכווײַז האָבן ייִדן אין גליל זיך גענומען פֿאַר זייערע געוויינטלעכע אַרבעטן; נאָר זייער שווער איז זיי געווען צו קומען צו זיך נאָכן חורבן. דער דרוק פֿון די רוימער איז נאָך שטאַרקער געוואָרן, זיי האָבן געריסן אָפּצאָ-לונגען פֿון אַלע זײַטן און האָבן קיין רו ניט געלאָזט. אַז די אײַנוואוינער פֿון פּאַלעסטינע האָבן געבעטן אָפּצולאָזן זיי די אָפּצאָלונגען, האָט דער פּראָוואַל-טער פֿון סיריע צו זיי געזאָגט: „איר ווילט, איך זאָל אײַך אַראָפּלאָזן די שטײַערן פֿון אײַער ערד, און איך וואָלט געוואָלט אַרויפֿלייגן אַ שטייער אַפֿילו אויף דער לופֿט, וואָס איר אָטעמט אײַן".

רבי מאיר. צווישן די תּנאים, וואָס האָבן געלעבט אין דעם נשיא רבן שמעונס צײַט, האָט זיך באַזונדערס אויסגעצייכנט רבי מאיר. די תּנאים האָבן דעמאָלט געלערנט מיט תּלמידים אומזיסט, דעריבער פֿלעגט רבי מאיר פֿאַר-דינען געלט פֿון איבערשרײַבן ספֿרים. ער איז געווען צופֿרידן מיט אַ קליי-נעם פֿאַרדינסט און האָט זײַן גאַנצע צײַט אָפּגעגעבן דער ישיבה. חוץ דעם, פֿלעגט ער אָפֿט האַלטן דרשות, וואָס פֿלעגן מאַכן אַ גרויסן רושם אויפֿן פֿאָלק.

רבי מאיר האָט זיך אויסגעצייכנט מיט גרויס סבלנות. זײַן אַמאָליקער רבי, אלישע בן אַבויה, איז אַראָפּ פֿון גלײַכן וועג, און אַלע האָבן אים גע-האַלטן פֿאַר אַן אַפּיקורס און ניט געוואָלט האָבן מיט אים קיין מגע ומשא. איין רבי מאיר האָט זיך ניט אָפּגעווענדט פֿון אים און פֿלעגט ווײַטער האָבן מיט אים אויסטראָגן, אַלץ געהאָפֿט, אַז אלישע וועט נאָך תּשובה טאָן און זיך אומקערן אויפֿן ריכטיקן וועג. אַז אלישע בן אַבויה איז געלעגן אויפֿן טויטן-בעט, איז רבי מאיר געקומען צו אים און האָט אָנגעהויבן צורײדן אים, ער זאָל תּשובה טאָן. נאָר אלישע האָט אים מיט טרערן אין די אויגן געענטפֿערט, אַז ער האַלט, אַז פֿאַר אים איז שוין צו שפּעט תּשובה צו טאָן, און אַזוי איז ער אויסגעגאַנגען. רבי מאיר איז אַ לאַנגע צײַט געשטאַנען געריהרט בײַם טויטן בעט פֿון זײַן אַמאָליקן רבי'ן און געשעפּטשעט שטילערהייט: „ער איז גע-שטאָרבן מיט אַ תּשובה, ער וועט באַקומען מחילה".

רבי מאירס ווײַב, ברוריה, האָט געוואַוסט פּונקט אַזאַ שיינע נשמה, ווי איר מאַן. זי איז געווען ניט ווייניקער געלערנט אין די הייליקע ספֿרים, איידער אַ סך רבנים. נאָר מער פֿון אַלץ האָט זיך ברוריה אויסגעצייכנט מיט איר בטחון, מיט איר טיפֿן גלויבן, וואָס האָט זי ניט פֿאַרלאָזן אַפֿילו אין די שווערסטע מינוטן פֿון לעבן. מען דערציילט אַזאַ מעשה: איין מאָל איז גע-ווען אַ פּעסט אין שטאָט, און עס זײַנען קראַנק געוואָרן רבי מאירס צוויי זין. רבי מאיר פֿלעגט, ווי געוויינטלעך, גיין אין בית-המדרש לערנען. אין דער צײַט, וואָס ער איז געווען אין בית-המדרש, זײַנען די ייִנגלעך געשטאָרבן. דאָס איז געווען אום שבת, און ברוריה האָט באַשלאָסן ניט אָנצוזאָגן דעם מאַן די טרויעריקע בשורה ביז אויף דער נאַכט. דעם גאַנצן שבת האָט זי זיך גע-האַלטן, אַזוי ווי קיין זאַך איז ניט געשעהן. אַז עס איז געוואָרן אָוונט, האָט ברוריה

געזאָגט צו רבי מאירן: רבי! עמיצער האָט מיר געגעבן אַ פּקדון צו באַהאַלטן; איצט מאָנט ער דעם פּיקדון בײַ מיר; צי בין איך מחויב אים אָפּצוגעבן?" אַוודאי, ווי זשע דען אַנדערש?" — האָט געענטפֿערט רבי מאיר. דעמאָלט האָט ברוריה אַרײַנגעפֿירט דעם מאַן אין חדר, וואו עס זײַנען געלעגן די געשטאָרבענע קינדער, און האָט אַראָפּגענומען פֿון זיי די לײַלעכער, וואָס האָבן זיי פֿאַרדעקט. רבי מאיר האָט זיך שטאַרק פֿונאַנדערגעוויינט. „רבי! — האָט געזאָגט די פֿרומע ברוריה — דו האָסט מיר אָקאָרשט געפּסקעט, אַז דער וואָס נעמט אַ פּיקדון אויף היטן, איז מחויב אים אָפּצוגעבן ווען דער בעל-הבית מאָנט בײַ אים. גאָט האָט געגעבן אונז קינדער. גאָט האָט זיי איצט צוגענומען; „זאָל זײַן נאָמען זײַן געבענטשט".

רבי יהודה הנשיא (210‾170). דער נשיא רבי שמעונס זון, רבי יהודה הנשיא, איז געווען ניט נאָר אַ גרויסער געלערנטער, נאָר אויך אַ גוטער פֿירער פֿון פֿאָלק. ער איז געווען גוט אויפֿגעטראָגן מיט דער רוימישער רעגירונג און פֿלעגט אָפֿטמאָל זיך משתדל זײַן פֿאַר ייִדן און אָפּהיטן זיי פֿון רדיפֿות. בײַ ייִדן האָט ער געהאַט אַ גרויסע דעה. ער פֿלעגט אַליין באַשטימען חזנים און לערער אין די קהלות פֿון ארץ-ישראל און פֿון אַנדערע לענדער, און קיינער פֿון די ייִדישע געלערנטע האָט ניט געקאָנט אָנקומען אין דער גרויסער ישיבה קעגן דעם נשיאס ווילן.

רבי יהודה הנשיא איז געווען שוואַך אין געזונט, דעריבער האָט ער זיך אַריבערגעקליבן וואוינען אין דער שטאָט צפּורי, וואָס האָט זיך אויסגעצייכנט מיט איר גוטן קלימאַט. אַהין איז אַריבערגעטראָגן געוואָרן די גרויסע ישיבה; אושא ווידער האָט אָנגעוואָרן איר פֿריערדיקע חשיבות. רבי יהודה הנשיא איז געווען זייער רײַך און האָט זיך געפֿירט, ווי אַ גביר. ער פֿלעגט אויך אויסגעבן אַ סך געלט אויף אויסהאַלטן אָרעמע רבנים און תּלמידים. בכלל פֿלעגט דער נשיא העלפֿן דעם פֿאָלק אין זײַן נויט: אין יאָרן פֿון ניט-געראָטעניש פֿלעגט ער פֿונאַנדערטיילן די הונגעריקע ברויט און העלפֿן אַלע נויטבאַדערפֿטיקע פֿון דער בריטער האַנט; נאָר מער פֿון אַלעמען האָט ער געזאָרגט פֿאַר תּלמידי-חכמים.

דער גרעסטער אויפֿטו פֿון רבי יהודה הנשיא איז געווען דאָס, וואָס ער האָט פֿאַרענדיקט דאָס צונויפֿקלײַבן און ברענגען אין אָרדענונג אַלע יענע הלכות אָדער דינים, וואָס זײַנען געשאַפֿן געוואָרן אין משך פֿון גאַנצע דורות דורך די ייִדישע תּנאים. די זאַמלונג פֿון די דאָזיקע דינים ווערט אָנגערופֿן משנה. דאָס איז דער יסוד פֿון תּלמוד, וואָס איז אַ הוספֿה צו דער תּורה. די צונויפֿשטעלונג פֿון דער משנה האָט זיך אָנגעהויבן אין דער צײַט פֿון חורבן ירושלים. אין דער אַרבעט פֿון צונויפֿשטעלן די משנה האָבן גענומען אַן אָנטייל מער פֿון הונדערט תּנאים. אין יהודה הנשיאס צײַטן, דאָס הייסט, אַן ערך אין 200 יאָר אַרום איז די אַרבעט פֿאַרענדיקט געוואָרן, און עס איז פֿאָרגעקומען די חתימת-המשנה. רבי יהודה הנשיא האָט געזאָרגט וועגן דעם, אַז די גאַנצע תּורה שבעל פּה זאָל פֿאַרשריבן ווערן. אַזוי זײַנען אין דער משנה אַרײַנגענומען געוואָרן אַלע תּקנות, דינים און כּללים, וואָס זײַנען שייך צום גלויבן, צום פֿאַמיליען-לעבן, צום געזעלשאַפֿטס-לעבן, און אויך אַ טייל פֿון

די פאָלקס-מעשיות, וואָס האָבן זיך אָנגעקליבן אין משך פון יאָר-הונדערטער.

די משנה איז געשריבן אין העברעאיש, נאָר דאָס העברעאיש איז פאַרשיידן פון דער שפּראַך, וואָס אויף איר איז געשריבן דער תנ"ך. אין איר זיינען פאַראַן אַ סך אַראַמישע אויסדרוקן, גריכישע און לאַטיינישע ווערטער. די משנה באַשטייט פון זעקס אָפּטיילונגען אָדער סדרים. אין ערשטן סדר, סדר זרעים, זיינען פאַראַן אַלע דינים, וואָס שייך צום באַאַרבעטן די ערד, צו געבן מעשר און אַנדערע אָפּצאָלונגען פון פירות, תבואות, בהמות, וואָס בעלי-בתים פון ערד האָבן געמוזט צאָלן, און אויך די כללים פון תפלות. אין דער צווייטער אָפּטיילונג, סדר מועד, זיינען אַריינגעשטעלט די דינים וועגן שבת, ימים-טובים און תעניתים. אין דער דריטער אָפּטיילונג, סדר נשים, געפינען זיך די דינים וועגן משפחה-זאַכן, ירושה, חתונות, גטן און כדומה. אין דער פערטער אָפּטיילונג, סדר נזיקין, געפינען זיך די ציווילע און קרימינעלע געזעצן (דיני ממונות און דיני נפשות). אין דער פינפטער אָפּטיילונג, סדר קדשים, זיינען פאַרשריבן די דינים וועגן קרבנות און אַנדערע צערעמאָניעס פון בית-המקדש און וועגן כשרע און טריפע שפּייזן. די זעקסטע אָפּטיילונג, דער סדר טהרות, איז כולל די דינים וועגן ריינקייט, וואָס עס מוזן אָפּהיטן כהנים און אַלע יידן.

אָט זיינען מוסטערן פון דינים, ווי זיי שטייען פאַרשריבן אין דער משנה:

„די צייט פון דער אונדערפריענדיקער תפילה איז ביז האַלבן טאָג; רבי יהודה זאָגט: ביז פיר שעה".

„דער וואָס בויט אום שבת, איז חייב אין אַזעלכע פאַלן: אויב ער האָט קאָטש עפּעס אויסגעבויט, אַרומגעטעסעט, געקלאַפּט מיט אַ האַמער, געהובלט מיט אַ הובל, דורכגעבוירט. — רבי שמעון בן גמליאל זאָגט: אַפילו דער וואָס האָט אַ קלאַפּ געטאָן מיט אַ האַמער אויף אַ קאָוואַדלע, איז חייב".

„דיני ממונות ווערן געמשפּט פאַר דריי דיינים. איין צד קלייבט זיך אויס איין דיין, דער אַנדער צד — אַ צווייטן, און ביידע אינאיינעם קלייבן אויס אַ דריטן, — אַזוי זאָגט רבי מאיר".

„ווער עס האָט געדונגען פועלים, בתנאי זיי זאָלן אויפשטיין פרי און לייגן זיך שפּעט, דער טאָר זיי ניט צווינגען דאָס צו טאָן, ווען אין יענעם אָרט איז מען זיך ניט נוהג אויפצושטיין פרי און צו לייגן זיך שפּעט. ווען אין יענעם אָרט איז דער מנהג צו שפּייזן די אַרבעטער, איז דער דינגער מחויב צו שפּייזן; ווען מען איז זיך נוהג צו געבן זיסע שפּייז, מוז ער געבן אַלץ לויטן מנהג פון דעם אָרט".

רבי יהודה איז געווען אַ נשיא אין משך פון 40 יאָר און איז געשטאָרבן, באַוויינט פון גאַנצן פאָלק. פאַרן שטאַרבן האָט ער אָנגעזאָגט, אַז מען זאָל נאָך אים לאַנג ניט טרויערן און מען זאָל אָנהייבן לערנען אין דער ישיבה ניט שפּעטער, ווי אין דרייסיג טעג אַרום נאָך זיין טויט. נאָכן טויט האָט מען אָנגעהויבן צו רופן רבי יהודה הנשיא רבינו הקדוש.

די צייט פון די לעצטע נשיאים. רבי יהודה הנשיא'ס זון, רבן-גמליאל III, האָט ניט געירשנט דעם פאָטערס גרויסע כשרונות. דערפאַר איז זיין אייניקל, רבי יהודה II, געווען פונקט אַזוי אָנגעזעהן, ווי זיין זיידע. ער

האט זיך אריבערגעקליבן קיין טבריה, און די דאזיקע שיינע שטאט, וואס ליגט אויפן ברעג פון ים-כינרת, איז געווארן דער גייסטיקער צענטער פון גאנץ ארץ-ישראל.

דער נשיא רבי יהודה II איז געווען קעגן דעם, מען זאל ארויפלייגן צו הארבע דינים אויפן פאלק, און ער גופא פלעגט אייך אמאל אפטרעטן פון די אלטע מנהגים. זיינע קינדער האבן געלערנט חכמת יונית, און אין דער פירונג פון נשיא'ס שטוב און אין דער קליידונג פון זיין הויזגעזינד זיינען געווען א סך זאכן, איבערגענומען ביי די גריכן און רוימער. רבי יהודה II האט שטארק געזארגט פאר די שולן אין פאלעסטינע. ער האט געהאלטן, אז דאס לערנען תנ"ך און אנדערע הייליקע ספרים און דאס בעסטע מיטל אויף צו פארשטארקן דאס יידישקייט. דעריבער פלעגט ער שיקן שלוחים איבער אלע שטעט אנצוזאגן דעם פאלק, מען זאל גרינדן נייע שולן און ברענגען אין ארדענונג די אלטע. רבי יהודה פלעגט זאגן: „די גאנצע וועלט האלט זיך אויפן אטעם פון די קליינע קינדער, וואס לערנען זיך (תינוקות של בית-רבן); מען טאר נית מפסיק זיין אין דער הייליקער עבודה צו לערנען קינדער, אפילו ניט כדי צו בויען א בית-המקדש".

דער נשיא האט געהאט אונטער זיך באאמטע, וואס פלעגן אויספירן אלע החלטות פון די תנאים, וואס זיינען געזעסן אין דער ישיבה און אין גרויסן בית-דין. ווען עס פלעגט טרעפן אמאל, אז די יידישע באפעלקערונג האט ניט געפאלגט די באאמטע פון נשיא, פלעגט ער זיך ווענדן נאך הילף צו די רוימישע באאמטע. רבי יהודה II איז געווען גרויס ביי זיך, דערפאר פלעגן ארויסקומען ביי אים אמאל סכסוכים מיט די רבנים. די מיטגלידער פון דער ישיבה האבן זיך געהאלטן פריי און האבן זיך ערלויבט צו זאגן אים אפן, וואס זיי איז ניט געפעלן אין זיינע מעשים. איין מאל האט מען אין דער ישיבה ארומגעקלערט די שאלה וועגן דעם, וואס פאר א שטראף קומט די עלטסטע ווען זיי זיינען עובר אויפן געזעץ. האט איינער פון די רבנים, ריש-לקיש, א פרעג געטאן: „ווען דער נשיא טוט אן עבירה, צי קומט אים מלקות?" האבן דער רוב מיטגלידער פון דער ישיבה געענטפערט, אז יא. רבי יהודה האט זיך שטארק באליידיקט און געהייסן אריינזעצן ריש-לקישן אין תפיסה. נאר יענער איז אנטלאפן געווארן. אין א שטיקל צייט ארום האט דער נשיא מוחל געווען ריש-לקישן און ערלויבט אים אומקערן זיך אין דער ישיבה. אז ריש-לקיש איז צוריקגעקומען, איז דער נשיא אליין ארויס אנטקעגן אים מקבל פנים זיין.

רבי יהודה איז געווען נשיא העכער 50 יאר (230—286). ער איז אפילו געווען א גוטער מענטש, נאר אפטמאל האט ער צו שטרענג געפירט זיין ממשלה. ער פלעגט נעמען פון פאלק צו גרויסע אפצאלונגען אויף אויסצוהאלטן זיין הויף און האט אפטמאל באשטימט פאר דיינים און לערער אזעלכע מענטשן, וואס זיינען ניט געווען ראוי דערצו. נאר רבי יהודה גופא האט געפירט די נשיאות מיט אמתער ווערדע.

די נשיאים, וואס זיינען געווען נאך רבי יהודה II, האבן ניט געלאזן קיין רושם אין לעבן פון פאלק, און אין די יידישע ספרים זיינען געבליבן ווייניק

ידיעות וועגן זיי. נאָר כל־זמן די רוימישע מלוכה איז געבליבן בײַ איר אַלטן הייד‏נישן גלויבן, איז די חשיבות פֿון די נשיאים כמעט ניט געמינערט געוואָרן. אַנדערש איז עס געוואָרן שפּעטער. אין פֿערטן יאָרהונדערט האָט דער קיסר קאָנסטאַנטין דער גרויסער אָנגענומען די קריסטלעכע אמונה. זינט דעמאָלט האָבן די קריסטן באַקומען אַ גרויסע מאַכט אין דער מלוכה, און דער קריסטלעכער גלויבן האָט זיך אָנגעהויבן צו פֿאַרשפּרייטן אין אַלע לענדער פֿון דער רוימישער אימפּעריע. די שטאָט עליאַ קאַפּיטאָלינע האָט געקראָגן צוריק איר אַלטן נאָמען ירושלים, וואָס אויך די קריסטן האָבן זי געהאַלטן פֿאַר אַ הייליקער שטאָט. נאָר יידן האָבן, פּונקט ווי פֿריער, ניט געטאָרט וואוינען אין ירושלים. מער ניט איין מאָל אין יאָר, אום תשעה־באָב, פֿלעגן די רוימישע וועכטער פֿאַר אַ באַזונדערן געצאָלט ערלויבן יידן מתפּלל צו זײַן און אויסוויינען זיך אויף די חורבות פֿון זייער הייליקטום, בײַם כּותל־המערבֿי.

איצט האָט מען שוין מער ניט צוגעלאָזט קײַן פֿרײַע ויכּוחים אין אמונה־זאַכן צווישן יידן און קריסטן. די יידן האָט מען אָנגעהויבן רופֿן אַ „טמאדיקע כּיתה“. די קריסטן האָבן אויפֿגעהערט אָפּצורעכנען זייער פּאַסכאַ אין איין צײַט מיטן יידישן פּסח און האָבן זיך געפֿלײַסט מיט אַלע מיטלען זיך אָפּצוזונדערן פֿון יידן. אונטער טויט־שטראָף איז געוואָרן פֿאַרבאָטן צו פֿאַרשפּרייטן די יידישע אמונה. מען האָט אויך פֿאַרבאָטן געמישטע שידוכים צווישן קריסטן און יידן, וואָס פֿריער פֿלעגן זיי אָמאָל טרעפֿן.

דער מצבֿ פֿון די יידן איז אַלץ ערגער געוואָרן. בעת דער מלחמה, וואָס די רוימער האָבן געפֿירט קעגן די פּערסער, זײַנען יידן געווען מחויבֿ צו האַלטן בײַ זיך אין שטוב רוימישע זעלנער און געבן זיי עסן. הערבײַ האָט מען זיי געצוואונגען צו באַקן ברויט אויך שבת און אַפֿילו אום פּסח. די רוימישע רעגירונג פֿלעגט אַלע ווײַלע צוקלערן פֿאַר יידן אַלץ נײַע אָפּצאָלונגען. אַ יידישער דרשן פֿון יענער צײַט האָט צוגעגליכן דעם יידישן מצבֿ צו אַ קלייד, וואָס האָט זיך פֿאַרטשעפּעט אָן אַ דאָרן: דו באַזײַטיקסט איין טייל פֿון קלייד, פֿאַרטשעפּעט זיך די אַנדערע; דו באַזײַטיקסט די צווייטע — מען מאָנט שוין אַ צווייטע".

זײַנען די איינוואוינער פֿון צפּורי, אַרויסגעבראַכט פֿון געדולד, איין מאָל בײַנאַכט אָנגעפֿאַלן אויפֿן רוימישן גאַרניזאָן. צוגענומען דאָס געווער פֿון די זעלנער, און זיי אַלעמען אויסגעהרגעט. נאָך צפּורי זײַנען אויפֿגעשטאַנען אויך טבריא און אַנדערע שטעט פֿון ארץ־ישראל. נאָר די רוימישע קריגס־הויפּט־לײַט האָבן באַלד איינגעשטילט די מרידה, און דערבײַ זײַנען אומגעקומען טויזנ־טער יידן.

אין דער צײַט פֿון קיסר יוליאַנוס דער אַפּיקורס (361—363) האָט פֿאַר יידן אויף אַ ווײַלע אַ שײַן געטאָן אַ שטיקל האָפֿענונג. יוליאַנוס איז יונגער־הייט אויפֿגעהאָדעוועט געוואָרן ווי אַ קריסט, אָבער ער האָט ליב געהאַט דעם גריכישן שטייגער לעבן און האָט געוואָלט איינפֿירן די רעליגיעזע פֿרײַהײַט, וואָס האָט געהערשט אין דער מלוכה אין דער היידנישער צײַט. אַז ער איז געוואָרן קיסר, האָט ער באַלד מבֿטל געווען אַלע גזרות קעגן יידן און האָט אַפֿילו צוגעזאָגט ווידער אויפֿצובויען דעם בית־המקדש אין ירושלים.

נאָר יוליאַנוס האָט געקיניגט סך הכּל צוויי יאָר, און נאָך זײַן טויט האָבן זיך ווידער אָנגעהויבן רדיפֿות קעגן ייִדן. זיי איז געוואָרן פֿאַרבאָטן צו האַלטן בײַ זיך קריסטלעכע משרתים, פֿאַרנעמען רעגירונגס־שטעלעס און בויען נײַע בתּי־כּנסיות. אַז דער נשׂיא רבי גמליאל VI האָט אויסגעבויט, ניט געקוקט אויפֿן פֿאַרבאָט, אַ בית־הכּנסת, איז ער געוואָרן אַראָפּגעזעצט פֿון דער נשׂיאות. אין יאָר 425 איז רבי גמליאל געשטאָרבן, און היות ווי ער האָט קיין קינדער נאָך זיך ניט איבערגעלאָזט, האָט דער רוימישער קיסר אינגאַנצן מבֿטל געווען די נשׂיאות.

ניט געקוקט אויף די רדיפֿות, האָבן די ייִדישע געלערנטע אין ארץ־ישׂראל ניט אויפֿגעהערט צו לערנען תּורה. דער עיקר האָבן זיי זיך פֿאַרנומען מיט שטודירן די משנה. די מחברים פֿון דער משנה, די תּנאים, האָבן וועגן אַ סך פֿראַגן אַרויסגעזאָגט סותרדיקע מיינונגען, און אין דער משנה ווערן געבראַכט אַלע מיינונגען. בכן, האָבן די שפּעטערדיקע רבנים אַליין געמוזט באַשטימען, וואָסער מיינונג איז ריכטיקער, וואָסערע שטימט בעסער מיט דער געשריבענער תּורה. דאָס האָט געפֿאָדערט פֿיל מי און אַ סך שאַרפֿזין.

די געלערנטע, וואָס האָבן געלעבט נאָך דער חתימת המשנה און האָבן זיך פֿאַרנומען מיט אויספֿאָרשן און אײַנטײַטשן די דינים, וואָס זײַנען פֿאַרשריבן אין איר, זײַנען אָנגערופֿן געוואָרן אַמוראים. דער ערשטער אַמורא אין ארץ־ישׂראל איז געווען רבי יהודה הנשׂיאס אַ תּלמיד, רבי יוחנן בן־נפּחא.

אייניקע רבנים פֿון יענער צײַט האָבן געהאַלטן, אַז די דינים פֿון דער משנה זײַנען פּונקט אַזוי הייליק, ווי די חוקים פֿון דער תּורה, און דערפֿאַר טאָרן זיי ניט איבערגעביטן ווערן. רבי יוחנן איז דערמיט ניט געווען מסכּים, ער האָט געהאַלטן, אַז די תּנאים פֿון פֿאָלקס לעבן בײַטן זיך איבער, און ממילא דאַרף אויך די ייִדישע געזעצגעבונג מיט דער צײַט אומגעביטן ווערן. אַפֿילו די אויסטײַטשונג פֿון די חוקים פֿון דער תּורה איז ניט שטענדיק געבליבן איינע און די זעלביקע; אַזוי אַשטייגער, שטייט אין דער תּורה: „עין תּחת עין", דאָס איז טײַטש „אויג פֿאַר אויג", אָבער שוין גאָר פֿון אַמאָליקע צײַטן האָט מען דאָס געזעץ אויסגעטײַטשט אַזוי, אַז דער וואָס האָט בײַ עמיצן אויסגעשלאָגן אַן אויג, איז געווען מחויב אויסצוקויפֿן זיך בײַ יענעם פֿאַר געלט. דעריבער איז רבי יוחנן געקומען צו דער מסקנא, אַז אויך די דינים פֿון דער משנה דאַרף מען ניט אָננעמען, אַזוי ווי זיי שטייען געשריבן, נאָר מען דאַרף זיי אײַנטײַטשן, צוגעפּאַסט צו די נײַע לעבנס־תּנאים.

רבי יוחנן בן־נפּחא האָט געגרינדעט אין טבריא אַ ישיבֿה, און אונטער זײַן אָנפֿירונג האָבן געלערנטע זיך פֿאַרנומען מיט אַרומקלערן די דינים פֿון משנה. עס פֿלעגט טרעפֿן, אַז אַ טייל פֿון די אַמוראים פֿלעגן מסכּים זײַן מיט דער מיינונג פֿון איין תּנא, און אַ טייל פֿון זיי פֿלעגט האַלטן מיט אַן אַנדער תּנא, דעמאָלט פֿלעגן אַוועקגיין אין דער ישיבֿה לאַנגע וויכּוחים.

די אַמוראים, וואָס האָבן געלעבט נאָך רבי יוחנן בן נפּחא, האָבן ווײַטער געפֿירט זײַן אַרבעט, און משך פֿון III—IV יאָרהונדערט האָבן די אַמוראים זיך פֿלײַסיק פֿאַרנומען מיט אויספֿאָרשן די משנה. אַלע מסקנות פֿון די אַמוראים, אַלע נײַע דינים, און אויך זייערע וויכּוחים און חקירות האָט מען צונויפֿגע-

קליבן, צוערשט אויף אויסווייניק, און הערנאך אויך פארשריבן. אזוי איז נעווארן די גמרא, וואס איז א פירוש צו דער משנה. אין דער גמרא זיינען אויך אריינגעטראגן געווארן פארשיידענע דרושים אויף פסוקים פון תנ"ך, מוסר-שפריכן, גלייכווערטלעך און פאלקס-מעשיות, און אויך ספורים פון לעבן פון די תנאים, אמוראים, נשיאים און אנדערע יידישע גרויסע לייט. די גמרא איז פונאנדערגעטיילט געווארן לויט די געהעריקע אפטיילונגען פון דער משנה. אשטייגער נאך די משנות, וואס אין זיי ווערט גערעדט וועגן די משפחה-ענינים, האט מען אוועקגעשטעלט אלע נייע תקנות, אלע פלפולים און מסקנות פון די אמוראים וועגן די זעלביקע ענינים; נאך די משנות וועגן שבת האט מען פארשריבן אלע נייע הוספות צו די דינים וועגן שבת. אויף אזא אופן איז צונויפגעשטעלט געווארן דער תלמוד ירושלמי, וואס איז פארענדיקט געווארן מיט א קורצער צייט פריער, איידער די נשיאות איז בטל געווארן. די יידן אין ארץ-ישראל האבן נאך אליין גערעדט צווישן זיך אויף אראמיש, און די גמרא איז געשריבן, דער עיקר, אויף אראמיש.

די יידישע קאלאניעס.

פון וואס מען לעבט. אין בבל, פרס און מצרים האבן זינט לאנג אן געוואוינט יידן. באזונדערס א סך יידן האבן אנגעהויבן אפפארן פון ארץ-ישראל נאכדעם ווי די גריכן האבן איינגענומען דאס לאנד יהודה. מיט דער צייט זיינען אויפגעקומען יידישע קאלאניעס אין די שטעט פון קליין-אזיע, סיריע, גריכנלאנד, איטאליע און אנדערע לענדער.

א יידישער סוחר, וואס פלעגט ווען עס איז קומען צו פארן אין א סירישער, גריכישער אדער איטאליענישער שטאט, פלעגט זיך אמאל אויסרעכענען, אז אים לוינט צו בלייבן דארט וואוינען, און ער פלעגט אריבערפירן אהין אויך זיין משפחה. נאכן ערשטן סוחר פלעגט קומען צו פארן א צווייטער, א דריטער, און אזוי פלעגט ווערן א גאנצע יידישע קאלאניע. אין גרויסע קאלאניעס האבן געוואוינט ניט נאר סוחרים, נאר אויך קליינע הענדלער און אפילו בעלי-מלאכות. יידן פלעגן זיך אבער באזעצן אין אזעלכע ערטער, וואו עס פלעגן ווערן אויסגעארבעט א סך פראדוקטן. יידישע בעלי-מלאכות זיינען ניט געווען קיין באזונדערס קונציקע ארבעטער און פלעגן טאן נאר פשוטע ארבעטן. צווישן זיי זיינען געווען דער עיקר בעקערס, בוימייסטערס, שמידן.

וואס מער קאלאניעס עס זיינען געווארן, אלץ גרינגער איז געווען פאר יידן צו פירן די האנדלס-געשעפטן. וואו אהין יידישע סוחרים פלעגן נאר קומען צו פארן, קיין בבל, אנטיוכיא, אלכסנדריא, אטען אדער רום, אומעטום פלעגן זיי טרעפן זייערע פאלקסברידער. ווען זיי האבן געוואלט, האבן זיי געקאנט פירן געשעפטן ניט מיט די בבלישע, סירישע, גריכישע אדער איטאליענישע סוחרים, נאר מיט יידן. היות ווי די יידישע סוחרים האבן געוואוסט, אז וואוהין זיי וועלן קומען, וועלן זיי אומעטום געפינען פאלקסברידער, וואס וועלן זיי צונעמען פאר גוטע אורחים, העלפן מיט אן עצה, ארויספירן פון א נויט, דעריבער פלעגן זיי זיך מיט א גרינגן הארצן לאזן אין וועג אריין.

נאָר אין רואיקע צייטן פלעגן יידן ניט מיט קיין גרויסן חשק זיך אריבערקלייבן אין פרעמדע לענדער, ווייל זיי האָבן בעסער געוואָלט וואוינען ביי זיך אין דער היים. נאָר אַז דער דרוק פון די פרעמדע מושלים פלעגט שטאַרקער ווערן, פלעגט די צאָל פון די עמיגראַנטן גיך אויסוואַקסן. וואָס ערגער עס פלעגט ווערן דער מצב אין מלכות-יהודה, אַלץ מער יידן פלעגן פאַרלאָזן זייער היים. וואָס פון יאָר איז די צאָל פון די קאָלאָניעס אַלץ מער אויסגעוואַקסן. יידן האָבן געוואוינט ניט נאָר אין סיריע, גריכנלאַנד און איטאַליע, נאָר אַפילו אויפן קרימער האַלב-אינזל.

די מלכים און שרים פון בבל, פרס און מצרים האָבן ליב געהאַט לוקסוס און פלעגן מיט גרויס חשק קויפן אויסלענדישע סחורות; נאָר די גריכן און רוימער האָבן זיי שטאַרק איבערגעשטייגט אין דעם פרט. די גריכישע מלכים און די גריכישע שרים פלעגן געברויכן בבלישע, אינדישע, אַראַבישע און פאַלעסטינישע פראָדוקטן. און אַז רוים איז געוואָרן אַ וועלט-מלוכה, איז די פאָדערונג אויף לוקסוס-זאַכן אויסגעוואַקסן ביז גאָר.

דער לוקסוס פון די רוימישע גרויסע לייט אין שפייז און קליידונג איז געווען אָן לשער. רוימישע שרים פלעגן צאָלן מוראדיקע געלטן פאַר בבלישע קאָבריצעס און געווער, פאַר אינדישע געוואַנטן און אבנים טובות, פערלען און שאָלן פון בארג-קרישטאָל, פאַר צימערינג, אינגווער, קאַרדאַמאָן און אַנדערע אַראַבישע בשמים, פאַר פאַלעסטינישע ווייַנען, באַלזאַם און כדומה נאָך אַזעלכע זאַכן. אויף אַזאַ אופן, האָט די אויסבערענגעריי פון די רוימישע שרים מיטגעהאָלפן דעם אויפבליהען פון אינדוסטריע און האַנדל.

נאָר נאָך מער האָט גורם געווען הערצו, אַז דער האַנדל זאָל זיך פאַרברייטערן, דאָס, וואָס אַ סך מלוכות זיינען געווען פאַרבונדן אונטער דער ממשלה פון רוים און האָבן זיך געפונען אונטערן שוץ פון רוימישן חיל. די רוימישע רעגירונג האָט אומעטום אָנגענומען מיטלען קעגן גזלנים, זיי זאָלן ניט באַרויבן די סוחרישע קאַראַוואַנעס, און קעגן ים-רויבער, זיי זאָלן ניט אָנפאַלן אויף די האַנדלס-שיפן. מחמת דעם האָבן די סוחרים געקאָנט זיכער רייזן פון איין לאַנד אין צווייטן.

יידן האָבן גענומען אַ גרויסן אָנטייל אין וועלט-האַנדל. יידישע סוחרים פלעגן געוויינטלעך אַליין אָפפירן זייערע סחורות און פלעגן רייזן ניט איינציקווייז, נאָר אין גאַנצע קאַראַוואַנעס. אַ לאַנגער און שווערער וועג איז פאַר זיי געשטאַנען. על פי רוב פלעגן זיי אָנקומען אין דער שטאָט, וואָס זיי האָבן באַשטימט, ערשט אין עטלעכע חדשים אַרום. בכדי צו באַשיצן זייער לעבן און אייגנס, פלעגן זיי אָפטמאָל אַפילו מוזן דינגען זעלנער, וואָס זאָלן זיי היטן.

אויף אַלע אָפשטעלן פלעגט פאָרקומען אַ מין יריד; די סוחרים פלעגן פאַרקויפן אַ טייל פון זייערע סחורות, און אָנשטאָט דעם אויפקויפן אַנדערע. אַז די סוחרים פלעגן אָנקומען צולעצט אין דער שטאָט, וואו מען האָט געקאָנט פאַרקויפן אַלע סחורות, פלעגן זיי איינקויפן אָרטיקע פראָדוקטן, בכדי ניט צו פאָרן צוריק ליידיק, און אָנלאָדן זיי אויף זייערע קעמלען. דער האַנדל איז געגאַנגען ניט נאָר איבער דער יבשה; גרויסע יידישע סוחרים האָבן געהאַט אַפילו אייגענע שיפן.

זייער אַ סך ייִדן האָבן געוואוינט אין אַלכּסנדריא של מצרים. די שטאָט איז געוואָרן אויסגעבויט אין אַלכּסנדר מוקדונס צײַט, און אַלכּסנדרס יורשים, די פּטאָלאָמייער, האָבן זי געמאַכט פֿאַר דער הויפּטשטאָט פֿון מצרים. אַלכּסנדריא ליגט בײַם מיטללענדישן ים, און דערפֿאַר איז פֿון דאָרט באַזונדערס באַקוועם אַריבערצופֿירן סחורות אין די אַזיאַטישע און אייראָפּעאישע שטעט. דעריבער האָבן זיך פֿון אַלע זײַטן גענומען אַהער אָנקלײַבן מענטשן, כּדי צו פֿירן אַ גרויסן האַנדל. די באַפֿעלקערונג פֿון אַלכּסנדריא איז גיך אויסגעוואַקסן, און אין הונדערט יאָר אַרום איז זי געוואָרן אַ רײַכע האַנדלס־שטאָט, וואו עס זײַנען געווען אַ האַלבער מיליאָן אײַנוואוינער. דער גרעסטער רוב פֿון דער באַפֿעלקערונג איז באַשטאַנען פֿון גריכן. נאָר דאָרט האָבן געוואוינט אויך צענדליקער טויזנטער ייִדן, וואָס צווישן זיי זײַנען געווען זייער רײַכע סוחרים.

אַ סך ייִדן האָבן געוואוינט אין רוים. אַהין האָבן זיי אָנגעהויבן זיך אַריבערקלײַבן ערשט אין ערשטן יאָרהונדערט פֿאַר דער קריסטלעכער צײַט, אָבער נאָכדעם ווי די רוימער האָבן אײַנגענומען מלכות־יהודה, איז דאָ מיט אַמאָל געוואָרן אַ גרויסע ייִדישע קאָלאָניע. פּאָמפּיוס האָט אָפּגעפֿירט קיין רוים טויזנטער געפֿאַנגענע ייִדן. דער גרעסטער רוב פֿון זיי זײַנען אין גיכן געוואָרן פֿרײַ געלאָזט. נאָר זיי זײַנען געבליבן זיצן אין רוים און האָבן זיך פֿאַרנומען דאָרט מיט האַנדל און מלאָכות.

פֿון איטאַליע פֿלעגט מען אַרויספֿירן נאָר ווײַן און בוימל: די תּבֿואות און אַנדערע ערד־פּראָדוקטן פֿלעגן ווערן פֿאַרברויכט אין לאַנד גופֿא, די אינדוסטריע איז דאָרט געווען שוואַך אַנטוויקלט. נאָר די מיליאָן־באַפֿעלקערונג פֿון דער רוימישער הויפּטשטאָט האָט ניט גאָר אײַנגעשלונגען אַ מוראדיקן כּמות פֿון עסנוואַרג, נאָר זי האָט געברויכט אויך אַ סך פֿאַרשיידענע לוקסוס־אַרטיקלען. כּדי צו זעטיקן דעם באַדאַרף פֿון רוים און פֿון גאַנץ איטאַליע, האָבן סירישע, ייִדישע און איטאַליענישע סוחרים אָן אויפֿהער געפֿירט אַהין פֿאַרשיידענע סחורות סײַ איבער דער יבשה און סײַ איבערן ים, פֿון די אַזיאַטישע, אַפֿריקאַנישע און אייראָפּעאישע פּראָווינצן פֿון דער רוימישער אימפּעריע.

דער גרויס־האַנדל האָט זיך געפֿונען אין די הענט פֿון רײַכע סוחרים, וואָס פֿלעגן חלקים־ווײַז פֿאַרקויפֿן זייערע סחורות קלענערע סוחרים און הענדלער. אין רוים זײַנען געווען ווינציקער רײַכע ייִדן, איידער אין אַלכּסנדריא. דער גרעסטער רוב פֿון די רוימישע ייִדן האָבן זיך פֿאַרנומען מיט לאַחדים־האַנדל; אַ סך פֿון זיי פֿלעגן פֿונאַנדערטראָגן סחורות איבער די הײַזער.

אַ גרויסע ייִדישע קאָלאָניע האָט זיך געפֿונען אויך אין דער הויפּטשטאָט פֿון סיריע, אַנטיוכיאַ. מחמת דעם, וואָס סיריע ליגט בשכנות מיט פּאַלעסטינע, פֿלעגן ייִדן אַריבערפֿאָרן אַהין מיט מער חשק, ווי אומעטום. ניט אַלע ייִדן פֿון סיריע האָבן זיך פֿאַרנומען מיט האַנדל: צווישן די קאָלאָניסטן זײַנען געווען בעלי־מלאָכות און אַפֿילו פּויערים. נאָר אין סיריע איז פֿון לאַנג אָן געווען פֿאַרשפּרייט האַנדל. באַזונדערס באַרימט איז זי געווען מיט אירע שמעקנדיקע אײלן, זײַדענע געוואַנטן, צעדער־האָלץ, פֿיסטאַשקעס. פֿון פּאַלעסטינע, אינדיע, בבל, פּרס און אַנדערע מזרח־לענדער פֿלעגן סוחרים ברענגען צו פֿירן פֿאַרשיידענע סחורות קיין סיריע; אַ טייל פֿון די סחורות פֿלעגן בלײַבן אויפֿן

אָרט, און אַ טייל געשיקט ווערן ווייטער קיין מערב, קיין רוים און גריכנלאַנד. יידן האָבן גענומען אַ גרויסן אַנטייל אין סירישן האַנדל, און אין אַנטיוכיאַ זיינען אַ סך גרויסע יידישע סוחרים געווען.

די אינעווייניקסטע פֿאַראַנדקונס. אין אַלע שטעט פֿלעגן די יידישע קאָלאָניסטן זיך באַזעצן אין באַזונדערע קוואַרטאַלן און דאָרט פֿלעגן זיי אויסבויען זייערע סינאַגאָגעס. די גריכישע מלכים און רוימישע קיסרים האָבן געווינטלעך ניט געשטערט די יידן צו היטן זייער אמונה, אַנדערש וואָלטן זיי ניט געבליבן וואוינען אין פֿרעמדע לענדער. איטלעכע קאָלאָניע האָט געבילדעט אַ באַזונדערע קהלה, וואָס בראש פֿון איר זיינען געשטאַנען עלטסטע. חוץ דעם, פֿלעגן יידן אויסקלייבן נאָך עטלעכע ממונים, וואָס פֿלעגן אָפֿטמאָל בלייבן אויף זייערע שטעלעס דאָס גאַנצע לעבן און אַפֿילו איבערלאָזן די שטעל בירושה צו זייערע קינדער.

ביי אונטער דער איבערהערשאַפֿט פֿון די גריכן און ביי אין דער רוימישער צייט האָבן די יידישע קהלות געהאַט דאָס רעכט אַרויסצולייגן אויף זייערע מיטגלידער אָפּצאָלונגען. אַ טייל פֿון דעם צונויפֿגעקליבענעם געלט פֿלעגט ווערן אויסגעגעבן אויף די הצטרכותן פֿון דער קאָלאָניע גופא, און אַ טייל פֿלעגט ווערן אָפּגעשיקט קיין ירושלים אויף די אַלגעמיינע הצטרכותן פֿון יידישן פֿאָלק: אויף אויסהאַלטן דעם בית-המקדש, די כהנים, דעם סנהדרין א. א. וו. נאָך מער, די קהלות האָבן געהאַט דאָס רעכט צו משפּטן יידן, פֿונאַנדערקלייבן פּראָצעסן און לאָדן צום דין פֿאַר פֿאַרשיידענע פֿאַרברעכנס. צום אַלגעמיינעם בית-דין האָבן יידן געדאַרפֿט אָנקומען נאָר אין יענע פֿאַלן, ווען דער געלייטענער אָדער באַשולדיקטער איז ניט געווען קיין ייד. פֿאַר רציחה, גזלה, אונטערצינדן און אַנדערע קרימינעלע פֿאַרברעכנס פֿלעגן יידן ווערן געמשפּט אין די אַלגעמיינע בתי-דינים; נאָר אום שבת פֿלעגט מען זיי ניט לאָדן צום בית-דין.

די רוימישע רעגירונג האָט אַזוי פֿיל געאַכט די יידישע אמונה, אַז זי האָט זיי אַפֿילו באַפֿרייט פֿון חוב צו דינען אין חיל, בכדי זיי זאָלן ניט דאַרפֿן מחלל שבת זיין: טראָגן געווער, גיין מער, וויפֿיל מען מעג גיין אום שבת א. אַז. וו. אין אַ סך שטעט האָבן די יידישע קאָלאָניסטן חוץ דעם נאָך געהאַט אַלע רעכט פֿון אָרטיקע בירגער. זיי פֿלעגן אויך נעמען אַן אָנטייל אין קלייבן די שטאָטישע באַאַמטע, און עס פֿלעגט אַפֿילו טרעפֿן, אַז יידן פֿלעגן פֿאַרנעמען הויכע רעגירונגס-שטעלעס.

אַלכסנדריאַ איז געווען איינגעטיילט אין פֿינף שטאָט-טיילן, און צוויי פֿון זיי זיינען געווען דורכאויס באַוואוינט דורך יידן. דאָ איז געווען אויסגעבויט אַ גרויסאַרטיקע סינאַגאָגע, וואָס אַלע זיינען געווען נשתומם איבער איר שיינקייט. זי איז געווען אַרומגערינגלט מיט זיילן, און אינעווייניק האָבן זיך געפֿונען 70 פֿאַרגילדעטע שטולן, וואָס זיינען געווען באַשטימט פֿאַר די עלטסטע פֿון שטאָט. די יידן פֿון אַלכסנדריאַ זיינען געווען שטאַרק חשוב אין שטאָט; אָבער דער גרעסטער רוב פֿון זיי האָבן זיך געהאַלטן אָפּגעזונדערט. זיי פֿלעגן זיך באַגעגענען מיט די גריכן און סירער דער עיקר נאָר אין געשעפֿטס-זאַכן, נאָר זיך בעהענטער אויפֿצוטראָגן מיט די היידן האָבן זיי אויסגעמיידט.

מחמת דעם, וואָס די יידן האָבן מבזה געווען די היידנישע רעליגיע,

האָבן זיי באַליידיקט די איבעריקע באַפעלקערונג פון אלכסנדריא, און פלעגן דורכדעם אָפטמאָל אַרויסרופן שנאה צו זיך. הגם די היידן האָבן געוואוינט אין נאָהענטער שכנות מיט די יידן, פונדעסטוועגן האָבן זיי גאָרנישט ניט געוואוסט פון דער יידישער אמונה, פון די יידישע רגילותן און מנהגים און זיינען געווען גרייט צו גלויבן אַלצדינג, וואָס מען האָט גערעדט אויף יידן. דאָס האָבן אויסגענוצט שלעכטע מענטשן און פלעגן פאַרשפּרייטן פאַרשידענע בלבולים און ווילדע מעשיות וועגן יידן. מען פלעגט דערציילן, אַז אין בית-המקדש אין ירושלים געפינט זיך אַ קאָפּ פון אַן אייזל, וואָס צו אים בוקן זיך די יידן; אַז אַלע יאָר פיטערן זיי אָפּ אין בית-המקדש אַ גריך און קוילען אים דערנאָך און עסן אויף זיינע אינגעווייד. קיין חידוש ניט, וואָס מענטשן פון פינסטערן, אומגעבילדעטן גריכישן און מצרישן המון האָבן געגלויבט אין אַלע די מעשיות און האָבן זיך פאַרהאַלטן מיט שנאה צו יידן. עס פלעגן אַפילו אַמאָל אַרויסקומען בלוטיקע צוזאַמענשטויסן צווישן דעם היידנישן המון און צווישן די יידן. מער ווי שטענדיק האָבן די יידן זיך אָנגעליטן אין דער צייט פון רוימישן קיסר קאַליגולאַ.

פון זיין אומבאַגרענעצטער מאַכט און פון דער חניפה פון די הויפלייט, איז קאַליגולאַ שיעור ניט משוגע געוואָרן און האָט געפאָדערט, אַז אַלע זאָלן זיך צו אים בוקן, ווי צו אַ גאָט. אַלע פעלקער, וואָס האָבן זיך געפונען אונטער דער ממשלה פון רוים, האָבן באַלד געפאָלגט דעם קיסרס באַפעל, און אין אַלע היידנישע טעמפּלען האָט מען אַריינגעשטעלט דעם קיסרס סטאַטועס נעבן די סטאַטועס פון די געטער, און מען האָט זיך אומעטום געבוקט צו זיי, ווי צו געטער. נאָר יידן האָבן, פאַרשטייט זיך, ניט געוואָלט אַוועקשטעלן קאַליגולאַס סטאַטועס אין בית-המקדש און אין די סינאַגאָגעס. אויך די יידן פון אלכסנדריא האָבן זיך אָפּגעזאָגט צו פאָלגן דעם באַפעל. זיינען אָבער די גריכן פון אלכסנדריא געוואָרן אין כעס איבער דער עקשנות פון די יידן און האָבן באַשלאָסן צו צווינגען זיי אָננעמען דעם קיסר פאַר אַ גאָט. האָט דער היידנישער המון זיך אַריינגעריסן אין דער גרויסער סינאַגאָגע און אַוועקגעשטעלט דאָרט דעם קיסרס סטאַטועס. דערנאָך האָט דער אויפגערייצטער המון אַוועקגעלאָזט זיך איבער די גאַסן רוימען און הרגענען יידן.

האָבן יידן זיך גענומען בעטן ביי די רוימישע באַאַמטע, זיי זאָלן זיי באַשיצן; נאָר דאָס מאָל האָט דאָך דער המון פון אלכסנדריא זיך איינגעשטעלט פאַרן קיסרס כבוד, דעריבער האָט דער רוימישער פאַרוואַלטער ניט געפונען פאַר מעגלעך זיך אַנטקעגנצושטעלן די געוואַלט-טוער. אדרבא, ער האָט אַפילו געהייסן כאַפּן 38 חשובע יידן און שמייסן זיי אין טעאַטער פאַרן גאַנצן המון אין די אויגן.

ווי נאָר דער טומל איז אַ ביסל רואיקער געוואָרן, האָבן די יידן פון אלכסנדריא אַוועקגעשיקט קיין רוים זייערע פאָרשטייער, בכדי זיך צו פאַרענטפערן פאַרן קיסר. נאָר קאַליגולאַ האָט באַגעגנט די יידישע שלוחים מיט חוזק: „איר, הייסט עס, ווילט מיך ניט אָנערקענען פאַר אַ גאָט?“ אויף אַלע טענות פון די שלוחים האָט ער געענטפערט מיט שפּעטערייען; און אַז זיי זיינען צולעצט אַוועק פון אים, האָט קאַליגולאַ געזאָגט: „די דאָזיקע מענטשן

זײַנען ניט אַזוי פֿיל שולדיק, נאָר עס איז אַ גרויס רחמנות אויף זײ, וואָס זײ גלייבן ניט אין מײַן געטלעכקײט". אין אַ יאָר אַרום איז קאַליגולאַ דערהרגעט געוואָרן. דער נײַער קיסר האָט באַלד אָפּגעשאַפֿט קאַליגולאַ'ס באַפֿעל און באַשטעטיקט די רעכט פֿון די ייִדן, די שולדיקע פֿון פּאָגראָם אין אַלכּסנדריאַ זײַנען פֿאַרמשפּט געוואָרן צום טויט.

די הײדנישע באַפֿעלקערונג פֿון אַנטיוכיאַ איז אויך באַשטאַנען דער עיקר פֿון גריכן און סירער. נאָר אַ סך פֿון זײ איז געפֿעלן געוואָרן די ייִדישע אמונה, און זײ פֿלעגן גערן קומען אין דער גרויסאַרטיקער סינאַגאָגע פֿון אַנטיוכיאַ, כּדי זיך צוצוהערן צו די תּפֿילות און דרשות. נאָר דער גרעסטער רובֿ פֿון דער באַפֿעלקערונג פֿון דער סירישער הויפּטשטאָט האָט ווייניק געקאָנט די ייִדן און האָט גרינג געגלויבט אין אַלע רכילות. איין מאָל איז אַרויס אַ קלאַנג, אַז ייִדן ווילן אונטערצינדן די שטאָט. אין גיכן איז טאַקע פֿאָרגעקומען אַ שׂרפֿה, און דער כּעס פֿון די הײדן איז געווען אַזוי גרויס, אַז עס האָט אויסגעדוכט, אַז עס איז ניט אויסצומײַדן אַ הריגה. צום גליק, האָט זיך דעם רוימישן פֿאַרוואַלטער אײַנגעגעבן צו פֿאַרהיטן אַ בלוטפֿאַרגיסונג, און די אויספֿאָרשונג האָט באַוויזן, אַז אין דער שׂרפֿה זײַנען ייִדן ניט שולדיק.

נאָכן חורבן בית־המקדש האָט די הײדנישע באַפֿעלקערונג פֿון אַנטיוכיאַ געוואָלט אויסנוצן די פֿײַנדלעכע שטימונג פֿון דער רוימישער רעגירונג בנוגע צו ייִדן. די אײַנוואוינער פֿון אַנטיוכיאַ האָבן געמאַכט פֿאַר טיטוסן אַ קבלת־פּנים מיט גרויס פּאַראַד, און האָבן דערבײַ געבעטן, צו פֿאַרטרײַבן די ייִדן פֿון שטאָט. נאָר די הײדן האָבן זיך אָפּגענאַרט אין חשבון. טיטוסן האָט ניט געלוינט אָנצומאַכן נײַע מהומות און ווידער אויפֿרעגן די ייִדן, נאָכדעם ווי ער האָט אָקאָרשט דורכגעפֿירט אַזאַ שווערע מלחמה. דעריבער האָט ער לא די וואָס ניט פֿאַרטריבן די ייִדן פֿון אַנטיוכיאַ, נאָר אַפֿילו אָפּגעזאָגט זיך פֿון צו באַגרענעצן זײערע רעכט, און זײ האָבן אויך ווײַטער גענאָסן גלײַכע רעכט מיט דער הײדנישער באַפֿעלקערונג.

די רוימישע רעגירונג האָט בכלל פֿאַרשטאַנען, וואָס פֿאַר אַ גרויסע באַדײַטונג עס האָבן די ייִדישע קאָלאָניעס פֿאַרן האַנדל און אינדוסטריע, און פֿלעגט געוויינטלעך באַשיצן די קאָלאָניסטן קעגן די געוואַלט־מעשׂים פֿון דער הײדנישער באַפֿעלקערונג. דער מצבֿ פֿון די ייִדישע קאָלאָניעס איז געווען אינגאַנצן אָפּגעהאַנגען דערפֿון, ווי אַזוי עס פֿאַרהאַלטן זיך צו זײ די רוימישע קיסרים. מחמת דעם האָבן די ייִדן פֿון רוים זיך געפֿלײַסט צו האָבן וואָס אַ גרעסערע השפּעה אין דער רוימישער הויפּטשטאָט און פֿלעגן נעמען אַן אָנטייל אין אויסקלײַבן די באַאַמטע, כּדי צו האָבן צווישן זײ באַשיצער.

דאָס גײַסטיקע לעבן. הגם די ייִדן האָבן אומעטום געלעבט אָפּגעזונדערט פֿון די הײדן, פֿונדעסטוועגן האָט די העלענישע קולטור, דער שטײַגער לעבן פֿון די גריכן, וואָס איז געווען אַרײַנגעדרונגען אין אַלע שטעט, געהאַט אַ ווירקונג אויף די ייִדישע קאָלאָניעס. ווי פֿאַרפֿרעמדט די קאָלאָניסטן האָבן זיך געהאַלטן פֿון זײערע שכנים, פֿאָרט האָבן זײ ניט געקאָנט אויסמײַדן זיך אויפֿצוטרעפֿן מיט זײ. סײַ אין האַנדלס־געשעפֿטן, סײַ אין בית־דין, סײַ אויף פֿאָלקס־פֿאַרזאַמלונגען פֿלעגן זײ זיך צונויפֿקומען מיט רוימער, גריכן, סירער,

באזונדערס אפט פלעגן יידן זיך באגעגענען מיט די היידן אין יענע שטעט, וואו זיי האבן געהאט גלייכע רעכט מיט די ארטיקע איינוואוינער, וואו זיי האבן גענומען אן אנטייל אין דער הנהגה פון די שטאטישע ענינים, אין אויס־קלייבן די באאמטע א. אז. וו.

די שטענדיקע אויפטראגן מיט רוימער, גריכן און סיריער האבן געבראכט דערצו, אז די יידישע קאלאניסטן האבן אנגענומען איניקע גריכישע מנהגים. פונקט ווי אין ארץ־ישראל, האט די תשוקה צו דער העלענישער קולטור זיך ארויסגעוויזן דער עיקר צווישן די יידישע גבירים און גרויסע סוחרים. זיי פלעגן אומבייטן זייערע נעמען אויף א גריכישן שטייגער, נעמען אן אנטייל אין גימ־נאסטישע שפילן, באזוכן טעאטער. נאר אויך אין די קאלאניעס האבן אפילו די פארברענטסטע העלעניסטן געקוקט מיט פאראכטונג אויף דער היידנישער רעליגיע פון די גריכן. אלע האבן זיי אפגעהיט די חוקים פון דער יידישער אמונה און האבן געשיקט פינקטלעך די אפצאלונגען פארן בית־המקדש. זייער הייסטער פארלאנג איז געווען עולה־רגל צו זיין קיין ירושלים, מתפלל זיין אין בית־המקדש און אנקוקן דאס היילקע לאנד.

מער פון אלץ האט די השפעה פון העלעניזם זיך ארויסגעוויזן אין אלכסנדריא. די יידן פון אלכסנדריא האבן זיך אזוי ווייט צוגעוואוינט צו דער גריכישער שפראך, אז אפילו צווישן זיך האבן זיי גערעדט גריכיש. די הויפטשטאט פון עגיפטן האט געהאט א שם ניט נאר מיט איר האנדל. דא האבן גע־וואוינט א סך געבילדעטע און געלערנטע גריכן, א סך קינסטלער, סקולפטארן, ארכיטעקטארן, און אין מוזיי פון אלכסנדריא האבן זיך געפונען מערקווירדיקע קאלעקציעס פון בעלי־חיים און געוויקסן. דארט איז אויך געווען אן אוניווערסיטעט און א גרויסע ביבליאטעק, וואו עס האבן זיך געפונען ביז 700,000 כתב־ידן.

די יידן, וואס האבן געוואוינט בשכנות מיט די גריכן און גערעדט אויף זייער שפראך, האבן אנגעהויבן איבערנעמען ביי זיי פארשיידענע זאכן. זיי האבן ניט נאר באזוכט טעאטערס און גימנאזיעס, נאר זיי פלעגן אויך באשענקען חשובע מיטגלידער פון דער קהלה פאר באזונדערע פארדינסטן מיט קראנצן. ניט ווייט פון אלכסנדריא איז געווען אויסגעבויט א סינאגאגע לכבוד דעם עגיפטישן קיניג. נאר בעת די ירושלימער גדולים האבן איבערגענומען נאר די אויסווייניקסטע העלענישע מנהגים, האבן די אלכסנדריער זיך אינטערעסירט אויך מיט דער גריכישער ליטעראטור און קונסט. נאר אויך זיי האבן זיך מיט דער יידישער ליטעראטור פארט מער אינטערעסירט. נאך אין III יארהונדערט פאר דער קריסטל. צייט איז דער חומש געווארן איבערגעזעצט אויף גריכיש.

וועגן דעם ווערט דערציילט אזא מעשה. דער קיניג תלמי האט געוואלט זיך אנשאפן פאר דער ביבליאטעק אין אלכסנדריא די היילקע ספרים פון די יידן אויף גריכיש. האט ער געשיקט קיין ירושלים שלוחים און געבעטן, מען זאל אים צושיקן קיין אלכסנדריא יידישע געלערנטע, וואס קאנען גוט גריכיש. האט דער כהן־גדול באלד געטאן דעם קיניגס פארלאנג, געשיקט קיין אלכסנדריא 72 זקנים. דער קיניג האט צוגענומען מיט גענאד די איבערזעצער און האט לאנג מיט זיי געשמועסט. דערנאך האט מען זיי באזעצט אויף אן איינזאמען אינזל, וואו זיי האבן זיך גענומען צו דער ארבעט. דערביי האבן זיי אלע גלייכ־

צײַטיק איבערגעזעצט אײן און דעם זעלביקן קאַפּיטל און אַלע טאָג פֿלעגן זיי פֿאַרגלײַכן די איבערגעזעצטע פּסוקים. מחמת דער התמדה פֿון די זקנים איז די איבערזעצונג פֿאַרטיק געוואָרן אין 72 טעג. אַז מען האָט זי איבערגעלייענט פֿאַר דער קהלה פֿון אַלכּסנדריא, האָבן אַלע געלויבט די גוטע איבערזעצונג. דערנאָך האָט מען די גריכישע איבערזעצונג פֿון דער תורה אונטערגעטראָגן דעם קיניג תלמי. דער קיניג איז געווען נתפּעל איבער דער חכמה פֿון תורת־משה, און ער האָט באַשאָנקען די איבערזעצער מיט רײַכע מתנות און אָפּגעשיקט זיי אַהיים, — נאָך ביזן הײַנטיקן טאָג איז פֿאַראַן אַ גריכישע איבערזעצונג פֿון תנ״ך, וואָס ווערט אָנגערופֿן די איבערזעצונג פֿון די שבֿעים זקנים.

אין II יאָרהונדערט פֿאַר קר. האָבן זיך באַוויזן אין אַלכּסנדריא גריכישע איבערזעצונגען פֿון ח׳ ספֿרים פֿון די נבֿיאים, פֿון תהלים, פֿון די כּראָניקעס. שפּעטער זײַנען געוואָרן איבערגעזעצט יידישע מעשׂיות, משלים, די ספֿרי מכּבים און אַנדערע. די יידישע איבערזעצער האָבן שטאַרק געזאָרגט דערפֿאַר, אַז די הייליקע ספֿרים זאָלן זײַן איבערגעזעצט פּינקטלעך. אין די מעשׂה־ביכער און היסטאָרישע ספֿרים אָבער פֿלעגן זיי אַרײַנשטעלן פֿון זיך מוסר־שפּראַכן און פֿאַרשיידענע פּרטים, וואָס אין דעם גרונט־טעקסט זײַנען זיי ניטאָ.

פֿילון פֿון אַלכּסנדריא און די פֿאַרשפּרייטונג פֿון דער יידישער אמונה. פֿילון האָט געלעבט אין ערשטן יאָרהונדערט פֿון דער קריסטל. צײַט. ער האָט געשטאַמט פֿון אַ מיוחסדיקער משפּחה און איז געווען איינער פֿון די שלוחים, וואָס זײַנען געשיקט געוואָרן פֿון דער אַלכּסנדרינער יידישער קאָלאָניע צום קיסר קאַליגולאַ. פֿילון איז געווען זייער געבילדעט. ער האָט גוט געקאָנט די גריכישע ליטעראַטור און האָט שטאַרק געאַכט די גריכישע און רוימישע פֿילאָסאָפֿן. נאָר תורת־משה איז בײַ אים געשטאַנען העכער פֿון אַלץ, און ער האָט געהאַלטן, אַז די יידישע אמונה איז די בעסטע, די ריינסטע, די ריכטיקסטע, די מענטשלעכסטע. פֿילון פֿון אַלכּסנדריא האָט גריכיש געקאָנט בעסער, איידער העברעאיש, און זײַנע ווערק האָט ער געשריבן אויף גריכיש. ער האָט אָנגעשריבן זייער אַ סך ביכער, וואָס זײַנען פֿאַרבליבן ביזן הײַנטיקן טאָג. ווײַל זיי זײַנען געווען געשריבן אין אַ פֿרעמדער שפּראַך, האָבן יידן אין שפּעטערדיקע צײַטן זײַנע ביכער ניט געלייענט און אַפֿילו ניט געוואוסט פֿון זיי. דערפֿאַר אָבער האָבן די קריסטלעכע געלערנטע און גלחים זיי אַפֿילו שטודירט און אויסגענוצט אויף אײַנצוטײַטשן די יידישע כּתבֿי־הקודש, וואָס זײַנען הייליק אויך בײַ קריסטן.

אַנדערע יידישע מחברים, וואָס האָבן געלעבט אין אַלכּסנדריא, האָבן אויך געשריבן זייערע ווערק אויף גריכיש, נאָר דעם אינהאַלט האָבן זיי גענומען פֿון תנ״ך. אין יענער צײַט האָבן דער רובֿ גריכישע און רוימישע היסטאָריקער מער געפֿלײַסט זיך צו שרײַבן שיין, ווי צו באַשרײַבן ריכטיק די געשעענישן. אויך די שריפֿטשטעלער האָבן זיי דערין נאָכגעטאָן. זיי האָבן זיך געפֿלײַסט צו באַשיינען דעם יידישן עבֿר מיט פֿאַרשיידענע אויסגעטראַכטע שיינע מעשׂיות און האָבן אָפֿטמאָל דערציילט וועגן יידן אַזעלכע שבֿחים, וואָס קומען זיי גאָרניט. אַזוי, אַ שטייגער, דערציילן זיי, אַז משה רבנו זאָל האָבן דער ערשטער אויסגעלערנט די יידן שרײַבן, און פֿון די יידן האָבן זיך די פֿעניקיער אָפּגע־

לערנט די דאָזיקע קונסט; אָדער, אַז די גאַנצע עגיפּטישע וויסנשאַפט שטאַמט פון יידן א. אַז וו.

די ווערק פון פילון און פון אַנדערע יידישע שריפטשטעלער פלעגן אָנקומען צו געבילדעטע גריכן און רוימער, און זיי פלעגן אַ דאַנק דעם אָפטמאָל זיך פאַראינטערעסירן מיט דער יידישער אמונה און מיטן יידישן פאָלק. אין יענער צייט זיינען די קליגערע היידן שוין מער ניט געווען צופרידן מיט דער געצנדינעריי. פריער האָבן אַלע גריכן געקאָנט גלויבן אין דער געטלעכער קראַפט פון זעווס, יופּיטער און אַנדערע געטער; איצטער אָבער זיינען שוין געווען צווישן די היידן גאָר אַ סך געבילדעטע מענטשן, וואָס זיינען, ווי מען זאָגט, אַריבערגעוואַקסן זייער רעליגיע, וואָס זיי האָט דער אַלטער גלויבן אויסגעוויזן קינדיש און נאַריש. די ספקות זיינען אַלץ גרעסער געוואָרן, און עס איז אויפגעשטאַנען אַ הייסער פאַרלאַנג נאָך אַ נייעם גלויבן.

האָבן אייניקע געבילדעטע גריכן און רוימער אָנגעהויבן זוכן און פאָרשן אין תנ״ך און אין אַנדערע יידישע ספרים, אפשר וועלן זיי דאָרט געפינען אַ פאַרענטפערונג אויף זייערע ספקות. און טאַמעלעך זיינען אַ סך געקומען צו דער איינזעהעניש, אַז די יידישע אמונה איז די בעסטע. עס האָט זיך אַלץ מער פאַרשפּרייט צווישן די געבילדעטע מענטשן אין דער רוימישער אימפּעריע דער גלויבן אין איין איינציקן גאָט, וואָס ער איז דער מקור פון אמת און גוטס, און עס האָט זיך פאַרגרעסערט די צאָל אָנהענגער פון דער יידישער אמונה.

נאָך פאַרן חורבן בית־המקדש, אַן ערך אין יאָר 40 פון דער קריסטל. צייט, האָט זיך מגייר געווען אַ קיניג פון אַ קליינער אַזיאַטישער מלוכה, הדייב און אויך דעם קיניגס מוטער און ברודער. די קיניגלעכע משפחה פלעגט אָפטמאָל קומען צו פאָרן קיין ירושלים און האָט אַ סך געזאָרגט וועגן אויספּוצן דעם בית־המקדש. זיי האָבן אויך אויסגעבויט פאַר זיך אַ פּאַלאַץ אין ירושלים און אַ גרויסאַרטיקע קברות־שטוב. וואו מען האָט שפּעטער מקבר געווען דעם קיניג גופא, איזאַטעס, און זיין מוטער העלענע. די דאָזיקע קברות־שטוב שטייט נאָך ביז היינטיקן טאָג.

נאָר די יידישע קאָלאָניסטן האָבן ווייניג געזאָרגט וועגן דער פאַרשפּרייטונג פון דער יידישער אמונה. חוץ דעם, איז פאַרן גרעסטן רוב היידן, וואָס האָבן געוואָלט זיך מגייר זיין, צו שווער געווען אָפּצוהיטן אַלע דינים, וואָס אַ ייד מוז זיי אָפּהיטן. העריבער זיינען אַ סך פון די, וואָס האָבן אַוועקגעוואָרפן די היידנישע רעליגיע, פאַרבליבן נאָר „יודאַאיזירנדיקע“, דאָס הייסט, זייער פריערדיקן שטייגער לעבן האָבן זיי ניט אומגעביטן, נאָר זיי פלעגן גיין אין סינאַגאָגע, אָפּהיטן שבת און אייניקע יידישע מנהגים. שפּעטער זיינען אַ סך פון די „יודאַאיזירנדיקע“ געוואָרן קריסטן.

דער אויפשטאַנד פון די קאָלאָניעס (115—117). דער חורבן פון ירושלים האָט שטאַרק אויפגערעגט אַלע יידן, וואָס זיינען געווען פאַרשפּרייט איבער אַלע שטעט פון דער רוימישער מלוכה. אויך פריער האָבן זיי ניט נאָר געטרויט די גריכן, רוימער און אַנדערע היידנישע פעלקער; איצטער האָבן זיי באַטראַכט זיי ווי שונאים ממש. נאָר ווי גרויס עס איז געווען דער צער פון די יידישע קאָלאָניסטן, נאָר דעם מוט האָבן זיי ניט אָנגעוואָרן. זייער עיקר טרייסט

איז געווען דער גלויבן, אַז עס וועט קומען משיח, וואָס וועט אויסלייזן אַלע יידן, וואָס זיינען צעזייט און צעשפּרייט איבער דער גאַנצער וועלט, פון היידנישן יאָך, צונויפקלייבן אַלעמען קיין ארץ־ישראל און אויפריכטן דאָרט די יידישע מלוכה.

אין משך פון די ווייטערדיקע יאָרן איז די שנאה צווישן די יידישע קאָלאָניסטן און צווישן די היידנישע פעלקער ניט קלענער געוואָרן, און עס איז געווען גענוג דער קלענסטער אויסרייד, אַז יידן זאָלן אויפשטיין קעגן זייערע אונטערדריקער. אין די יידישע קאָלאָניעס האָט דער אויפשטאַנד אויסגעבראָכן נאָך פריער, איידער אין ארץ־ישראל. דאָרט האָט ער זיך אָנגעהויבן אין דער צייט פון קיסר טריינוס, וואָס האָט געקיניגט פאַר אַדריינוסן.

טריינוס האָט געוואָלט אָפּנעמען בבל, אַראַביע און אינדיע און איז צוליב דעם אַוועק מיט אַ חיל אין די מזרח־לענדער. צוערשט איז די מלחמה אַוועק מיט הצלחה פאַר די רוימער. דער קיסר האָט איינגענומען בבל און האָט אַלעווייַלע אָנגעזאָגט אין רוים בשורות וועגן פרישע נצחונות. אין בבל האָבן געוואוינט אַ סך יידן. זיי האָבן דאָרט געהאַט פולע פרייהייט, און האָבן גאָר קיין חשק ניט געהאַט אַרונטערצופאַלן אונטער דער ממשלה פון רוים. דערבער האָט זיך צווישן די בבלער יידן אָנגעהויבן אַ באַוועגונג קעגן די רוימער.

צי אונטער דער ווירקונג פון די קלאַנגען, וואָס זיינען אָנגעקומען אין בבל, אָדער מחמת דעם, וואָס דער קיסר מיט זיין חיל זיינען געווען אויף מלחמה, האָבן זיך אין די יידישע קאָלאָניעס אָנגעהויבן מהומות, וואָס זיינען באַלד געוואָרן צו אַן אָפענעם אויפשטאַנד. דער רוימישער פּאַרוואַלטער האָט תיכף אַרויסגעשיקט קעגן די מורדים דעם גאַנצן חיל, וואָס ער האָט געהאַט אין זיין רשות, נאָר ער איז ניט געווען בכוח זיי בייצוקומען; ער איז געוואָרן צעקלאַפּט און איז אַנטלאָפן קיין אַלכסנדריא. דאָרט האָבן די היידן אויסגעלאָזן זייער כעס צו די יידן און כמעט אַלע יידן פון אַלכסנדריא זיינען אויסגעהרגעט געוואָרן.

דער אויפשטאַנד איז אַלץ גרעסער געוואָרן, און דער קאַמף קעגן די יידישע קאָלאָניסטן איז געוואָרן אַן אמתע מלחמה. בכדי איינצושטילן די מרידה, האָט דער קיסר געמוזט אַרויסשיקן קעגן זיי זיין בעסטן קריגס־הויפּטמאַן מיט אַ שטאַרקן חיל. די מורדים זיינען געווען שלעכט באַוואָפנט און האָבן גאָר קיין רייטער ניט געהאַט, מחמת דעם האָבן די רוימער איצט געהאַט די אויבערהאַנט. פונדעסטוועגן האָט דער רוימישער קריגס־הויפּטמאַן גובר געווען די מורדים ערשט נאָך אַ סך שווערע געשלעגן, דערפאַר אָבער האָט די רשעות פון די רוימישע זעלנער קיין גרעניץ ניט געהאַט. זיי פלעגן אַרומרינגלען די געפאַנגענע און אויסקוילען זיי ביז איינעם. ווידער אַמאָל האָבן הונדערטער טויזנטער יידן באַצאָלט מיט זייער לעבן פאַרן פרוב צו באַפרייען זיך פון דער ממשלה פון די רוימער.

יידן אין בבל (70—500 פון דער קריסטל. צייט).

פון וואָס מען לעבט. די יידישע קאָלאָניע אין בבל, וואָס איז געגרינדעט געוואָרן נאָך אין 6־טן יאָרהונדערט פאַר דער קריסטל. צייט, האָט באַקומען

פארן יידישן פאלק גאר א באזונדער באדייטונג. איטלעכס מאל, ווען איבער ארץ-ישראל פלעגט אויסברעכן א נייע צרה, פלעגן טויזנטער יידן זיך אריבערכאפן אין דער שכנישער בבל. סיי נאכן חורבן פון ירושלים און סיי נאכן אויפשטאנד פון בר-כוכבא האבן יידישע אנטלאפענע געפונען אין בבל א מקום-מקלט. א טייל פון די אנטלאפענע האבן שפעטער, אין בעסערע צייטן, זיך אומגעקערט צוריק קיין ארץ-ישראל, א טייל אבער פון זיי זיינען געבליבן אין בבל אויף שטענדיק.

באזונדערס פיל עמיגראנטן האבן אנגעהויבן קומען פון ארץ-ישראל קיין בבל זינט דעם IV יארהונדערט, ווען אין דער רוימישער מלוכה האבן כמעט ניט אויפגעהערט קיין רדיפות אויף יידן. אין בבל האט זיך די יידן געלעבט א סך בעסער. דעריבער זיינען אין ארץ-ישראל געווארן אלץ ווייניקער יידן, און אין בבל זיינען כסדר צוגעקומען נייע. די חשיבות פון ארץ-ישראל איז געפאלן וואס פון יאר מער. סוף כל סוף, אז עס איז בטל געווארן די נשיאות, איז אין בבל אריבערגעטראגן געווארן די גרויסע ישיבה, און דאס דאזיקע לאנד איז געווארן פאר יידן אזוי ווי א צווייטע היים.

צווישן די בבלער יידן זיינען געווען א סך סוחרים און בעלי-מלאכות. זיי האבן געוואוינט דער עיקר אין שטעט. אין פומבדיתא, נהרדעא, סורא און מחוזה איז שיער ניט דער רוב פון דער באפעלקערונג באשטאנען פון יידן. נאר אויך אין די דערפער פון בבל האבן געוואוינט א סך יידן, וואס האבן זיך פארנומען מיט פעלד-ארבעט, גערטנעריי, סעדעריי און וויינגערטנעריי. פונקט ווי די געבארענע בבלים, פלעגן אויך די יידישע פויערים גראבן קאנאלן אויף צו באוואסערן די פעלדער, בויען דאמבעס אויף צו שיצן זיי פון געוויסער, און מחמת דעם האט די ערד ארויסגעגעבן רייכע גערעטענישן פון תבואה און פירות. מער פון אלץ איז בבל געווען באריטמט מיט סעזאם-אייל און טייטלען, וואס פון זיי פלעגט מען מאכן האניק און ווין. דארט זיינען געשטאנען גאנצע וועלדער טייטלבוימער, ארומגעפלאכטן מיט וויינשטעקער.

ניט געקוקט אויף דער פרוכפערקייט פון דער ערד, האבן די יידישע פויערים געלעבט זייער ארים: זיי האבן געמוזט צאלן פאר ארענדירן די ערד גרויסע מקחים, הויך קאפ-שטייער און ערד-שטייער. אט די אפצאלונגען האבן איינגעשלונגען דעם גרעסטן טייל פון פויערס הכנסות. ווען דער פויער פלעגט ניט באצאלן צו דער צייט פאר דער ארענדע, פלעגט מען ביי אים אפנעמען זיין חלק ערד און איבערגעבן אן אנדער ערד-ארבעטער. נאר עס פלעגט אויך טרעפן, אז דער יידישער פויער האט מער קיין כח ניט געהאט צו טראגן די שווערקייט פון די אפצאלונגען, און ער פלעגט אליין לאזן די פעלדער שטיין. כדי ניט צו באגעגענען זיך מיט די שטייער-קלייבער און מיט די מאנער פון ארענדע-געלט, וואס פלעגן אן רחמנות אויסמאנען די חובות, פלעגן די ארימע פויערים בשתיקה זיך אריבערקלייבן אין אן אנדער ארט. נאר ניט געקוקט אויפן שווערן לעבן, פלעגן די יידישע פויערים ניט מיט גרויס חשק בייטן זייער פרנסה.

אין די בבלישע שטעט און דערפער האבן אויך געוואוינט א סך יידן פראסטע ארבעטער: רודערערס, טרעגערס, האלצהעקערס, און בעלי-מלאכות: טעסלערס,

טישלערס, פאַרבערס, וועבערס, גאָלדשמידן, פערל־בוירערס און אַנדערע. די יידישע בעלי־מלאכות האָבן געלעבט בעסער פאַר די פויערים. אין יענער צייט איז אין בבל געגאַנגען אַ גלייכוואָרט: „זיבן יאָר גייט אום איבערן לאַנד דער הונגער, נאָר אין דער טיר פון בעל־מלאכה קוקט ער ניט אַריין". אויף די שטאָטישע מאַרק־פּלעצער האָבן וועבערס, שוסטערס, שניידערס געהאַט זייערע שטעלן. אין מאַרק־טעג, ווען אין שטאָט פלעגן זיך צונויפקומען פויערים פון די אַרומיקע דערפער, פלעגן די מערק זיין שטאַרק באַלעבט. באַזונדערע אויפזעהער האָבן השגחה געגעבן אויף דער אָרדענונג און אויסגעגלייכט סכסוכים, וואָס קאָנען פאָרקומען צווישן סוחר און קונה. זיי האָבן אויך אויפגעפאַסט, אַז די הענדלער זאָלן געבן אַ ריכטיקע וואָג און מאָס.

אין בבל זיינען אויך געווען יידישע שרייבער, ערד־מעסטער, פעלדשערס, דאָקטוירים, קאָמיסיאָנערן און אַפילו גערונגענע זעלנער. חוץ קרעמער און קליינע הענדלער, זיינען אין בבל געווען אויך גרויסע יידישע סוחרים, וואָס האָבן געהאַנדלט ניט נאָר מיט פאַרשיידענע בבלישע שטעט, נאָר אויך מיט אינדיע, סוריע, גריכנלאַנד און אַנדערע לענדער. זיי פלעגן אָנלאָדן הונדערטער שיפלעך מיט וואָל, פלאַקס, ווייץ, וויין און אַנדערע סחורות און שיקן זיי איבער די קאַנאַלן און טייכן אויף די ירידים אין בבלישע שטעט אָדער אין די האַפן־שטעט, בכדי פון דאָרט זיי אַרויסצופירן ווייטער אויף שיפן איבערן ים אין פרעמדע לענדער.

די יידישע סוחרים, וואָס פלעגן פירן אַ גרויסן האַנדל מיט די מערבדיקע און מזרחדיקע לענדער, האָבן אָפטמאָל געהאַט גרויסע הכנסות און אָנפאַרדינט גרויסע עשירות.

די אינעווייניקסטע פאַראַנדקעס. יידן האָבן געוואוינט דער עיקר אין דרום־טייל פון מעסאָפּאָטאַמיען, אין דער געגנט פון דער אַלטער בבל. די פּאַרטער און פערסער, וואָס האָבן געוועלטיקט איבערן גאַנצן לאַנד, פון אויספלוס פון פרת און חידקל ביזן פערסישן ים־אויסגוס, האָבן כמעט קיין שום נגישות ניט אָנגעטאָן יידן. נאָכדעם ווי די רוימער האָבן איינגענומען ארץ־ישראל, האָט זיך די יידן געלעבט אין בבל פרייער, איידער ביי זיך אין דער היים. יידן האָבן דאָרט געהאַט אַ ברייטע זעלבסטפאַרוואַלטונג, און די ממשלה פון די פערסישע מלכים האָבן זיי אַ סך ווינציקער געפּוילט, איידער זייערע ברידער די איבערהערשאַפט פון די רוימישע קיסרים. בראש פון די בבלער יידן איז געשטאַנען דער ריש גלותא; צוערשט האָט ער געוואוינט אין נהרדעא, דערנאָך אין פומבדיתא און צולעצט אין סורא. די מאַכט פון ריש־גלותא פלעגט איבערגיין בירושה פון פאָטער צום זון; די ריש־גלותא האָבן געפירט זייער יחוס פון דוד המלך. זיי האָבן זיך ווינציקער פאַרנומען מיט אמונה־זאַכן, איידער די נשיאים פון ארץ־ישראל, און כמעט זייער גאַנצע צייט אָפּגעגעבן צו וועלטלעכע ענינים. זיי האָבן געהאַט אייגענע באַאַמטע, וואָס האָבן געקליבן שטייערן און אויסגעפירט אַלע זייערע באַפעלן.

דער ריש־גלותא פלעגט באַשטימען דיינים אין די איינציקע קהלות אָדער באַשטעטיקן די דיינים, וואָס די קהלות האָבן אויסגעקליבן. ער אַליין איז געווען דער העכסטער דיין פאַר אַלע יידן פון בבל. ער פלעגט פאַנאַנדערקלייבן פראַ־

צעמען און משפּטן יידן פאַר הריגות, גזלות און אַנדערע קרימינעלע פאַרברעכנס; דערביי האָט ער געמוזט זיך נוהג זיין שטרענג לויט די ידישע דינים. נאָר דער ריש־גלותא האָט געקאָנט אויך אָן אַ משפּט אַריינזעצן יידן אין תּפיסה און לאָזן שלאָגן זיי מלקות.

פּונקט ווי די נשיאים, פלעגן אויך די רישי־גלותא אַן אַנדערש מאָל געברויכן זייער וואָרט צום בייזן. מען האָט זיי אָפטמאָל באַשולדיקט אין גאווה, אומגערעכטיקייט, בייזע תּקיפות. נאָר דער גרעסטער רוב פון זיי האָט זיך פאָרט אונטערסירט מיט די נויטבאַדערפענישן פון פאָלק. זיי פלעגן אָפטמאָל טיילן אָרעמע לייט געלט און קליידער, זאָרגן וועגן האָרעווען יתומים, אויסגעבן אָרעמע כלות. דעם ריש־גלותא׳ס פּאַלאַץ פלעגט שטענדיק זיין אַרומגערינגלט מיט מענטשן, וואָס קומען בעטן אַ טובה. איינער האָט געבעטן אויף הכנסת־כלה, אַ צווייטער אויף פּדיון שבויים, און די רישי־גלותא האָבן זיך געמיט אַלעמען צופרידן צו שטעלן.

די רישי־גלותא האָבן געהאַט גרויסע הכנסות, און געלעבט האָבן זיי ווי די פירשטן. זיי האָבן געהאַט גרויסאַרטיקע פּאַלאַצן, אַ סך דינער און קנעכט. ווען דער ריש־גלותא פלעגט פאָרן צום קיניג אין פּאַלאַץ, דעמאָלט פלעגט ער אָנטאָן אַ זיידענעם מאַנטל, אַרומגעגאַרטלט מיט אַ גילדענעם גאַרטל. די רישי־גלותא פלעגן קומען צו די פּערסישע שרים אויף מאָלצייטן און פלעגן אַליין מאַכן פאַר זיי מאָלצייטן. ביים ריש־גלותא׳ס הויף האָבן געלעבט הונדערטער באַאַמטע און געלערנטע, און צו זיין טיש פלעגן זיין איינגעלאַדן די רבנים, וואָס זיינען געווען זיינע הויפּט־יועצים. די יידן פון בבל האָבן אָפּגעגעבן גרויס כּבוד זייערע רישי־גלותא. אַלע יום־טוב פלעגן אַ סך יידן קומען צום פּאַלאַץ, בכדי אים צו ביטן „גוט יום־טוב". אין בית־הכנסת פלעגט מען אים אָפּגעבן כּבוד, ווי אַ מלך; ער פלעגט ניט אַרויפגיין אויף דער בימה לייענען די תּורה, נאָר מען פלעגט דעם ספר תּורה ברענגען צו אים אויף זיין פּלאַץ, וואו ער איז געזעסן.

בכדי צו פירן די אָרטיקע ענינים, פלעגט איטלעכע קהלה אויסקלייבן אַ ועד פון זיבן מיטגלידער, וואָס זיי פלעגן באַשטימען שלוחים פאַר די אויפטראָגן מיט אַנדערע קהלות, אָנפירן די ענינים פון צדקה, זאָרגן, אַז די מויערן פון שטאָט זאָלן גאַנץ זיין. דער אָרטיקער בית־דין איז באַשטאַנען פון דריי מיטגלידער. די ידישע דיינים פלעגן טאָן זייער התמנות אָן געצאָלט, און צווישן זיי זיינען געווען יידן סוחרים, בעלי־מלאכות און ערד־אַרבעטער. טיילמאָל פלעגן די צדדים זיך ווענדן מיט זייערע פּראָצעסן אין דער ישיבה. ווען דער תּובע האָט געפאָדערט, האָט דער נתבע שטענדיק געמוזט זיך שטעלן פאַר אַ בית־דין פון רבנים. בכלל האָבן די מיטגלידער פון דער ישיבה געהאַט אַ גרויסע דעה ביי די בבלער יידן. זיי פלעגן באַשטימען, וויפיל אָפּצאָלונגען יידן האָבן צו צאָלן, איינשטעלן די מקדים אויף ברויט און ווייַן און אָננעמען מיטלען אויף צו פאַרדינען אָרעמע לייט קעגן דער רמאות פון די הענדלער און באַשיצן אַרבעטער פון אונטערדריקונגען מצד די בעלי־בתּים.

אין אַלע וויכטיקע פאַלן פלעגן די ידישע קהלות צונויפרופן פאָלקס־אסיפות, וואו עס פלעגן נעמען אַן אָנטייל אַלע אָרטיקע יידן. די פאָלקס־אַסיפות

פלעגן אויסקלייבן ניט נאָר די מיטגלידער פון ועד, נאָר אויך דיינים און לערער. דאָרט פלעגט אויך ווערן באַשטימט די פראַגע וועגן בויען אַ בית־הכנסת אָדער אַ הויז פאַר הכנסת־אורחים. איטלעכע קהלה האָט געהאַט דאָס רעכט צו באַשטימען אָפּצאָלונגען און קלייבן געלט אויף די אָרטיקע הצטרכות.

אין III יאָרהונדערט איז דער מצב פון די בבלער יידן אויף אַ געוויסער צייט ערגער געוואָרן. די פּערסער האָבן מורד געווען קעגן פּאַרטישן קיניג, אַראָפּגעוואָרפן אים פון טראָן, און איבער פרס און בבל האָט ווידער אָנגעהויבן קיניגן אַ פּערסישער קיניג. דער נייער קיניג האָט געוואָלט אויפריכטן די אַמאָליקע גדולה פון דער פּערסישער מלוכה און האָט זיך אָנגערופן „מלך פון די מלכים פון איראַן“. די פּערסער האָבן געדינט צום פייער, ווי צו אַ גאָט, און דער קיניג האָט זיך אַרומגערינגלט מיט פּערסישע כהנים, וואָס האָבן געהייסן אַמגושים (מאַגן), און האָבן גענומען רודף זיין אַלע מענטשן פון אַן אַנדער גלויבן, ווי היידן, קריסטן און יידן.

מער פון אַלעמען האָבן געליטן פון די רדיפות פון די אַמגושים די יידן. זיי איז געוואָרן פאַרבאָטן צו פאַרנעמען געזעלשאַפטלעכע שטעלעס און צו משפּטן אין אייגענע בתי־דינים קרימינעלע פאַרברעכערס. בעת די פּערסישע חגאות, ווען די אַמגושים האָבן מתפּלל געווען אין זייערע טעמפּלען צום גאָט פון ליכטיקייט, הורמיז, פאַרן הייליקן פייער, האָבן יידן דערמאָלט ניט געטאָרט אָנצינדן קיין פייער. ווען די פּערסער פלעגן באַמערקן פייער אין אַן אויוון, פלעגן זיי זיך אַריינרייסן אין יידישע הייזער, אַוועקטראָגן די ברענענדיקע שייטן האָלץ אין זייער טעמפּל און אַנידערלייגן אויפן הייליקן פייער־פּלאַץ. די בבלער יידן, וואָס זיינען געווען צוגעוויינט צו פרייהייט, זיינען שטאַרק אויפגערייצט געווען קעגן די פּערסער; אין זייער כעס זיינען אַ סך געווען גרייט צו בעטן אויף זיך די ממשלה פון די רוימער. אין מזל האָבן זיך די אַמגושים אַריינגעריסן אין שטוב צו אַ קראַנקן אַמורא און האָבן אויסגעלאָשן זיין לאָמפּ. די דאָזיקע גראָבע געוואַלט־מעשה האָט אַזוי פיל אויפגעבראַכט דעם אַמורא, אַז ער האָט אויסגעשריען: רבונו של עולם! אויב דו נעמסט אונז ניט אונטער דיין שוץ, לאָז אונז, לכל הפּחות, אונטערן שוץ פון די רוימער!“

נאָר די רדיפות האָבן געדויערט ניט לאַנג. אין בבל זיינען געווען אַ סך יידן, און זייער השפּעה איז געווען צו גרויס, אַז די פּערסישע רעגירונג זאָל קאָנען גרינג מיט זיי שטאַרק איינרייסן. אין יענער צייט האָבן די פּערסער געפירט אָפט מלחמות מיט די רוימער, און די פיינדשאַפט פון די יידן צו זיי האָט געקאָנט ברענגען זיי אַ גרויסן שאָדן.

נאָר אין גיכן האָט די פּערסישע רעגירונג איינגעזעהן, אַז עס לוינט ניט צו דערצערענען די יידן, אַז בעסער איז צו לעבן מיט זיי אין שלום, בכדי מען זאָל קאָנען אין אַ צייט פון סכנה, ווען דער שונא פאַלט אָן, אָדער ווען אין לאַנד שטייען אויף מהומות, רעכענען אויף זייער הילף. ס'זיינען ניט אַוועק קיין צוואַנציק יאָר, האָבן די רדיפות אויף יידן אויפגעהערט. זיי האָבן ווידער געקראָגן די זעלביקע רעכט, וואָס פריער, און אין משך פון צוויי יאָרהונדערטער האָבן די פּערסישע מלכים ניט געשטערט די רעליגיעזע פרייהייט פון די יידן.

מדות און מנהגים. די בבלער יידן האָבן גערעדט אויף דער מזרח=ארמישער שפּראַך. קיין פּערסיש האָבן זיי ניט געקאָנט, און אין זייער שפּראַך האָבן זיי אַריינגענומען זייער ווייניק פּערסישע ווערטער. די יידן, וואָס האָבן געוואוינט אין דער שטאָט בבל, האָבן גערעדט באַזונדערס שיין. צווישן זיי זיינען געווען אַ סך חשובע לייט, וואָס זיינען געווען שטאָלץ אויף זייער אַלטן יחוס. איניקע פון זיי האָבן געלעבט זייער רייך און זיינען אין קיין זאַך ניט אָראָפּגעפאַלן אַנטקעגן די פּערסישע גדולים. רייכע יידן פלעגן מאַכן גרייסאַרטיקע מאָלצייטן, וואו מען פלעגט הערלאַנגען טייערע מאכלים אויף זילבערנע און גילדענע כלים. זייערע ווייבער אין טעכטער פלעגן טראָגן טייערע קליידער, בריליאַנטן און פּערל. אויך אין נהרדעא און אַנדערע בבלישע שטעט האָבן געוואוינט מיוחסדיקע און רייכע יידן. די יידישע גדולים און רייכע סוחרים זיינען אומעטום געווען אויסגעבונדן מיט די פּערסער און פּאַטער פון זייער גראַד; אַפילו די העכסטע שרים פון דער מלוכה פלעגן אָפטמאָל קומען צו די סעודות פון די יידישע גבירים.

אין גאַנץ בבל האָבן יידן שטרענג אָפּגעהיט שבת. ווי נאָר עס פלעגט זיך לאָזן הערן דער קול פון שופר, וואָס האָט אָנגעזאָגט, אַז עס איז געקומען שבת, פלעגן אַלע תיכף לאָזן די אַרבעט און אַזוי ווי אַראָפּוואַרפן פון זיך די דאגות פון דער וואָך. פּויערים און בעלי=מלאכות פלעגן דעם טאָג פאַרברענגען ביי זיך אין דער היים, צווישן דער אייגענער משפּחה, און פלעגן אָפטמאָל אויסגעבן אויף די שבתדיקע סעודות דעם גרעסטן טייל פון פאַרדינסט פון דער גאַנצער וואָך. די גרויסע ימים=טובים פלעגן די פּויערים געוויינטלעך פאַרברענגען אין די נאָהענטסטע שטעט, וואוהין זיי פלעגן קומען צו גיין צו פוס אָדער צו פאָרן אויף שיפלעך. ערב יום=טוב פלעגן זיך ציען הורך די פּאַלמען=וועלדלעך, איבער טאָלן און בערגלעך, מאַסן יידישע פּויערים, וואָס פלעגן אויף אַ ווייַלע לאָזן זייער שווערע פּראַצע, בכדי אויסצורוען זיך און זיך משמח צו זיין. אין שטאָט פלעגן זיי דעם פרימאָרגן פאַרברענגען אין בית=הכנסת, הערן ליינען די תורה און די דרשות, און נאָך מיטאָג פלעגט מען זיך אָפּגעבן מיט פאַרוויילונגען, געזאַנג און טענץ.

די בבלער יידן זיינען געווען מער אויפגעלייגט צו פריילעכקייט און געזעלשאַפטלעכקייט, איידער די פּאַלעסטינער. ביי זיי איז געגאַנגען אַ גלייכוואָרט: „אָדער לעבן אין געזעלשאַפט אָדער טויט" (או חברותא או מיתותא). זיי האָבן ליב געהאַט מוזיק, געזאַנג און זיינען שטענדיק גערן געווען זיך משמח צו זיין. ניט נאָר די יידישע גדולים, נאָר אַפילו די פּויערים און בעלי=מלאכות פלעגן ניט אויסמיידן צו האָבן אויפטראָגן מיט היידן. ס'פלעגט טרעפן, אַז זיי האָבן גענומען אַן אָנטייל אין די פריילעכע סעודות פון זייערע היידנישע שכנים און פלעגן הערביי אַמאָל עובר זיין אויף אַ יידישן דין. די פּאַלעסטינער יידן איז דאָס שטאַרק ניט געווען געפעלן, און זיי פלעגן שטענדיק זיין אויפגעבראַכט איבער דער לייכטזיניקייט פון די „בבלים". נאָר אין משך פון דער צייט האָט זיך די פּאַלעסטינישע השפּעה אַלץ מער פאַרשטאַרקט אויך צווישן דער יידישער באַפעלקערונג אין בבל.

דאָס גייסטיקע לעבן. אַ סך בבלישע רבנים האָבן זיך געלערנט

אין די ישיבֿות פֿון ארץ־ישׂראל, און אַז זיי זײַנען געקומען אַהיים, האָבן זיי דאָרט אײַנגעפֿלאַנצט די זעלביקע פֿרומקייט, וואָס האָט געהערשט אין ארץ־ישׂראל. באַזונדערס שטאַרק האָט געווירקט אין דעם פּרט דער אמורא אבא אַריכא, וואָס האָט געקראָגן דעם נאָמען רבֿ.

רבי אבא אָדער רבֿ האָט געשטאַמט פֿון אַ משפּחה בבֿלישע רבנים. רבֿ'ס ערשטער רבי איז געווען זײַן אייגענער פֿאָטער. נאָכן פֿאָטערס טויט איז ער אַוועק קיין ארץ־ישׂראל און האָט אין משך פֿון אַ סך יאָרן געלערנט תורה אין די ישיבֿות פֿון צפּורי און טבֿריא. גראָד אין יענער צײַט זײַנען רבי יהודה הנשׂיא און אַנדערע פּאַלעסטינישע תנאים געווען פֿאַרנומען מיט צונויפֿשטעלן די משנה. בײַם אַרומקלערן אייניקע דינים פֿלעגן אָפֿטמאָל אַרויסקומען ויכּוחים, וואָס אין זיי פֿלעגן אויך נעמען אַן אָנטייל די תּלמידים. רבֿ'ס קשיות און אײַנפֿאַלן פֿלעגן זיך שטענדיק אויסצייכענען מיט אַ באַזונדער שאַרפֿקייט און פֿאַרשטאַנדיקייט, און אין גיכן האָט ער געקראָגן אַ שם, ווי איינער פֿון די בעסטע תּלמידים.

אין אָנהייב פֿון III יאָרהונדערט איז אבא אַריכא געקומען צוריק קיין בבֿל. אין נהרדעא, וואו עס איז דעמאָלט געזעסן דער ריש גלותא, האָט מען רבֿ'ן פֿאָרגעלייגט צו ווערן אַ ראש ישיבֿה. נאָר ער האָט אָפּגעטראָטן דעם אָרט אַן אַנדער אמורא, און אַליין האָט ער אַ געוויסע צײַט פֿאַרנומען די שטעל פֿון אַ האַנדלס־אויפֿזעהער. אַרומפֿאָרנדיק איבער שטעט און דערפֿער, האָט זיך רבֿ באַקענט מיט דעם לעבנס־פֿיר פֿון די בבֿלער ייִדן, און די עם־הארצות פֿון פֿאָלק האָט אויף אים געמאַכט אַזאַ רושם, אַז ער האָט באַשלאָסן צו פֿאַרנעמען זיך מיט פֿאַרשפּרייטן די תורה צווישן פֿאָלק.

אין יאָר 219 האָט רבֿ געגרינדעט אין סורא אַ נײַע ישיבֿה. היות ווי רבֿ איז געווען דער גרויסער געלערנטער און דערצו אַן אויסגעצייכנטער רבי, דעריבער האָבן זיך אָנגעהויבן קלײַבן אין דער ישיבֿה פֿון סורא אַ סך תּלמידים ניט נאָר פֿון בבֿל, נאָר אויך פֿון אַנדערע לענדער. אין דער שטוב, וואו די ישיבֿה איז געווען, האָט ניט געקלעקט קיין אָרט פֿאַר אַלע לערנער, און דעריבער האָבן אַ טייל פֿון די תּלמידים געמוזט לערנען אין דרויסן. כּדי צו פֿאַרשפּרייטן די קענטשאַפֿט פֿון דער תורה אויך צווישן די ייִדישע פּויערים און בעלי־מלאָכות, וואָס האָבן ניט געקאָנט זיך פֿאַרנעמען שטענדיק מיט לערנען, האָט רבֿ צוויי מאָל אין יאָר, פֿאַר פּסח און פֿאַר סוכּות, אײַנגעאָרדנט לעקציעס, וואָס צו זיי האָט געקאָנט קומען איטלעכער, ווער עס האָט נאָר געוואָלט. די לעקציעס האָבן אַרויסגערופֿן אַזאַ אינטערעס, אַז פֿון ווײַט און ברייט פֿלעגט מען קומען צו פֿאָרן, כּדי צו הערן דעם באַרימטן רבֿ'ן. אין דער צײַט פֿלעגן אין סורא זײַן אַזוי פֿיל אָנגעפֿאָרענע, אַז אַלע האָבן ניט געקאָנט געפֿינען קיין דירות אויף נעכטיקן, און אַ סך זײַנען געווען געצוואונגען זיך אָפּצושטעלן אונטערן פֿרײַען הימעל, אויפֿן ברעג פֿון דער סורא'ער אָזערע.

רבֿ פֿלעגט באַקענען זײַנע צוהערער ניט נאָר מיטן חומש, נאָר אויך מיט די הלכות פֿון דער משנה, און ער האָט געפֿאָדערט, אַז עס זאָלן שטרענג אָפּגעהיט ווערן אַלע דינים. ער איז געווען שטאַרק קעגן דעם, אַז ייִדן זאָלן האָבן אויפֿטראָגן מיט די פּערסער און זאָלן עפּעס אָפּלערנען פֿון זיי. אויף אים וואָגט

מען, אַז ער זאָל האָבן געזאָגט: „ווער עס לערנט אָפּ בײַ די אַמגושים אַפֿילו איין זאַך, איז חייב מיתה".

רב׳ס חבר און פֿרײַנד, שמואל, וואָס איז געוואָרן ראש ישיבה אין נהרדעא, באַלד ווי ער איז געקומען צוריק פֿון ארץ־ישׂראל, איז געווען ניט אַזוי שטרענג פֿרום. חוץ תורה און תלמוד, האָט ער שטודירט נאַטורוויסנשאַפֿט, מעדיצין, אַסטראָנאָמיע, און האָט אַ סך אָפּגעלערנט בײַ די פּערסישע געלערנטע. די רבנים פֿון ארץ־ישׂראל האָבן דערפֿאַר געטאַדלט שמואלן, נאָר אין בבל האָט מען אים שטאַרק געאַכט; ער האָט געהאַט זייער אַ סך תלמידים, וואָס האָבן זיך אויך אינטערעסירט מיט וועלטלעכע וויסנשאַפֿטן.

רב׳ס און שמואלס אויפֿטו האָט געבראַכט גוטע פּירות, דער פֿאַרלאַנג צו קענען די תורה איז אַרײַנגעדרונגען סײַ אין פּאַלאַץ פֿון ריש־גלותא און סײַ אין שטוב פֿון ערד־אַרבעטער. די ריש־גלותא און דיינים האָבן אָנגעהויבן אָנווענדן די דינים וואָס שטייען אין דער משנה. מחמת דעם האָבן געמוזט לערנען תורה און משנה ניט נאָר רבנים און דרשנים, נאָר אויך אַלע יידן, וואָרים אמת פֿרום האָט מען געקאָנט זײַן, ווען מען האָט געוואוסט אַלע יידישע דינים. רבנים האָט מען אָפּגעגעבן מער כבוד, איידער מיוחסים און גבירים, און עמי־הארצים זײַנען געווען פֿאַראַכט. ביסלעכווײַז האָבן די אַמוראים פֿון בבל אַריבערגעשטײַגט די אמוראים פֿון ארץ־ישׂראל, און די ישיבות פֿון בבל האָבן פֿאַרשטעלט די פּאַלעסטינישע.

רב הונא. יונגערהייט האָט רב הונא זיך פֿאַרנומען מיט באַאַרבעטן די ערד. ער האָט געהאַט אַ קליין שטיקל ערד, און ער פֿלעגט אַליין אַקערן זײַן פֿעלד. אַז זײַן שם פֿאַר אַ גרויסן למדן האָט זיך פֿאַרשפּרייט צווישן די אָרטיקע יידן, און מען האָט אַליך אָפּטער אָנגעהויבן בעטן בײַ אים, ער זאָל פּסקענען אַ דין תורה, פֿלעגט ער געווײנטלעך זאָגן: „גיט מיר אַ מענטשן פֿאַר די פֿעלד־אַרבעטן, וועל איך זײַן אײַער דיין". פֿאַרנאַכט פֿלעגט רב הונא גיין צו זיך אַהיים מיט אַ רידל אויפֿן אַקסל. איינער אַן אָרטיקער גביר, וואָס האָט געהאַט אַ שם מיט זײַן פֿרומקײַט און צדקה, ווען ער פֿלעגט באַגעגענען אַזוי רב הונא׳ן, האָט ער אָפּטמאָל געוואָלט אַראָפּנעמען פֿון אים דעם רידל. נאָר רב הונא פֿלעגט זיך אַלע מאָל אָפּזאָגן פֿון זײַן הילף: „דו ביסט ניט געווײנט דאָס צו טאָן", פֿלעגט ער זאָגן.

שפּעטער איז רב הונא רײַך געוואָרן; ער האָט געהאַט אַ סך פֿעלדער, וואָס פּועלים פֿלעגן זיי באַאַרבעטן, און גרויסע סטאַדעס. נאָך רב׳ס טויט איז רב הונא געוואָרן ראש ישיבה אין סורא. ער איז געבליבן דער זעלביקער עניו, וואָס געווען, אַ גרויסן טייל פֿון זײַנע הכנסות פֿלעגט ער צעטיילן אויף צדקה. אַז פֿון סירישן מדבר פֿלעגט זיך אויפֿהייבן אַ שטורם־ווינט און צעשטערן די הײַזער אין סורא, פֿלעגט רב הונא אַליין זיך לאָזן אַרומקוקן די שטאָט. זיצנדיק אויף אַ טראָג־שטול פֿלעגט ער זיך אָנצייכענען די צעשטערטע הײַזער פֿון אָרעמע לײַט, און דערנאָך פֿלעגט ער זיי העלפֿן אויפֿבויען זיך נײַע הײַזער.

מיטאָג־צײַט פֿלעגט רב הונא׳ס דינער עפֿענען אַלע טירן און אויסרופֿן: „ווער עס איז נויטבאַדערפֿטיק זאָל קומען און עסן". די נויטבאַדערפֿטיקע תלמידים פֿון דער ישיבה אין סורא האָבן די גאַנצע צײַט פֿון זייער לערנען געלעבט

אויף זײַן חשבון. ער האָט געהאַט אַזוי פֿיל תּלמידים, אַז ווען עס פֿלעגט זיך איפֿהייבן אַ געדיכטער וואָלקן שטויב, פֿלעגט מען אויף קאַטאָוועס זאָגן: „רבֿ הונאס תּלמידים שטייען אויף פֿון זייערע ירטער און טרייסלען אָפּ זייערע מאַנטלען".

רבֿ הונא פֿלעגט זאָגן, אַז פֿאַר די בבֿלער ייִדן דאַרף בבֿל האָבן די זעלביקע חשיבֿות, ווי ארץ־ישׂראל; פֿונדעסטוועגן האָט ער געבעטן, מען זאָל אים מקבֿר זײַן אין הייליקן לאַנד. די אַמוראים פֿון ארץ־ישׂראל האָבן באַגעגנט רבֿ הונאס אָרון און האָבן אים מקבֿר געווען מיט גרויס כּבֿוד.

די חתימה פֿון תּלמוד בבֿלי. אין בבֿל זײַנען געוואָרן אַלץ מער רבּנים, און זייער השפּעה איז אַלץ געוואַקסן. אָבער די פֿריערדיקע כּשרקייט און לויטערקייט פֿון די מעשׂים איז בהדרגה פֿאַרשוואונדן. אין משך פֿון דער צייט האָבן די אַמוראים פֿון בבֿל אָנגעהויבן געניסן באַזונדערע רעכט: זיי זײַנען געוואָרן באַפֿרײַט פֿון צאָלן שטײַערן, די פּראָדוקטן, וואָס זיי פֿלעגן אַרויספֿירן אויפֿן מאַרק, פֿלעגן פֿריער פֿון אַלעמענס פֿאַרקויפֿט ווערן, און ערשט דערנאָך האָבן די ייִדישע פּויערים און בעלי מלאָכות געמעגט פֿאַרקויפֿן זייערע סחורות. מחמת דעם האָבן די מיטגלידער פֿון דער ישיבֿה געקאָנט נעמען העכערע מקחים און פֿלעגן אויסלייזן מער פֿון אַנדערע.

דער גרעסטער רובֿ פֿון די אַמוראים האָבן געקוקט אויפֿן פּראָסטן המון פֿון אויבן אַראָפּ, און דערפֿאַר האָט דער עולם זיי ניט שטאַרק ליב געהאַט. אויפֿגעבראַכט איבער דער גאווה פֿון די מיטגלידער פֿון דער ישיבֿה, פֿלעגן ייִדן אַמאָל פֿאַרגעסן אין זייערע פֿאַרדינסטן. אַלץ אָפֿטער האָט מען געקאָנט הערן פֿון פּויערים און בעלי־מלאָכות אַזעלכע רייד: „וואָס האָבן מיר פֿון די אַלע תּלמידי חכמים? זיי לערנען תּורה נאָר צוליב זייער טובֿה וועגן".

הערוויַיל האָבן די אַמוראים פֿון בבֿל זיך אַלץ מער באַפֿרײַט פֿון דער השפּעה פֿון די פּאַלעסטינער אַמוראים און האָבן זיך אַלץ ווייניקער גערעכנט מיט זייערע מיינונגען. אמת, אין די בבֿלער ישיבֿות האָט מען זיך פֿאַרנומען דער עיקר מיט שטודירן די משנה, וואָס איז דאָך געווען צונויפֿגעשטעלט אין ארץ־ישׂראל. נאָר אַלע נײַע תּקנות, אַלע הוספֿות צו דער משנה האָבן די בבֿלער אַמוראים צונויפֿגעשטעלט לויט זייער אייגענעם אײַנזעהן. איטלעכע הלכה פֿון דער משנה פֿלעגן די אַמוראים פֿון בבֿל אַרומריידן, פֿונאַנדערקלײַבן די מיינונגען פֿון די תּנאים און דערנאָך מאַכן זייערע אויספֿירן.

וואָס פֿון יאָר האָבן זיך אין די ישיבֿות פֿון בבֿל אָנגעקליבן אַלץ מער נײַע תּקנות, אַלץ מער הוספֿות צו דער משנה. סוף כּל סוף האָט זיך אויך אין בבֿל, פּונקט ווי אין ארץ־ישׂראל, געלאָזט פֿילן די נייטיקייט צונויפֿצושטעלן אַלע מקנות אין אַ געוויסן סדר, בכּדי, אַז די צווייהונדערט־יאָריקע אַרבעט פֿון די אַמוראים, זייערע חקירות און אויספֿירן זאָלן ניט פֿאַרגעסן ווערן, בכּדי די קומענדיקע דורות זאָלן האָבן אַ וועג־ווײַזער פֿאַר וואָס זיך צו האַלטן. צום סוף פֿון IV יאָרהונדערט האָט זיך פֿאַר דער דאָזיקער זאַמל־אַרבעט גענומען דער ראש־ישיבֿה פֿון סורא, רבֿ אַשי.

רבֿ אַשי איז געוואָרן ראש ישיבֿה, ווען ער איז אַלט געווען אַ יאָר צוואַנציק. די שטוב, וואו די סורא'ער ישיבֿה איז געווען, איז שוין געווען אַלט

און האָט געהאַלטן ביים איינפאַלן. האָט רב אַשי קודם כל געמוזט זאָרגן, מען זאָל איבערבויען אַ נייע שטוב פאַר דער ישיבה. בכדי די אַרבעט פון בויען זאָל זיך ניט לאַנג פאַרציען, פלעגט ער דאָרט פאַרברענגען טאָג און נאַכט. באַלד האָט די ישיבה אין סורא געקראָגן פונקט אַזאַ גרויסן שם, ווי זי האָט געהאַט אין רב׳ס צייטן. אַהין האָבן אָנגעהויבן זיך קלייבן תלמידים פון אַלע עקן בבל. אַפילו די רישי-גלותא האָבן זיך באַזעצט אין סורא, און סכות-צייט פלעגן זיך דאָרט צונויפקלייבן די עלטסטע פון אַלע בבלשע קהלות, בכדי אָפּצוגעבן כבוד דעם ריש-גלותא.

אין דער צייט האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז עס איז נייטיק צונויפצוקלייבן די הוספות פון דער משנה, און רב אַשי האָט דערויף אָפּגעגעבן זיין גאַנץ לעבן. אין משך פון 30 יאָר האָט ער געלערנט אין זיין ישיבה פון סורא די גאַנצע משנה מיט די געהעריקע הוספות. אין זיינע שיעורים פלעגט רב אַשי איבער-געבן בפרוטרוט די חקירות פון די פריערדיקע תנאים און אמוראים, וואָס פלעגן סומך זיין אַלע הלכות פון דער משנה אויף פסוקים פון דער תורה, און אַלע נייע תקנות פאַרבינדן מיט די הלכות פון דער משנה.

אַדאַנק אַזאַ מין לערנען זיינען די תלמידים פון דער סוראער ישיבה באַ-קענט געוואָרן סיי מיט די חוקים פון דער תורה און סיי מיט די שפּעטערדיקע דינים. רב אַשי׳ס תלמידים האָבן געקראָגן אַ קלאָרע השגה וועגן דעם, ווי אַזוי די יידישע געזעצגעבונג האָט זיך בהדרגה אַנטוויקלט, ווי אַזוי, אַשטייגער, צום לאו פון דער תורה, וואָס פאַרזאָגט ניט צו אַרבעטן אום שבת, זיינען צוגע-קומען ביסלעכווייז נייע דינים און תקנות וועגן שבת-רו: ס׳איז געוואָרן פאַר-באָטן ניט נאָר אָפּקלייבן אַ ווייַנגאָרטן אום שבת, נאָר אַפילו אָפּצורייסן איין צווייגל, ווייַנטרויבן אויף צו שטילן דעם דאָרשט, ניט נאָר צו טראָגן משאות, נאָר אַפילו צו האַלטן אַ שטעקן ביים גיין.

דורכדעם וואָס רב אַשי האָט פאַרבונדן די גמרא מיט דער משנה, האָט ער געמאַכט אַ התחלה צום צונויפשטעלן דעם תלמוד בבלי. פאַרן דאָזיקן אײפ-טו האָט מען אים צוגעגליכן צו רבי יהודה הנשיא און אָנגערופן אים „רבנו". רב אַשי איז געשטאָרבן אַן ערך אין יאָר 427, נאָך זיין טויט האָבן די אמוראים פון בבל ווייטער געפירט זיין אַרבעט. צווישן די דאָזיקע אמוראים האָט זיך אויסגעצייכנט דער ראש-ישיבה פון סורא, רבינא. אונטער זיין אָנפירונג האָבן די אמוראים צונויפגעקליבן און פאַרשריבן אַלע פירושים און הוספות צו דער משנה. אַז די דאָזיקע אַרבעט איז געוואָרן פאַרענדיקט, איז דער תלמוד ער-קלערט געוואָרן פאַר „געשלאָסן"". פון איצט און ווייטער האָט מען שוין קיין שום הוספות ניט געטאָרט מאַכן. רבינא איז געשטאָרבן אין יאָר פון חתימות התלמוד, אין יאָר 499.

אָט איז אַ מוסטער פון תלמוד בבלי.

משנה אַלע געשטאַלטן (סטאַטועס, בילדער) זיינען אָסור בהנאה, ווייל מען דינט צו זיי לכל הפחות איין מאָל אין יאָר, — אַזוי זאָגט רבי מאיר. די חכמים זאָגן: נאָר אַזעלכע, וואָס האַלטן אין האַנט אַ שטעקן, אַ פויגל אָדער אַ קיילאַך. רבן שמעון בן גמליאל זאָגט — אַלע געשטאַלטן, וואָס האַלטן עפּעס אין האַנט.

ג מ ר א. אויב עס איז ריכטיק, אַז צו די דאָזיקע געשטאַלטן דינט

מען כאָטש איין מאָל אין יאָר, טאָ פאַרוואָס האָבן די חכמים מתיר געווען זיי באַנוצן? רבי יצחק בן יוסף זאָגט אין רבי יוחנן'ס נאָמען: אין רבי מאיר'ס אָרט איז ביי די געצנדינער געווען אַ מנהג איין מאָל אין יאָר צו בוקן זיך פאַר איטלעכער געשטאַלט, נאָר אין אַנדערע ערטער איז אַזאַ מנהג נישט געווען...

רבי מאיר האָט געאַסרט די דאָזיקע געשטאַלטן, הגם אים איז געווען באַוואוסט, אַז מען בוקט זיך צו זיי נאָר אין זיין שטאָט, ווייל ער האָט גערעכנט, אַז אויב ער וואָלט מתיר געווען די געשטאַלטן אויסער זיין שטאָט, וואָלט מען זיי מתיר געווען אויך אין זיין שטאָט. די חכמים, וואָס האַלטן אַנדערש, זיינען מתיר זיי צו באַנוצן. — רב יהודה אין שמואלס נאָמען זאָגט: אין דער משנה רעדט זיך ניט וועגן געוויינטלעכע געשטאַלטן, נאָר וועגן אַזעלכע, וואָס זיינען געמאַכט פון כבוד וועגן פון מלכים.

רבה בר בר חנא זאָגט פון רבי יוחנן'ס וועגן: רבי מאיר האָט געאַסרט נאָר אַזעלכע געשטאַלטן, וואָס שטייען ביי די טויערן פון ישובים — רבא זאָגט: רבי מאיר האָט געאַסרט די געשטאַלטן, וואָס זיינען געשטעלט אין די דערפער, אָבער אין די גרויסע שטעט האָט ער מתיר געווען, ווייל דאָרט שטעלט מען זיי אַוועק פאַר אַ צירונג פאַר דער שטאָט, און ניט בכדי זיך צו בוקן צו זיי.

נאָר ווער קאָן מתיר זיין די געשטאַלטן, וואָס זיינען געשטעלט אין די דערפער, זיי זיינען דאָך געשטעלט נאָר, בכדי זיך בוקן צו זיי? דו דאַרפסט דערפאַר פאַרשטיין רבא'ס רייד אַזוי: ער האָט געזאָגט — די חכמים האָבן מתיר געווען צו באַנוצן די געשטאַלטן, וואָס זיינען געשטעלט אין די שטעט, ווייל זיי זיינען אַ צירונג פאַרן שטאָט און קאָנען ניט גערעכנט ווערן פאַר געצנבילדער; נאָר באַנוצן סטאַטועס, וואָס זיינען געשטעלט אין די דערפער, האָבן זיי געאַסרט, ווייל מען בוקט זיך צו זיי.

אין דער משנה שטייט: די חכמים זאָגן — נאָר אַזעלכע געשטאַלטן זיינען אָסור, וואָס האַלטן אין האַנט אַ שטעקן, אַ פויגל אָדער אַ קיילאַך. די רבנן האָבן זיי געאַסרט איבער דעם טעם: ווען אַ געצנבילד האַלט אין האַנט אַ שטעקן, באַטייט דאָס, אַזוי ווי ער וואָלט מיט דעם שטעקן רעגירט די וועלט. ווען ער האַלט אין האַנט אַ פויגל, באַטייט דאָס, אַזוי ווי ער וואָלט אומעטום קאָנען זיך באַוויזן מיט דער געשווינדקייט פון אַ פויגל; ווען ער האַלט אין האַנט אַ קיילאַך, באַטייט דאָס, אַזוי ווי די גאַנצע וועלט וואָלט געווען אין זיין רשות.

דער תלמוד בבלי איז געשריבן צום טייל אויף אַראַמיש: די משנה, וואָס איז געוואָרן צונויפגעשטעלט אין ארץ־ישראל, איז געשריבן אויף העברעאיש, און אין דער גמרא געפינט זיך דער עיקר די שפראַך, וואָס יידן אין בבל האָבן אויף איר גערעדט. דער תלמוד בבלי איז אַ סך גרעסער פאַרן תלמוד ירושלמי. חוץ די הלכות אָדער דינים, געפינען זיך אין אים אַ סך ידיעות פון נאַטורוויכנשאַפט, מעדיצין, אַסטראָנאָמיע, היסטאָריע, און אויך אַ סך מעשיות און שפּראָכן.

דער תלמוד בבלי איז אַ לאַנגע צייט געווען דער איינציקער ספר, פון וואַנען יידן האָבן געשעפּט פאַרשיידענע ידיעות. דעם תלמוד ירושלמי האָבן געוואוסט נאָר ווינציק יידן.

תיקון טעות.

זייט 14 שורה 19 שטעהט אַניוטכוס, לייען אַנטיוכוס.

〃 23 〃 10 〃 ברעק-מאַשינעס 〃 ברעך-מאַשינעס.

〃 32 〃 29 〃 241 〃 142

〃 46 〃 19 〃 פון יאָר 88 ביז 91 〃 פון יאָר 94 ביז 88.